

MAGYAR NYELVŐR

140. ÉVF.

*

2016. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

A kroatista Hadrovics László

Egy gazdag életmű néhány vonása

1. Húsz évvel ezelőtt hunyt el Hadrovics László (1910–1996) akadémikus, a nemzetközi hírvé nyelvész. Születésének 100. évfordulójáról a Magyar Tudományos Akadémia nemzetközi tudományos ülésel emlékezett meg Budapesten 2010. június 15-én. Ezen egyrészt az ünnepelt gazdag tudományos munkásságának egyes vonásait értékelő előadások, másrészt ehhez az aspektusokhoz témájukban csatlakozó felolvasások hangzottak el. Hadrovics László tudományos tevékenységének átfogó és részletes elemzése tudomásunk szerint még nem készült el. Addig is, amíg erre sor kerül, egy kis adalékkal, elsősorban a horvát filológiában elért eredményeinek bemutatató értékelésével szeretnénk halálának 20. évfordulóján emléke előtt tisztelni.

Ha konvencionális módon szeretnénk fogalmazni, akkor azt mondhatnánk, hogy Hadrovics László sokoldalú nyelvész volt. Kutatásai, amelyek szélesebb kört ölelnek föl, mint azt horvát méltatói megjegyzik,¹ a következők: magyar–horvát, magyar–szerb és magyar–cseh nyelvi kapcsolatok, toponomasztika, lexikológia, lexikográfia, szemantika, nyelvtan, irodalomtörténet és történelem.² Tollából alapvető hungarológiai³ és kroatisztikai munkák születtek. Nem konvencionális módon fogalmazva azt kell mondanunk, hogy *rendkívül tehetséges nyelvész és filológus volt, a 20. század egyik legkiemelkedőbb nyelvtudósa*. Cikkünkben ezt a véleményünket Hadrovics gazdag életművéből csupán néhány aspektusnak a bemutatásával tudjuk érzékeltetni. Ezek a magyar–horvát nyelvi kapcsolatok, a burgenlandi horvát kutatások és etimológiai elemzései.

2. A magyar–szerbhorvát kapcsolatokról írt 591 oldal terjedelmű monográfiája (Hadrovics 1985) hosszú éveken át tartó kutatómunka eredményeként született

¹ Mijo Lončarić (2001) a következő területeket sorolja fel: magyar–horvát irodalmi kapcsolatok, burgenlandi kroatisztikai kutatások, etimológia és toponomasztika, lexikológia és magyar mondattan.

² *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Budapest, 1944; *Le peuple serbe et son Église sous la domination turque*. Paris, 1947; (Wellmann Imre társszerző): *Parasztozsgalmak a 18. században*. Budapest, 1951; *Vallás, egyház, nemzetudat*. Szerk.: Nyomárkay István, Hollós Attila. Budapest, 1991.

³ *A funkcionális mondattan alapjai*. Budapest, 1969; *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest, 1992; *A magyar huszita biblia német és cseh rokonsága*. Budapest, 1994 (Nyelvtudományi Értekezések 138.); *Magyar frazeológia*. Budapest, 1995.

meg,⁴ amely az addig megjelent hasonló tematikájú művekhez képest sok újdonságot tartalmaz.

Elsőnek az anyaggyűjtéshez használt módszerről kell néhány szót ejteni. Szerzőnk a szépirodalmi alkotásokon kívül a hétköznapi élet dokumentumait – magánleveleket, végrendeleteket, számlákat, ár- és piaci illetekek listáit és részben levéltári forrásokat cédulázott ki (Hadrovics 1985: 38). A feldolgozott anyagot (források, szótárak és egyéb források) összesen 185 tétel jelenti, amely a kutatás megbízható alapját alkotja.

A monográfia első része több alfejezetből áll (előszó, technikai megjegyzések, történelmi alapok, források és szóanyag, másodlagos irodalom, a kölcsönzések hangtani problémái, az átvételek átalakulása a szerbhorvátban, idegen szókincs magyar közvetítéssel, tükörjelenségek, állandósult szókapcsolatok, szabad mondatnyi szerkezetek, igekötőként használt határozószók, szerkezetes igealakok, új vonzatok, szórend). Néhány oldalon szó esik a magyar nyelv története során bekövetkezett változásokról, amelyek az európai nyelvészet számára kevésbé ismertek (45–51). Hadrovics ebben a részben tükörjelenségekkel is foglalkozik úgy, hogy Kurt Schumann (Schumann 1965) és Žarko Muljačić (Muljačić 1965/1968) alapvető munkáinak megállapításait figyelmen kívül hagyja. Hadrovics a problémához önálló módon közelít. Már sokkal korábban kifejlesztette saját módszerét, amelyet nem kívánt később keletkezett megállapításokkal összhangba hozni. Eljárása kutatói magabiztosságának és tudatosságának a jele.

A monográfia második, szótárszerű része 838 címszót tartalmaz. Tudomásunk szerint a munkáról írt recenziók szerzői nem említik ezt meg. Hadrovics a szavakat 23 fogalmi körbe sorolja, amelyekbe a tulajdonnevek és felkiáltószók is beletaroznak (Hadrovics 1985: 550–4).

A szócikkek felépítése impozáns és adatokban nagyon gazdag. Megtalálhatók bennük a tárgyalt szavak összes változatán kívül a belőlük képzett szavak, a szójelentések és árnyalataik is. Mindezeket sok példa támasztja alá. A szócikket a magyar szó rövid etimológiájának bemutatása zárja le. A monográfiával kapcsolatban érdemes két bíráló véleményét idézni. Nyomárkay István a következőt írja: „Hadrovics László monográfiája több évszázados együttélés nyelvi dokumentumait mutatja be. Ebben a témában aligha lehet majd az általa feldolgozott források alapján bármi újat is mondani. Munkája minden hasonló jellegű kutatás számára – mint a bevezetőben is említettem, példaként szolgál” (Nyomárkay 1986/1987: 32). Gregor Ferenc többek között a források jelentőségét emeli ki, majd hozzáfűzi: „Hadrovics – híven önmagához – a szótári részben szépséges, sziporkázó ötletekkel telített szócikkekkel örvendezteti meg az olvasót” (Gregor 1985a: 492).

Tudomásunk szerint Hadrovics monográfiájának hasonló műfajú és nagyjából kortárs munkákkal való összehasonlítását eddig még senki nem végezte el alapo-

⁴ Hadrovics egy vele készített interjúban mondja el, hogy már egyetemista korában kezdett el ezzel a kérdéskörrel foglalkozni (Lukač, Stjepan – Šokčević, Dinko: „Mnoge sam stvari otkrio...” Razgovor s profesorom Lászlóm Hadrovicsom. *Riječ* 1 [1996]: 6). Első ilyen témájú közleménye: A horvátban levő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái. In: Kornis Gyula (szerk.): *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1942, 104–16.

san. A mű ebben a tekintetben is újdonságokat tartalmaz. Edmund Schneeweisnak a szerbhorvát nyelv német eredetű szavairól írt könyvével (Schneeweis 1960) elmentében Hadrovics olyan témákat is tárgyal, amelyek Schneeweisnál hiányoznak. Utóbbi közli a 23 fogalomkörbe osztott jövevényszavak etimológiáját, forrásainak száma azonban meglehetősen szerény (összesen 93). Egy évvel később jelent meg a horvát anglista, Rudolf Filipović (1986) monográfiája. Ez a szigorúan véve elméleti munka, amely szinte kizárólag az angolszász szakirodalmon alapul, a jövevényszavak fonológiai, morfológiai és szemantikai beilleszkedését vizsgálja. Mind Hadrovics (1985: 56–61), mind Filipović (1986: 190–2) figyelmet szentel a szókölcsonzésben a közvetítő nyelveknek. Számos más nyelvész jár el hasonlóan annak, az etimológiai kutatásokban már régóta elfogadott elvnek ellenére, miszerint átadó nyelvnek az számít, amelyikből az átvevő nyelv az illető szót kölcsönzi (Bárcki 2001: 48; Muljačić 2000: 301). Szükségtelen ezért közvetítő nyelvekről beszélni, mert ezek elfedik a lényegét, a nyelvek közötti kapcsolatokban megnyilvánuló dinamikát (Vig 2003: 473).

Azok a munkák, amelyek Filipović elméleti-módszertani alapvetése nyomán jelentek meg (Sočanac 2004; Sočanac et al. 2005), terjedelemben elmaradnak Hadrovics monográfiájától. Az elmondottak alapján kijelenthető, hogy Hadrovics könyve nemzetközi összehasonlításban is gazdag, eredeti munka. Ezen kívül további kiadványok számára követendő mintaként szolgált a nyelvi kapcsolatok tanulmányozásában (Žagar-Szentesi 2005; Dudás 2015).

3. Hadrovics egy másik monográfiája a nyugat-magyarországi (ma főleg burgenlandi) horvátok írásbeliségével foglalkozik (1974). Az 564 oldal terjedelmű könyvet 4 fejezet alkotja: az írásbeliség (a burgenlandi horvátok és nyelvük, a nyelvi források), a nyelv (helyesírás, hangtan, szóképzés, alaktan, mondattan, szókincs), szószedet és szövegmutatványok.

Hadrovics a hangokat [fonémákat] történeti fejlődésükben mutatja be, és csupán a legfontosabb hangtani változások leírására szorítkozik (53–77). A szóképzést a leggyakoribb képzési típusok alapján csaknem száz oldalon olvashatjuk (188–264).

A mondattani alfejezetben, amely a monográfia egyik legterjedelmesebb része, a szerző megemlíti, hogy a szintaxis a horvát nyelvjáráskutatás egyik legelhangoltabb területe (264). Lemondott a magyar nyelvtanában⁵ követett elveinek az alkalmazásától, és Vondrák összehasonlító nyelvtanát követte. Indoklása így hangzik: „Egy történelmi nyelvjárási tanulmány nem alkalmas arra, hogy elméleti kísérletek találkozhelye legyen. Ezért könnyű szívvel lemondtam az efféle eredetiségről, és teljes figyelmemet inkább a mondattani jelenségek helyes megragadására és a lehető legteljesebb bemutatására fordítottam. Ha egyszer még megadatik nekem, hogy megírjam a szerbhorvát irodalmi nyelv részletes mondattanát, a mostani esettől eltérően akkor szeretném inkább felfogásomat érvényre juttatni.”⁶

⁵ *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest, 1969.

⁶ Saját fordításom. Az eredeti szöveg: „Eine historische Dialektsudie ist kaum geeignet, Tummelplatz für theoretische Experimente zu sein. Darum verzichtete ich leichten Herzens auf Originalität dieser Art und wandte meine ganze Aufmerksamkeit lieber der richtigen Erfassung und möglichst vollständigen Darstellung

4. Hadrovics harmadik nagyon fontos kutatási területét etimológiai tanulmányai alkotják. Szerzőnk nagyon korán kezdett etimológiával foglalkozni. Ismereteink szerint első etimológiai cikke 1956-ban jelent meg (1956a), amelyet később újabbak követtek (1956b, 1963, 1964). Ezeket végül két, 1965-ben és 1975-ben megjelent monográfiája koronázta meg.

Első monográfiájában részletesen kifejti az etimológiai kutatással kapcsolatos elképzeléseit, amelyeket ezzel a figyelemre méltó észrevétellel indít: „Régi meggyőződésem az, hogy sok problematikus szót meg lehet oldani, vagy legalábbis megoldását helyes irányba lehet terelni, ha a hangalak és jelentés vizsgálatán túlmegyünk, a tárgy- és szótörténetet alaposan felderítjük, és figyelembe vesszünk minden olyan körülményt, amely a szó származásával kapcsolatban fontos lehet. Ezekről részletesebben kívánok szólni” (Hadrovics 1965: 4). Hadrovics elméletéből a következő elemek érdeemesek a kiemelésre.

- a) Nem elegendő egy szónak csak a jelentését figyelembe venni, hanem, amennyire lehetséges, meg kell állapítani az illető szó jelentéseinek az időrendi sorrendjét.
- b) Ezen kívül fontos az alakváltozatok időrendi sorrendjének a megállapítása, annak ellenére, hogy ez nem mindig lehetséges, mert egyes archaikus nyelvjárások alakváltozatai nem őrződtek meg az írott emlékekben. Ezen kívül, amennyiben a források lehetővé teszik, az alakváltozatok hangalakjának rögzítését is el kell végezni.
- c) A jövevényszavak történetének és dokumentációjának során más nyelveket, különösen a latint is figyelembe kell venni. Sok jövevényszó évszázadokkal korábban adathozható latin nyelvű forrásokban, és olyan szóalakok, amelyek nyelvtörténeti szempontból fontosak. Olyan latin kifejezéseknek az azonosítása, amelyek a magyar szavaknak szemantikai megfelelői, segítséget nyújt a (magyar) szó eredetének a megfejtésének.
- d) Az etimonok megállapítása az átadó nyelvekben nagyon fontos, mert például olyan magyar szavak, mint a *bokál*, *mazsola*, *tálca* etimológiai levezetését könnyítik meg.
- e) Nagy jelentőséggel bír, ha a feltételezett átadó nyelv szavának történetét és használatának körülményeit ismerjük. Hadrovics ezeknek a szempontoknak a segítségével állapította meg a magyar *kocka* és *ökkel* szavak cseh eredetét.
- f) Azok a kutatások is hasznosnak bizonyulhatnak, amelyek negatív eredményre vezetnek. Megmagyarázzák, hogy egy adott szó egy adott területen miért nem volt használatban, és megmutatják, hogy az illető szó helyett milyen más szavak voltak használatosak. Végül az is megállapítható, hogy a kutatott szó elterjedését megelőző időkben milyen más szavakat használtak. Ebből a szempontból nagy jelentőséggel bírnak a dalmáciai adatok a *kocka* szó etimójának a megállapításához. A játék-

der syntaktischen Erscheinungen zu. Wird es mir einmal vergönnt, eine ausführliche Syntax der serbokroatischen Literatursprache zu schreiben, so möchte ich mein Auffassung mehr in dem Vordergrund treten lassen, als es diesmal der Fall ist” (Hadrovics 1974: 264).

nak ugyanis ezen a területen egészen más neve volt, és ez a szó horvát eredetét kizárja.

- g) Szükséges, hogy megállapítsuk a vizsgált jövevényszavak és magyar eredetű szinonimáik viszonyát. Ez megkönnyíti a szóhasználatban megmutató különböző jelentések és jelentésárnyalatok megállapítását.
- h) A szóföldrajzi elvek alkalmazása nagy körütekintést igényel, és nagyszámú adatokon kell alapulnia. Hadrovics velük kapcsolatban két fontos elvet fogalmaz meg. 1) A magyar nyelv vélhetően szláv eredetű szavakkal kapcsolatos legfontosabb szempont a legrégebb adatok földrajzi elhelyezkedésének a megállapítása. Ha a legtöbb adat egy területre mutat, akkor onnan, illetve az ott beszélt átvett nyelvből származik a jövevényszó. Abban az esetben, ha a szóadatok szétszórtan fordulnak elő, többszörös, egymástól való átvétellel kell számolnunk. 2) Más esetekben, tudnillik, ha a szláv–magyar nyelvhatár mentén szűk sávban adatoltak olyan magyar szavak, amelyek szláv eredetűnek tűnnek, de tágabb szláv nyelvterületen nem fordulnak elő, vagy kronológiailag csak később mutatathatók ki, akkor bizonyosra vehető, hogy a magyar szó nem szláv eredetű, hanem a magyarból került a szláv nyelvekbe (Hadrovics 1965: 4–5).

Hadrovics végezetül etimológiai alapelveinek nagyon fontos, új és mondhatni forradalmi gondolatát fogalmazza meg: „Bármilyen jó legyen is egy nyelvtörténeti szótár, két fontos dolgot nem tud megvalósítani: nem tudja minden adatról megadni a forrásra vonatkozó filológiai tudnivalókat, és nem tud akkora szövegkörnyezetet adni, hogy az a tárgy- és szótörténet minden vonatkozását, amelyek a szó eredetének kutatásában fontosak lehetnek, mind tartalmazza. Ilyen és hasonló megfontolások érlelték meg bennem a meggyőződést, hogy szövegyűjtő kutatásaimat saját anyaggyűjtésemre kell alapoznom, s ez a meggyőződés munka közben egyre jobban megszilárdult, mert az eljárás hasznossága lépten-nyomon beigazolódott” (Hadrovics 1965: 6).

Hadrovics etimológiai eljárásának summázataként fontosnak tartja kiemelni, hogy kutatásaiban az elemzései során a dolgokból, a szavak jelentéséből, használatukból, területi elterjedéséből indult ki, és csak végül foglalkozott fonetikai és morfológiai kérdésekkel. „Mindenütt kerültem az olyan eljárást, amely abból áll, hogy konstruálunk egy hangtanilag feltehető alakot, abból az illető szót biztos kézzel levezetjük, s ezzel a problémát megoldottnak tekintjük. Inkább vállaltam a fáradságosabb, de biztosabb eredményhez vezető utat” (Hadrovics 1965: 7).

Hadrovics is figyelembe vette elemzéseiben a hangfejlődés törvényszerűségeit,⁷ de megjegyzi, hogy a magyar hangtörténettel, különösen a mássalhangzókéval kapcsolatos ismereteink nagyon hiányosak. Az etimológusok, akik meg nem magyarázott fonetikai jelenségekkel találják magukat szemben, analógiákat keresnek. Sokszor azonban nehéz analógiákat találni, és sok olyan helyzet is adódik

⁷ A „hangfejlődés törvényszerűségei” fogalommal két okból nehéz egyetérteni. Először azért, mert véleményünk szerint a nyelvekben nem fejlődéssel, hanem változásokkal van dolgunk. Másodszor azért, mert az úgynevezett törvényszerűségek, amelyek a horvát nyelvészetben is használt fogalmak, inkább csak tendenciák.

majd, amelyekben egyes szavak egyértelmű etimológiai magyarázatuk ellenére olyan sajátos fonetikai jelenséget mutatnak, amelyekre soha nem találunk majd analógiát. „Ilyenkor az etimológus nem tehet mást, mint a rendelkezésre álló más eszközökkel, sokszor igen körülményes és fáradságos munkával bizonyítja elképzelései igazát. S őszintén szólva, az ilyen bizonyításnak előttem több hitele van, mint az eddigi hangtani ismereteinkhez való merev ragaszkodásnak. Tévedés természetesen így is lehetséges, de minél több oldalról próbáljuk meg egy szó eredetét megközelíteni, a tévedések lehetősége annál kisebb” (Hadrovics 1965: 8).

Hadrovics ezzel a módszerrel forradalmi újítást hajtott végre nem csupán magyarországi, hanem nemzetközi szinten is. Azon kisszámú etimológusok egyike, akik munkáikat túlnyomórészt írott forrásokra alapozzák. A korábbi, hagyományos szófejtő kutatástól való megkülönböztetésül, amely csak szótári adatokra támaszkodott (szótárforgató etimologizálás), az új, forrásokon alapuló módszer a *forrásolvasó etimologizálás* elnevezést kapta (Hadrovics 1956: 292; Mollay 1982: 59).

A Hadrovics által kezdeményezett új kutatási módszerekből, amelyek csak kevés magyarországi kutatóban találtak követőkre (vö. lejjebb), nem következik, hogy a korábbi, hagyományos szótárforgató etimologizálás eredményei értéktelenek. Kniezsa Istvánnak a magyar nyelv szláv eredetű jövevényszavait feldolgozó alapvető monográfiájáról (1955, 1974) az az általánosan elfogadott vélemény, hogy a szótárforgató etimologizálás csúcsteljesítményét jelenti. Kniezsa biztos és kifinomult nyelvi ítélőképessége alapján megalapozott és biztos eredményekre jutott. Ugyanakkor az általa követett módszernek megvannak a maga korlátai. „Mihelyt a jövevényszó-vizsgálat egyetlen nyelvre szűkül, kitűnnek a szótárforgató etimologizálás hátrányai és hiányosságai. A magyar nyelv jövevényszavainál számba jöhető egyetlen nyelvnek sincs olyan történeti-etimológiai szótára, amely a – különösen régebbi korszakokban – szükséges nyelvjárási, nyelvföldrajzi és nyelvészeti differenciáltsággal tárná fel a kutatáshoz szükséges anyagot” (Mollay 1982: 52).

Ha az etimológiai kutatás forráselemzésen alapszik, nehezen várható el, hogy egyetlen kutató hatalmas mennyiségű etimológiát produkáljon. Hadrovics két monográfiájában 56, illetve 61 szó eredetét fejtette meg (Hadrovics 1965, 1975). Az első munkáról írt recenzió szerzője hangsúlyozza is, hogy hosszú évekig tartó kutatómunka eredményeiről van szó (Mollay 1982: 60).

Felmerül a kérdés, hogyan jutott el Hadrovics az említett etimológiai elvek megfogalmazásához. Saját elgondolásai képezték alapját, vagy más nyelvészek gondolatai is hatást gyakoroltak rá? Mollay Károly véleménye szerint Hadrovics egyik előfutárának Hartnagel Erzsébet tekinthető, aki kutatását forrásokra alapozta (Hartnagel 1933; Mollay 1982: 63). Kutatási módszere a *Wörter und Sachen* című folyóiratban (Heidelberg, 1909–1944) megfogalmazott elveken alapul.⁸ Kiss Lajos (1976: 31) ezzel kapcsolatban Schuchardt gondolatait idézi: „...nem

⁸ Ezzel kapcsolatban ki kell javítanunk Kiss Lajost. Szerinte a folyóirat munkatársai osztrákok voltak (Kiss 1976: 31). Közülük csak Rudolf Meringer volt osztrák. Wilhelm Meyer-Lübke svájci, Hugo Schuchardt pedig német születésű volt.

mindig helyezendők a szavak a dolgok elé, hanem a dolgok is a szavak elé, ahogy kezdetről fogva voltak” (Spitzer 1922: 104).

Hadrovics etimológiai módszerének bemutatására a magyar *labda* főnév szófejtését választottuk ki. A szó etimológiai kapcsolatban áll a horvát és szerb *lopta* szóval. Szerzőnk első lépésben a főnév *lapta* alakváltozatát állapította meg. Második lépésben az átadó nyelvet kellett meghatározni, vagyis azt, hogy a horvát–szerb és a magyar nyelv viszonylatában a magyar átadó vagy pedig átvevő nyelv-e. Hadrovics sok, Dalmáciára vonatkozó, latin nyelven írt velencei dokumentum alapján kimutatta, hogy eredetileg olyan fegyverrel van dolgunk (*balote cum igne*), amelyet városok ostrománál vagy ütközetekben használtak. Ezt a vasból vagy agyagból készített gömb formájú eszközt parázssal vagy forró szuokkal töltötték meg, és az ellenségre hajították. A szónak ebből a jelentéséből fejlődött ki később a ’játéklabda’ jelentés. Az „olasz” (velencei) főnévnek van egy másik, ’szavazógolyó’ jelentése is. A szó adatható alakváltozatai *ballotta*, *balotta*, *balluta*, *palluta*, *balocta*. A ’játéklabda’ jelentés időben a legkésőbbi fejlemény. A történeti adatok alapján Hadrovics biztos abban, hogy a magyar szó etimója *ballotta* vagy *pallotta*.

Hadrovics megvilágítja az „olasz” (velencei) szónak a magyar nyelv fonomorfológiai rendszerébe való beilleszkedését is. Az első szótag kiesését azzal magyarázza, hogy az első szótag vagy a szókezdő hangsúlytalan magánhangzó ejtése az olaszban gyenge – ennek alátámasztására számos olasz eredetű délszláv szót idéz –, amelyet az idegen ajkúak nem hallanak. A /-pp-/ gemináta kialakulását a /-tt-/ hangcsoport elhasonulásával magyarázza (Hadrovics 1975: 87–9).

Hadrovics azt állítja, hogy a szláv *lopta*, *lofta* szavak átvételek a magyarból (1975: 89). Ezt a véleményét a szerbhorvát nyelv magyar jövevényszavairól írt monográfiájában is megismétli (1985: 343–4). Itt kell megjegyeznünk, hogy a későbbi magyar etimológiai szótárak nem fogadták el a véleményét (EWUng., Esz.).

Hadrovics fent említett etimológiai magyarázata némi kiegészítésre szorul. Szerzőnk is „áldozata” ugyanis a magyar hungarológusok által fémjelzett etimológiai eljárásnak. Ez a szemlélet az írt geminátákat olyan nyelvekben is kettőshangzónak tartja, amelyekben ezek egyáltalán nem léteznek. Ezen alapul Hadrovicsnak a *ballotta*, *pallotta* alakokkal kapcsolatos értelmezése is. Az ilyen, geminátákkal lejegyzett alakok az északkelet-itáliai nyelvjárásokban semmilyen fonéma- vagy hangértékkel nem rendelkeznek, bennük ugyanis nincs gemináta (Rohlf 1966: 228–39 §). A /-tt-/ → /-pt-/ elhasonulást tehát ki kell zárunk.

Második megjegyzésünk az elnevezésekkel kapcsolatos. Az etimológiában és a nyelvi kapcsolatok kutatásában régóta használatosak olyan elnevezések, mint „olasz, német” stb. Kétségtelenül gyakorlati, úgyszólván mondhatni, munkanévtékük van abban az értelemben, hogy olyan nyelvterületre utalnak, amelyen hasonló, egymással rokonsági fokban álló nyelvjárások találhatók. Megemlítendő, hogy nyelvtörténeti szempontból például a horvát vagy a magyar nyelv „olasz” jövevényszavai a velencei nyelvjárásból származnak.

A *balota* főnévnek a magyar nyelv fonomorfológiai rendszerébe való beilleszkedésének Giovan Battista Pellegrini olasz nyelvész is figyelmet szentelt. Kiindulási pontja a *la balota* → *la labota* hangátvités feltételezése. A hangátvités

nyomán – amelyet a határozott névelő (*la*) és a szóhangsúlynak a magyar nyelv hangsúlyozási szabályaihoz való alkalmazkodásaként az első szótagra való eltolódása tett lehetővé –, a (*la*) *làbota* alak jött létre. A második szótag kiesése *lab(o)-ta* és a mássalhangzó elhasonulása a *lapta* vagy *labda* alakok kialakulásához vezetett. Pellegrini eme kiegészítésekkel osztja Hadrovics levezetését (Pellegrini 1992: 68–9).

Pellegrini magyarázatának számos gyenge pontja van. Először is nagyon vitatható a főnévnek határozott névelővel való átvétele (*la balota*). Nem ismerünk egyetlen olyan esetet sem, hogy egy jövevényszó a német, francia vagy olasz nyelvből névelőjével együtt került volna be a magyar nyelvbe. Miért kellene a *balota* főnévnek kivételt képeznie? E tekintetben Pellegrini adószunk marad válaszával. Másodszer a feltételezett hangváltás is számos problémát vet föl. Az a forrás,⁹ amelyre Pellegrini hivatkozik, azt mondja, hogy a hangátvetés a magyar nyelvben egyes helyzetekben gyakran fordul elő, például a /h/ + mássalhangzó viszonylatban: /h/-/m/ → /m/-/h/: *lohma* → *lomha*, *vehmes* → *vemhes*; /h/-/p/ → /p/-/h/: *kohnya* → *konyha*, *kuhnyó* → *kunyhó*; /h/-/j/ → /j/-/h/: *káhlya* → *kályha*, más kapcsolatban viszont ritkán: /t/-/k/ → /k/-/t/: *feteke* → *fekete*; /b/-/ts/ → /ts/-/b/: *bonc* → *comb*.¹⁰ Pellegrini Hadrovics egy másik etimológiai magyarázatából idézi az /l/-/n/ → /n/-/l/ hangátvetést: *caldano* → *kandalló*. További példák a hangátvetésre: /k/-/tʃ/ → /tʃ/-/k/ *szökcse* → *szöcske*; /k/-/ts/ → /ts/-/k/ lat. *lectio* → *lecke* (Kiss–Pusztai 2003: 110). Megjegyzendő, hogy a hangátvetés szinte kivétel nélkül a szó belsejében előforduló mássalhangzós fonémákat érinti. Feltehetően ezért indul ki Pellegrini a *la balota* szerkezetből, hogy elgondolását elfogadhatóbbá tegye.

Olasz kutatókkal kapcsolatban felmerül a kérdés, milyen szinten tudott magyarul. Nyelvünket nem beszélte, és nehéz felmérni, hogy mennyire volt képes magyar szövegeket megérteni. Annyi biztos, hogy rendelkezett bizonyos ismeretekkel a magyar nyelvtörténetről. Ezen az alapon foglalkozott az olasz–magyar nyelvi kapcsolatokkal is.

Eljárásával kapcsolatosan fontosnak tartjuk, hogy Hadrovicsnak a keleti nyelvek vonatkozásában megfogalmazott véleményét idézzük: „A messziről, keletről jött szavak történetét csak a szűkebb európai környezetben nyomozom. Ezt önkritikával és tudatosan teszem. Nem volna értelme, hogy szótárak nyomán olyan nyelvek területére kalandozzam, amelyekkel soha nem foglalkoztam, amelyekből szövegeket nem olvastam. Az ilyen kalandozások közben az ember önkéntelenül is naivságokba téved, és veszélyezteti a jól megalapozott egyéb vélemények komolyságát” (Hadrovics 1975: 5). Ennek az álláspontnak megalapozottságát különösen a következő példák erősítik meg. Ronald Wardhaugh, aki szociolingvisztikai munkájához szinte kivétel nélkül csak angol nyelvű szakirodalmat használt fel, számára teljesen ismeretlen nyelvekkel is foglalkozik. A horvát és szerb nyelv

⁹ Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 128–9.

¹⁰ A /ts/-/z/ → /tʃ/ → /z/ jelenséget (*cízsió* → *csízsió*) (Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 128) nem tekinthetjük hangátvetésnek, mert itt fonémahegytetésről van szó.

(nála változatok) között meglévő különbségek érzékeltetésére a 'vonat' jelentésű szerb *varos* és a horvát *grad* szavakat idézi (Wardhaugh 2005: 29).¹¹ Mindkét szó megtalálható a horvát és a szerb nyelv szókincsében. Az első mint elavult szó a horvát nyelvben '1. Kézműves- és kereskedőtelepülés. 2. város' jelentésben adatolt (RHJ: 1341). Ezen kívül helynevekben is előfordul (pl. *Split/Spalato* egyik városrészének nevéként). A szót a szerb nyelvben is adatolták. A második főnév jelentése mind a két nyelvben 'város'. A *vonat* szóra a horvátban a *vlak*, a szerbben a *voz* használatos. A szerző elnézhetett valamit jegyzeteiben, ami annak a bizonyítéka, hogy egyik nyelvet sem ismeri – ilyen hibát nyelvismeret birtokában lehetetlen elkövetni. Másik példánk a nyelvtörténetből származik. Edward Sapir szerint az orosz /i/ fonéma (betűjele: *и*) átvétel a finnugor nyelvekből (Sapir 1972: 179). Elegendő lett volna, ha bármilyen, a szláv nyelvtudományba bevezető vagy az ősszláv nyelvről szóló munkát kezébe vesz, hogy ezt a téves megállapítást elkerülje. Az ősszlávban és a szláv nyelvek korai szakaszában ugyanis adatolt ez a fonéma.

Véleményünk szerint a *balota* szónak a magyar nyelv fonomorfológiai rendszerébe való beilleszkedése komoly nehézségek nélkül magyarázható. Kiindulási szóként főleg a *la balota* (határozott névelő + főnév) szerkezetre gondolunk. A velencei *balota* átvétele történt meg, amelyből a második, hangsúlytalan magánhangzó kiesett. A második, hangsúlytalan nyílt szótagban lévő magánhangzó kiesése szokásos jelenség a magyar nyelvben, amely nagyon régóta hat. Az így kapott *balta* szó egybeesett az 'Axt' jelentésű, török eredetű *balta* szavunkkal, amelynek első adata 1423-ból származik (TESz 1: 233). A homonímia elkerülésére került sor a /b/-/l/ → /l/-/b/ hangátvételre, *balta* → *labta*. A *labda/lapta* alakok előreható zöngésedéssel, illetve hátraható zöngétlenedéssel alakultak ki.

Hadrovics etimológiai elvei és módszere kevés követőre találtak Magyarországon. Közéjük tartozik a már említett germanista, Mollay Károly, aki hangsúlyozta, hogy kutatásaiban szerzőnk elveit követte és valósította meg (1982: 59). Közéjük tartozik még a germanista Horváth Mária (1978) és a szlavista Gregor Ferenc, Kiss Lajos, Zoltán András.

5. Hadrovics monográfiáinak visszhangja csekély volt Magyarországon. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen működött kollégákon kívül nem írtak recenziót alapvető munkáiról. A Budapesten kívüli székhelyű szlavisztikai folyóiratok, a *Dissertationes Slavicae* (Szeged) és a *Slavica* (Debrecen) egyetlen szót nem szenteltek ezeknek a műveknek. A budapesti kollégák között szlavistákat (Gregor 1977; Nyomárkay 1986/1987), germanistát (Mollay 1967, 1977), szlavistát és germanistát (Király–Mollay 1976) és egyetlen hungarológust (Hexendorf 1966) találunk.

A hungarológusok és más magyarországi nyelvészek többsége nem vett tudomást Hadrovics monográfiáiról. Sok, jól megalapozott etimológiáját hagyták figyelmen kívül. Nem ismerjük ennek a tartózkodásnak az okát, és nem is tisztünk ennek kiderítése. Ezzel kapcsolatosan azonban két jelenségre szeretnénk a figyelmet felhívni. Az első Temesi Mihálynak a második világháború utáni magyar nyelv-

¹¹ Az idézett szavak a magyar fordításból származnak. A fordító a *varos* (/varos/) alakot (helyesen *varoš* /varof/) helyett az angol eredetiből vette át.

vészetről szóló értékelő kötetében található. Hadrovics két etimológiai monográfiájáról (1965, 1975) néhány szűkszavú, egyetlen pozitív jelzöt tartalmazó mondatban számol be, és említést sem tesz alapvetően új kutatási elveiről. Az utána következő, Ország László munkásságával kapcsolatos ismertetésben viszont már nem bánik szűkmarkúan a dicsérettel. „Másik említésre érdemes munka Hadrovics Lászlónak »Szavak és szólások« című kötete, ti. ez a korábban közreadott »Jövevényszó-vizsgálatok« adatgyűjtése melléktermékeként nemcsak szláv, olasz, német és bizonytalan eredetű jövevényszókat tárgyal, hanem magyar eredetűeket, sőt szólásokat is. – Mintegy ezer lexémát dolgoz fel hazai anglisztikánk legkiemelkedőbb alakja, a magyar szótártudomány megalapítója Ország László »Angol eredetű elemek a magyar szókészletben« című munkájában. E kérdéskörrel hazánkban ilyen mélységig először Ország László foglalkozott, noha már régóta több, angol eredetű szavunkról, eddig még senki sem ismertette az angol hatás terjedelmét, mélységét, kronológiáját» (Temesi 1980: 317).

A második jelenség, hogy etimológiai szótáraink szócikkeinek szerzői között kevés szlavistára, germanistára, romanistára, turkológusra lelünk. Ők inkább a lektorok között szerepelnek. Az is köztudott azonban, hogy a szerzők nem mindig követik lektoraiak ajánlásait. Etimológiai szótárainkban a vezető szerepet a hungarológusok viszik, és sok esetben ők döntenek olyan etimológiákról, amelyek eldöntéséhez nem biztos, hogy kellő idegen nyelvi és főleg az egyes nyelvek történetével kapcsolatos ismerettel rendelkeznek.

A Hadrovics László munkásságának tartózkodó megítélésével kapcsolatosan felmerül a kérdés: lehetséges, hogy ez a zseniális és eredeti nyelvész másokat zavart vagy ingerelt? Ez is elképzelhető. 27 éven át volt a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, mire a várakozás 28. évében végre elnyerte a rendes akadémiai tagságot.

Hadrovics László munkásságának csak szűk keresztmetszetét tudtuk röviden bemutatni halálának 20. évfordulója kapcsán. Reméljük, eljön majd az idő, amikor önálló kötet fogja életművét részletesen reprezentálni – ahogyan ez más magyarországi szlavisták esetében már megvalósult.

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza 2001. *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. [Az 1958. évi kiadás hasonmás kiadása.]
- Dudás Előd 2014. *A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavai*. PhD-disszertáció. Kézirat, Budapest.
- Esz. = Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Filipović, Rudolf 1986. *Teorija jezika u kontaktu*. Školska knjiga, Zagreb.
- Gregor Ferenc 1975. Hadrovics László, Szavak és szólások. (Nyelvtudományi Értekezések, 88.). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23: 198–204.
- Gregor Ferenc 1985a. László Hadrovics, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. *Magyar Nyelv* 81: 489–93.

- Gregor Ferenc 1985b. László Hadrovics, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Budapest, 1985. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31: 367–75.
- Hadrovics László 1956a. Gálya, bárka, salyka. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Paizs Desző hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 284–92.
- Hadrovics László 1956b. Szláv jövevényszavaink kérdéséhez. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 10: 133–68.
- Hadrovics László 1963. Néhány megfejtetlen szláv szavunk. *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 124–7.
- Hadrovics László 1964. Történelem és művelődés a földrajzi nevekben. *Magyar Nyelvőr* 88: 315–9.
- Hadrovics László 1965. *Jövevényszó-vizsgálatok*. Budapest. [Nyelvtudományi Értekezések, 50.]
- Hadrovics László 1974. *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1975. *Szavak és szólások*. Budapest [Nyelvtudományi Értekezések, 88.]
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hartnagel Erzsébet 1933. *Újabb német jövevényszavainkról*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Hexendorf Edit 1966. Hadrovics László, Jövevényszó-vizsgálatok. *Magyar Nyelvőr* 90: 322–5.
- Horváth Mária 1978. *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Király Péter – Mollay Károly 1976. László Hadrovics: Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert. Budapest: Akadémiai Kiadó. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22: 171–80.
- Kiss Lajos 1976. Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.): *Az etimológia elmélete és módszere. Az 1974. augusztus 22. és 24. között rendezett nemzetközi konferencia előadásai*. Budapest. 27–47. [Nyelvtudományi Értekezések 89.]
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lončarić, Mijo 2001. Mađari kroatisti jezikoslovci. In: Lukač, Stjepan (ed.): *Hrvati u Budimu i Pešti. Zbornik radova 1997. – 2000*. Hrvatska samouprava Budimpešte. Budapest, 163–74.
- Mollay Károly 1967. László Hadrovics: Jövevényszó-vizsgálatok. Budapest, 1965. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17: 192–3.
- Mollay Károly 1977. Hadrovics László, Szavak és szólások. *Magyar Nyelv* 73: 226–7.
- Mollay Károly 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Muljačić, Žarko 1965–1968. Tipologija jezičnog kalka. *Radovi Zadar* 7: 5–18.
- Muljačić, Žarko 2000. *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien.
- Nyomárkay István 1986–1987. László Hadrovics: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest, 1985. *Filológiai Közöny* 32–33: 32–3.
- Nyomárkay István 1966. *Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen*. Akadémiai Kiadó – Znanstveni institut gradišćanskih Hrvatov, Budapest–Eisenstadt.
- Pellegrini, Giovan Battista 1992. *Ricerche linguistiche balcanico-danubiane*. La Fenice edizioni, Roma.
- RHJ.= Šonje, Jure (ed.) 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Školska knjiga, Zagreb.
- Rohlf, Gerhard 1966. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. I. Fonetica*. Einaudi, Torino.
- Sapir, Edward 1972². *Die Sprache. Eine Einführung in das Wesen der Sprache*. Hueber, München. [Language. New York, 1921].
- Schumann, Kurt 1965. Zur Typologie und Gliederung der Lehnprägungen. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 32: 59–61.
- Schneeweis, Edmund 1960. *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Sočanac, Lelija 2004. *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri. S rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti*. Globus, Zagreb.
- Sočanac, Lelija et al. 2005. *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilogodba posuđenica*. Globus, Zagreb.

- Spitzer, Leo (ed.) 1922. *Schuchardt-Brevier. Ein Vademekum der allgemeinen Sprachwissenschaft* Niemeyer, Halle.
- Temesi Mihály 1980. *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta.* Gondolat, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Víg István 2003. Lexikalische Besonderheiten des Burgenländischkroatischen. *Studia Russica* XX: 473–9.
- Žagar-Szentesi Orsolya 2005. Hrvatski u dodiru s mađarskim jezikom. In: Soćanac, Lelija et al.: *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilagodba posuđenica.* Globus, Zagreb, 51–83.
- Wardhaugh, Ronald 2005. *Szociolingvisztika.* Osiris Kiadó, Budapest. [*An Introduction to Sociolinguistics.* Oxford, 1992].

Víg István
egyetemi tanár
ELTE BTK
Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

Víg, István

László Hadrovics, Croatist. Some aspects of a rich oeuvre

The present article is a narrower cross-section of the very rich contribution to Croatistics by the Hungarian linguist László Hadrovics (1910–1996): it presents the findings of his research work entailing the relationships between the Hungarian and the Croatian languages, the Croatian literary language in Burgenland (formerly Western Hungary), as well as his findings in etymological studies. Hadrovics was a prominent, internationally acknowledged linguist of his time. His great achievements are marked by richness in data and by numerous novel methodological approaches applied in his monograph on the words of Hungarian origin in the Serbo-Croatian language. His book served as a model for a great number of successive publications. His monograph on the Croatian literary language in Burgenland publishes the first dictionary of this kind, among other things. As far as his etymological studies are concerned, the renewal of his research methods is of prominent interest. Hadrovics broke with the practice of earlier etymological research which was based on using dictionary entries. He went back to the sources themselves, a method that yielded far more reliable results. With his new approach, he achieved outstanding results even by international standards.

Keywords: László Hadrovics, relationships between Hungarian and Croatian, the Croatian literary language in Burgenland, etymology, the history of Croatian and Hungarian

Mi befolyásolja a német nyelvjárások használatát az elektronikus médiában?*

1. Bevezetés

A következő értekezés alapötlete egy néhány évvel ezelőtt Pozsonyban, a „Társaság a nyelvért és a nyelvekért” nyelvész kör konferenciáján kirobbant heves vita nyomán keletkezett. A vita középpontjában az a kérdés állt, hogy Franz Beckenbauer egy akkoriban aktuális tévéreklámban eredeti, autentikus nyelvjárást használ-e, vagy csak egy, mintegy utólag létrehozott, rekonstruált dialektust utánoz. Magam az utóbbi véleményt képviseltem, mert úgy véltem, hogy a szimuláció a hirdetés pragmatikus céljait szolgálja: a lehető legszélesebb körben kívánja azt a benyomást kelteni, hogy a „császár” bajor nyelvjárásban beszél. Álláspontomat többek között azzal indokoltam, hogy sok nyelvhasználó gyakran már mindössze néhány sajátos – nyelvészeti-dialektológiai szempontból nem is jelentős – jellemzővel ellátott szövegrészt nyelvjárásiként azonosít, ami valószínűleg a reklámkészítők legfontosabb célja volt.

A társadalmi környezet, a német nyelvhasználók attitűdjei a nyelvjárásilag befolyásolt nyelvi formák tekintetében az utóbbi évtizedekben pozitív irányba változtak. Nincs azonban egyetértés abban, milyen mértékben jeleznek ezek a tendenciák egy tényleges „nyelvjárásreneszánszot”. Helin azon tézisét, hogy a nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok új népszerűsége egyfajta ellenreakció az ideológiák és technológiák globalizációjára, illetve részben az angol nyelv világszerte az élet minden területén tapasztalható előretörésére, azzal egészíti ki, hogy különféle képpen értékelhetők a társadalmi változások és az egyéni nyelvhasználók motivációi is (vö. Helin 2004: 6). Az embereknek egy kisebb, átláthatóbb világ utáni vágya, amelyet akár „új hazának” is hívhatnánk, szintén visszatükröződhetnek ezekben a reakciókban. A 21. században sokan egyre kevésbé azonosulnak a domináns állammal, inkább azokhoz a kisebb egységekhez, régiókhöz kötődnek, amelyekben élnek (példaként vö. Stolz 2008). Ezt a vélekedést és azt a nézetet, miszerint a német nyelvjárások pozitív megítélése részben a modern média hatásaként értelmezhető, többen is osztják. A nyelvjárásilag befolyásolt nyelvi formák rádióban és

* A cikk a szerző német nyelven megjelent publikációjának (Brenner 2010) átdolgozott és kibővített változata. A szaknyelvi segítségért köszönet Gyarmathy Dorottyának.

televízióban tapasztalható előretörését támogatólag egészíti ki az új kommunikációs formákban (pl. e-mail, SMS, chatszobák) való elterjedésük.

Ezen új kommunikációs formák nyelvváltozatairól szólva fontos megemlíteni, hogy a német anyanyelvű beszélők esetében megítélésük változatos. Amennyiben a szövegek beszélt nyelvi vagy írott nyelvi koncepciók alapját vesszük kiindulási pontnak (vö. pl. Schwitalla 1997: 16), amelyet aztán valamelyik formában realizál a nyelvhasználat során az adott személy, úgy véleményem szerint ezek a formák egyfajta amalgám formákat reprezentálnak, tehát mindkét koncepció elemeit tartalmazzák, írott nyelvi megjelenési formájuk ellenére. Mivel az internetes és SMS-szövegek általában direkt és azonnali kommunikációs formát jelentenek, ahol a reakciók gyors egymásutánisága jellemző, a nyelvhasználat során egyfajta koncepcionális beszélt nyelvi dialógust folytatnak a kommunikáció szereplői. A német nyelvet autentikus módon beszélőkben ez a kommunikációs helyzet közvetlenül előhozza a pszichológiai intimitás képzetét, amely a nyelvjárást ismerők körében szinte automatikusan elmozdítja a szövegprodukciónak a dialektus irányába. Természetesen a német nyelvterületen belül nagyok a különbségek, és ez összefügg a helyi vagy regionális dialektusok elterjedtségével, illetve használatuk társadalmi megítélésével is.

A német dialektológia keretein belül a nyelvjárásoknak ez a fajta előretörése egyrészt regionálisan különbözőképpen értékelődik, másrészt ugyanennek a háttérre a nyelvi valóság tekintetében kritikusan megkérdőjelezhető. Löffler (2000: 2040) a német nyelvterület négy részre osztását javasolja a nyelvjárások szerepe szerint (észak, közép, dél és a különleges helyzetű Svájc): északon nem áll rendelkezésre komolyabb innovatív hatás a nyelvjárásokra vonatkozóan, a társadalomban csupán több tolerancia tapasztalható az északnémet (niederdeutsch) nyelvjárásokat használókkal szemben, ami a korábbi évtizedekben nem volt jellemző. A zárt német nyelvterület középső és déli részén, illetve a médiában a regionális nyelvváltozatok gyakoribb használata tapasztalható, ez azonban Löffler szerint inkább a ténylegesen létező nyelvhasználat intenzívebb közvetítése, mintsem nyelvjárási hullámnak értékelendő. Az a megállapítás azonban, hogy a 20. század 70-es, 80-as éveitől a köznyelvi vagy más, többé-kevésbé nyelvjárásias formák aránya az elektronikus médiában erősen megnövekedett, szintén beleillik ebbe a képbe. Különösen kiemelendő a magánkézben lévő helyi rádióadók elterjedése, amelyek a nyelvjárásilag rögzült nyelvterületeken kísérőprogramjaikban gyakrabban használják a nyelvjárásilag jellemző formulákat. De még Ausztrián belül is komoly eltéréseket lehet találni az internetes és az SMS-szövegek használatát tekintve, hiszen Tirolban vagy Vorarlbergben (itt egyébként a beszélt alemann nyelvjárások ráadásul nagyon eltérnek a többi osztrák tartomány közép- vagy délbajor alapú dialektusaitól) erős a dialektusok hatása, míg Bécsben ez nem annyira jellemző. A már említetten különleges nyelvi helyzetű, dominánsan alemann dialektusokat beszélő svájci német nyelvterületen pedig Christen (2008, 2014) szerint a fiatalabb generációkra már egyfajta kettős íráselsajátítás jellemző: a magánjellegű írásos közléseket nyelvjárásban írják, a hivatalos jellegűeket pedig sztenderd német formában.

A kommunikáció ezen formáit mindenekelőtt a fiatalabb generáció használja olyan intenzitással, amely korábban, az információs társadalom korszaka előtt

lehetetlen lett volna. Ebben az összefüggésben a magyar nyelv vonatkozásában is innovatív és új jelenségeket észlelhetünk (vö. pl. Veszelszki 2013, 2014, 2015), ugyanakkor a nyelvjárások hatását még érdemes volna vizsgálni. A német nyelvhasználók esetében ezek a jelenségek alapvetően abban mutatkoznak meg, hogy gyakran nyelvjárásilag megformált szövegrészeket használnak, ezáltal valószínűleg többek között a kommunikáció intimitását és érzelmi tartalmát kívánják hangsúlyozni. A nyelvjárásokat a filmekben is egyre gyakrabban alkalmazzák, példaként említhetnénk ezen a helyen a „Der Schuh des Manitu/Manitu bocs-kora” című filmet (lásd ehhez Geyer 2007 részletes elemzését is), illetve a „Ein Schweinchen namens Babe/Babe” című film újraszinkronizált verzióját (az utóbbi filmben az osztrák régiók különböző német dialektusait rendelték hozzá az audiovizuális fordítás által az egyes állatfajokhoz). A filmsorozatokat azonban egyre gyakrabban terjesztik az internet és nem pedig a szokásos kommunikációs csatornák segítségével: példaként erre a „YouTube” videómegosztó portálon a nyelvhasználók számára elérhetővé tett kisfilmeket lehetne említeni. Ahogy arra Rösch (2009) rámutat, jelenleg hihetetlen mértékben fellendült a híres filmek részleteinek nyelvjárásai utószinkronizálása. Letöltésre kínálják például a Tagesschau (Híradó) adásait svábul, egy rövid filmsorozatban pedig a Star Warsból / Csillagok háborújából ismert császár használ kölsch (Köln és környéke nyelvváltozata) nyelvjárásai kifejezéseket. Ezen kisfilmek audiovizuális megjelenése megfelel a legújabb technikai lehetőségeknek; a hangminőségekre, a háttéreffektekre éppúgy ügyeltek, mint a regionális megnyilatkozások autentikus voltára. Az interneten nyelvjárásai kurzusokat kínálnak, és az online nyelvjárásai szótárak is ugyancsak nagy népszerűségnek örvendenek a német nyelvterületeken belül.

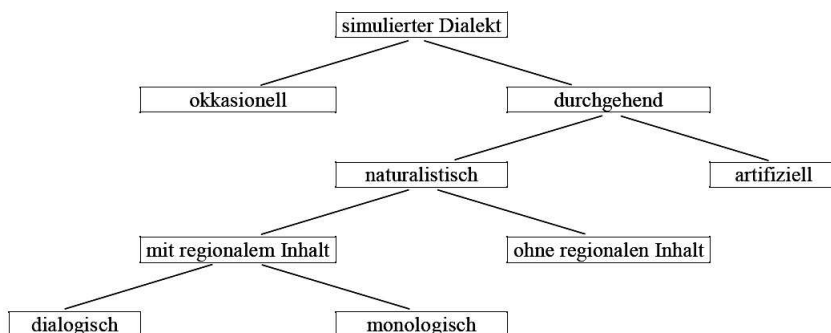
A bevezetést lezárva tehát megállapítható, hogy a „nyelvjárások és a média” kapcsolódása egy olyan kutatási területet jelent, amely a dialektológia szemszögéből nézve általában, a német nyelvjárásánál nézve pedig különösen a 20. század 80-as éveitől induló új kutatási témák közé sorolódik (vö. Brenner 2004a: 15). Ez az interdiszciplináris terület nemcsak a kommunikációtudományok perspektívájából értékes, hanem a nyelvjárásánál specifikus szemszögéből kiindulva is elméleti alapot teremthet a további vizsgálatokhoz.

2. Problémafelvetés: német nyelvjárások és az elektronikus média

Amikor a német nyelvű elektronikus médiában való nyelvjárás-használat témakörében egyfajta elméleti kiindulási alap szükségességéről, illetve az alapvető kérdésfelvetésekről beszélünk, elsőként figyelembe kell vennünk a nyelv és a média összefonódásának különböző aspektusait. Ez a terület már egy jó ideje több tudományos diszciplinának is fontos kutatási témákat ad, mint például a kommunikációkutatásnak, a kultúrtörténetnek, az antropológiának, a szemiotikának, a megismeréstudománynak és nem utolsósorban a nyelvtudománynak. Különös figyelmet érdemel az a gondolat, hogy a modern médiumok fejlődése formálja

a nyelvi fejlődést, és a társadalmi folyamatokra is hatással van (vö. Kallmeyer 2000a: VII). Kallmeyer (2000b) a szakmai vita aktuális állását ennek megfelelően összegzi, Schmitz (2000) részletesen tárgyalja a modern médiumok fontos szerepét, illetve a nyelvészeti szempontú vizsgálatukat, az új médiumok értékelését a kommunikációkutatás oldaláról pedig például Luginbühnlénél (2005) találhatjuk. Mivel az elektronikus médiumok akusztikus (szöveg, hang, zajok) és optikai információkat is dokumentálnak, és ezeket különféle elemzésekre hozzáférhetővé teszik (vö. Maurer-Lausegger 2004: 23), ez az interdiszciplináris megközelítés ismételten fontos a téma alapvetése szempontjából. Nem utolsósorban a tömegkommunikáció sajátosságait is figyelembe kell venni.

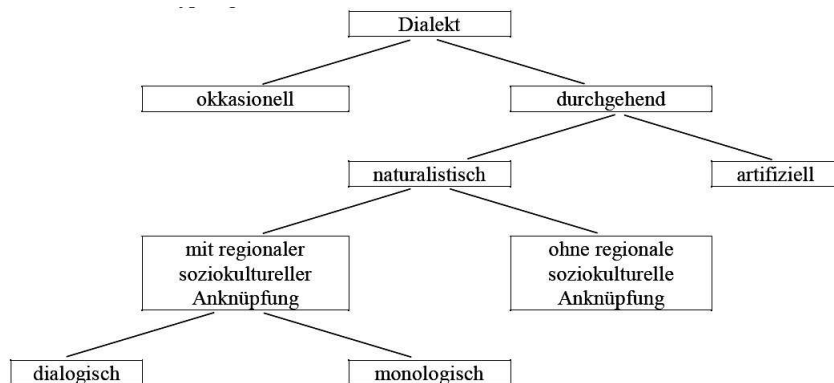
A nyelvjárásilag többé vagy kevésbé befolyásolt német nyelvi formák médiában való előfordulási módozatainak leírása a következő lépés a kutatási terület leszűkítéséhez. A német nyelv közismerten Európa legváltozatosabb nyelvei közé tartozik (vö. Barbour–Stevenson 1998), így ezt a tényt a média egyes területeinek vonatkozásában is figyelembe kell venni. Általában egyenlőségjelet tesznek a regionális változatok (tehát a diatopikus, területi változatok) és a nyelvjárásai változatok közé. Hutterer (1991: 23) a nyelvjárásokat diatopikusan (területileg meghatározott), diasztatikusan (társadalmi rétegekhez köthető, szociokulturális különbségek), illetve diafázikusan (az alkalmazott nyelvi stílus különbözőségei) meghatározott jelenségekként értelmezi. A területi, szociális és szituatív dimenziók tehát a nyelvjárásai jelenségek megítélése és leírása során elsődleges tényezőknek számítanak. A nyelvjárások médiában való megjelenési formáinak leírásánál kiindulásképpen elsőként a nyelvjárások megjelenési formáinak témaköréről általánosságban kell elgondolkoznunk. Hein (1983) és Schenker (1977) cikkei kimerítően foglalkoznak a nyelvjárásoknak az irodalom területein való megjelenésének a témakörével, illetve a nyelvjárásoknak az irodalomba való adaptálásával. Ennek a rendszerszerű ábrázolásának alapjaként Schenkernél (1977: 39) a következő összefoglaló táblázat szolgál:

1. ábra. Nyelvjárások megjelenítése irodalmi szövegekben Schenker alapján

Ahogy ebből is látható, ennél az ábrázolásnál a középpontban a „szimulált nyelvjárás” és a vele ellentétes „háttérnyelvjárás” közötti megkülönböztetés áll.

Ezt azonban nem lehet mindig egyértelműen megkülönböztetni, ahogy arra már Geyer (2007) is rámutatott. Nehezen meghatározható, hogy mely elemek vezethetők vissza a nyelvjárasi szövegrészeket szándékos betoldására és melyek a szerző nyelvjárasi kompetenciájára. A nyelvjárasi jelenségekre tehát inkább kiindulópontokként tekinthetünk, és ennek megfelelően Geyer (2007) a következő újragondolt, szisztematikus szemléletet javasolja:

2. ábra. *Nyelvjárások megjelenítése Geyer szerint*

Ez a tipológia a filmekre is kiterjeszthető, általános alapként érvényes a média-szektor fiktív műfajaira (filmek, szappanoperák stb.), így a kérdésfeltevéseinkhez is megfelelő kiindulási alpnak számít. A média nyelve ugyanis egy adott nyelv összes változatát és stíluszintjét felhasználhatja/alkalmazhatja. Mindazonáltal azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy egészen a legutóbbi évtized előtt a sztenderdhez közeli változatok tették ki a szövegrészek legnagyobb hányadát, és biztosan ezek adják még máig is az elektronikus média szövegprodukciónak egy jelentős részét. Ennek fő oka a nem egy régióhoz kötött közönség (hallgatók és nézők) ténye, illetve a rádió- és tévétársaságok ökonomikus (gazdaságosságra törekvő) logikája. Másképp megfogalmazva: a német nyelvű médiában a mai napig egy, a köznyelvihez közeli nyelvváltozat használatos elsődleges kódként, Svájc német nyelvű területének kivételével. Itt ugyanis a médiában használatos szövegtípusokban – ahol egyébként korábban egyértelműen és előszeretettel alkalmazták őket – a köznyelvihez közeli szövegek visszaeséséről számolnak be (vö. Burger 2005: 367–9).

A fent ismertetett gondolatok alapján jelen tanulmány célkitűzése, hogy szerény impulzust adjon a német nyelvű elektronikus médiában megjelenő nyelvjárasi jelenségek nyelvészeti megközelítésének elméleti alapjairól folyó vitához. Mivel ezzel kapcsolatban nem áll rendelkezésünkre koherens elméleti keret, meg kell fogalmaznunk néhány tételt, amelyek gyümölcsözővé tehetik a további eszmecsere-t. Alapvető kérdéseket kell tisztáznunk annak érdekében, hogy megtalálhassuk és megfogalmazhassuk azokat az általános tényezőket, amelyek együttesen formálják és határozzák meg a német nyelvű elektronikus média nyelvhasználatát.

Elsődlegesen a klasszikus audiovizuális médiumokra, mint a rádió és a televízió, koncentrálok, de megjegyzendő, hogy a bevezetőben említett új kommunikációs csatornák, például az e-mail, az SMS vagy a chatszobák, szintén lényegesek lehetnek a téma tárgyalásakor. Ezekkel a szempontokkal jellemezhetők majd a nyelvjárási elemekkel gazdagított tévé- és rádióműsorok konkrét kommunikatív-nyelvjárási sajátosságai. Ahogy azt korábban említettem, az, hogy miként jelenik meg a társadalmi, nyelvi sokszínűség ezekben a médiumokban, és ezt a nyelvhasználók miként értékelik, illetve fogadják, központi kérdésnek minősül.

Mindez annál is inkább fontos, mert a médián kívüli valóság (vö. Burger 2005: 172–5) ezeknek a médiatermékeknek a producerei és színészei számára rendszerint inkább a színrevitel alapjául szolgál csak. Első példaként a német elektronikus médiában való nyelvjáráshasználatot kell a megfontolások középpontjába állítani. A nyelvjárásfok specifikus besorolása azért is érdekes, mert ebből nemcsak nyelvészeti szempontból releváns kutatási eredmények születhetnek; fontos információkat és háttérismereteket szolgáltathatnak a médiumok tulajdonosai és döntéshozói számára is. Ezeket figyelembe vehetik a médiaszakemberek képzésénél és továbbképzésénél, a nyelvjárásra és a nyelvjárási szövegrészekre vonatkozó információkat elérhetővé tehetik a különböző rádiós és televíziós produkciókban a műsorvezetők és a színészek számára is, méghozzá nem pusztán szűk, médiaspecifikus szemszögből értékelve ezeket.

3. A nyelvjáráshasználat aspektusai a német nyelvű elektronikus médiában

Ahhoz, hogy megválaszolhassuk a szövegrészek nyelvjárási fokának és a nyelvi sokszínűség ábrázolásának kérdését a német nyelvű elektronikus médiában, meg kell határoznunk az ezeket alakító legfontosabb kérdéseket. Először is meg kell említenünk a médiaspecifikus tényezőket, ahogy azt már korábban említettem, noha a médianyelv minden variánsra és stílusra nyitott, mégis biztosan vannak olyan szövegtípusok, amelyek könnyebben képesek befogadni a nyelvjárási elemeket. Mivel egyre inkább a magazinforma dominál, és mivel a médiapaletta összképét – a valóságban létező nyelvi sokféleség leképeződéseként – a szövegfajták sokszínűsége jellemzi, ezen a helyen nem tudunk szövegtípustól függő leírást adni. Fel kell tennünk viszont az úgynevezett „laikusok” kérdését a médiában, az ő esetükben ugyanis „nem szándékolt nyelvjáráshasználat” lehet inkább tipikus az esetek többségében. Mint ahogy többek között Burger (1996) is definiálja, a médiaesemények „laikus” résztvevői azok, akik nem hivatásszerűen szerepelnek a gyártott műsorokban, és nem rendelkeznek semmiféle ehhez szükséges specifikus ismerettel.

A kérdés többek között azért is nagyon összetett, mert a „laikusok” egyre többször tűnnek fel egyenjogú résztvevőként az egyes adásokban/műsorokban, ugyanakkor általában a médián kívüli „való világ” stilizált megjelenítőiként állítják be őket, például a beszélgetős műsorok háttérembereiként. Az újságírókon és a szakértőkön túl így a „laikusok” is egyre gyakrabban tűnnek fel a legkülönbé-

lébb szerepekben. Nyelvészeti szempontból nézve leginkább az figyelhető meg, hogy folyamatos átmenet van egy hipotetikus „médiaprofi” (ami a mai valóságban a különböző helyi és regionális szinteken megint csak más-más jelentéssel bírhat) és egy „laikus/amatőr” között, aki a definíció szerint semmiféle, a média világára vonatkozó specifikus információnak nincs birtokában. Mivel azonban a médiavilág belső helyzete és a forgatások körülményei egyre inkább átláthatóbbá válnak, többek között az egyes programok egyre inkább befogadóközelivé alakítása miatt, feltételezhető, hogy nem feltétlenül létezik éles határ egy szakértő – aki rendszeresen feltűnik egy-egy adásban – és egy mindenféle specifikus előismeret nélkülöző kezdő között. Ennek megfelelően a laikusok elsődleges szóbelisége és a médiaszakemberek (vö. Burger 1996) előre megtervezett beszélt nyelvének másodlagos szóbelisége nyelvészeti szempontból nem választható el élesen. A másik kérdés a műsorvezetés és a műsorvezető szerepe. Újságírói szemmel nézve a műsorvezetés és a műsorvezető személye az adott műsor vonatkozásában kulcsfontosságú. A műsor központi személyének a fő célja és feladata, hogy az adó, az adás és a közönség között közvetítsen és koordináljon. A legfontosabb feladatokat és szerepeket Burger (2005: 310) a következőképp vezeti be: a műsorvezetőnek egyfajta szervező, ezen kívül értelmező, valamint végső soron egy szociális szerepet (mint egyfajta beszélgetőpartner-pótlék a befogadó/néző, illetve hallgató számára) is be kell töltenie az adásban.

Mivel azonban a műsorvezető gyakran megtervezett és előre előkészített kommentárokkal és szövegekkel dolgozik (sőt néha kivetítőről vagy egyéb segédeszközökről olvassa fel ezeket), ezen szövegrészek esetében a koncepcionális írásbeliség vagy szóbeliség kérdése relevánsnak tekinthető. Schwitalla (1997: 16–8) például azért használja ezeket a fogalmakat, hogy ismertesse az elhatárolási nehézségeket az olyan különféle szövegtípusok esetén, amelyek ugyan ténylegesen is megvalósultak írott vagy beszélt nyelvként, de koncepcionális írásbeliségen, illetve szóbeliségen alapulnak. Hennig (2000) rámutat arra, hogy a „beszélt nyelv” fogalmának heterogenitása az erről való pusztá kijelentéseket is rendkívül megnehezíti. A szerző által javasolt „prototípusmodell” azonban megkönnyítheti a kutatások keretei között a szövegtípusok kiválasztását. Más szerzők, például Fiehler (2000), kevésbé találják használhatónak ezt a felfogást, és inkább a kommunikatív praktikák koncepcióját javasolják (vö. Fiehler 2000: 103). Mindez rámutat a műsorvezető és az általa használt nyelv különleges szerepére, így egészen biztos, hogy az általa létrehozott szövegrészleteket tanácsos elkülönítve elemezni.

A fikcionális műfajok esetében úgy tűnik, hogy az adott jelenet képzeletbeliségének mértéke határozza meg a nyelvjárási elemek használatát, ezen műfajok részletes elemzése azonban nem tartozik a jelen tanulmány célkitűzései közé. Nagyon hasonló szerepe miatt ezen a ponton fontos megemlíteni az amerikai filmekben alkalmazott idegen akcentusmintázatot. Ahogy arra Lippi-Green (1997) is felhívja a figyelmet, az amerikai filmekben az idegen akcentus nem ritkán a szereplő karakterábrázolására (származásának, társadalmi réteghez tartozásának a jelzésére) szolgál. A nem megjelenített másnyelvűséget is szinte kivétel nélkül az idegen akcentus eszközével és gazdag árnyalatokkal érzékeltetik. Példaként Lippi-Green (1997: 102–3) bemutatja, hogy a „Schindler listája” című filmben miként beszélnek

a szereplők angolul: a konzervatív zsidók nagyon erős jiddis, a német karakterek német akcentussal rendelkeznek (a legkegyetlenebb szereplőé a legerősebb). Másként jelenik ez meg a Mel Gibson által rendezett „A passió” című filmben, ahol a rekonstruált latin és arámi szövegrészek dominálnak.

A következőkben igyekszünk röviden bemutatni azokat a legfontosabb általános tényezőket, amelyek a szövegek nyelvjárási sajátosságait meghatározzák a német nyelvű elektronikus médiában, azzal a megjegyzéssel, hogy nem lezárt, kész listáról van szó.

1. A területiség/regionalitás általában. Az ORF, SFR, BR csatornák regionális sztenderdekkel rendelkeznek, és nyelvjárási adásokat sugároznak. Hogy mi és hogyan kap nyelvjárási besorolást, az nagyon különböző, a német nyelvterület különböző régióiban a nyelvhasználók szubjektív, részben a média világa által befolyásolt értékeléseit kell elemezni. Ebben az összefüggésben ugyanúgy figyelembe kell vennünk azon nyelvhasználók normatudatát és homogenitásról való vélekedését is, akik viszonylag korlátozott nyelvjárási kompetenciával rendelkeznek. Ez északon és a fiatalabb generációk esetében a német nyelvű közösség egyre nagyobb részét jelenti. A továbbiakban a regionalitásnak/területiségnek nem csupán a tartalomra kell korlátozódnia (vö. Geyer 2007), területi/helyi szociokulturális összefüggéseket ugyanúgy a nyelvjárási szövegek és az ennek megfelelő nyelvi tartalom segítségével is közvetíthetünk.

2. Szociális paraméterek. A szövegalkotók/beszélők szociális státuszát, a különböző életkori csoportokat, a jellegzetes csoportnyelvi hatásokat stb. részletes elemzés alá kell vonni. Ellenőrizni kell az előbbi paraméterek közti összefüggéseket és az adások nyelvi és szövegtípus-specifikus sajátosságait.

3. Szituatív paraméterek. Tézisként az szolgálhat, hogy a médiában tendenciaszerűen nem természetes társalgási helyzetek állnak elő, és a szövegprodukciók is ennek megfelelően alakulnak. A szövegalkotók/beszélők ebben a környezetben különféle beszédreakciókat adnak, amit egyfajta szinkronizálódásként lehetne ábrázolni az esetlegesen a stúdióban jelen lévő, de még inkább a tévékészülékek képernyői előtt virtuálisan odaképzelt szövegbefogadókkal/nézőkkel, illetve hallgatókkal. Ezek a reakciók széles spektrumot fedhetnek le, egy görcsös sztenderdközeliségtől (a hiperkorrekciót is beleértve) egy lazább, nyelvjárási alakokkal tarkított / nyelvjárási dominanciájú beszédmódig. A valóságban természetesen a beszélők szubjektív elképzeléseitől és a normatudatától függ, hogy ténylegesen hogyan is alakulnak a megnyilatkozások. Figyelembe kell venni többek között ugyanakkor a forgatókönyvben előírt, inkább kvázinyelvjárási szövegrészeket is, amelyek a nyelvjárási kontinuumban erős ingadozást mutathatnak, és részben szintén függenek az adott színész vagy műsorvezető nyelvjárási kompetenciájától.

4. A nyelvjárás presztízse. A különféle nyelvjárások köztudottan nagyon különböző presztízzsel rendelkeznek a nyelvközösségekben. A német nyelvi közösségben a bajor a felmérések szerint viszonylag nagy presztízssű, míg a szász ugyanitt a legrosszabb besorolást érte el a megkérdezettek körében. A nyelvjárások társadalmi presztízse és a nyelvjárásilag befolyásolt beszédmódok alapvetően regionálisan különböző árnyalatokat mutatnak (a gyakran idézett észak–déli

különbözőség a legfontosabb, tehát hogy minél délebbre haladunk a német nyelvterületen, annál magasabb a nyelvjárások presztízse). A „Plattdeutsche Welle” („Északnémet Hullám”) arra irányuló egyre komolyabb törekvéseinek ellenére, hogy az alnémet nyelvjárásokat önálló, regionális nyelvként sorolják be, a német nyelvterület északi és középső részén a pozitív változások az utóbbi évtizedekben kéz a kézben járnak az eltűnő, illetve átszerveződő – a nagyobb régiókra jellemző regionális változatok egyre inkább meghatározóbbakká válnak – nyelvjárási kompetenciával.

5. A szövegalkotók/beszélők szándékai. Ezen faktor esetében egyrészt a már fent említett, a „laikusok/amatőrök” és a médiaszakemberek problematikájára vonatkozó kérdésfelvetés érvényes. A német nyelvű beszélgetős műsorok (talkshow-k) vendégei nem ritkán produkálják az úgynevezett „dróthálókerítés-hatást” (az elnevezés egy nagy port felverő adásra vezethető vissza, amelyben a dróthálókerítést [Maschendrahtzaun] nagyon különlegesnek ható, szász meghatározottságú kimondásán élcelődött a média), ami azt jelenti, hogy részben a hiányos normatudatuk miatt az autentikus, nyelvjárásias nyelvváltozatot használják. A megtervezett beszédmodok kontinuumának egyik végén tehát a hétköznapi, normál nyelvjárást médiahelyzetben is használó beszélők állnak. Nem ritkán a nyelvjárás tudatos használata humorforrásként is szolgál (lásd ehhez a már említett „Manitu bocskora” című film részletesebb elemzését [vö. Geyer 2007]). A kontinuum másik végén pedig a sztenderd kiejtés szempontjából iskolázott hírolvasók normatívhoz közeli kiejtése található az olyan országos adásokban, mint például a közszolgálati híradó.

6. A műsorkészítők szándékai. A médiavállalatok felelős döntéshozóinak irányultságai, szándékai mind a műsor-, mind pedig a műsorvezető-típusok kiválasztásánál fontos szerepet játszanak. A televíziós producerek és menedzserek (az üzleti szféra gyakorlatához hasonlóan) hajlanak arra, hogy személyes véleményük vagy elképzelésük alapján hozzák meg döntéseiket, anélkül, hogy a megfelelő szakmai információkat és értékeléseket ismernék. Az ilyen, sokszor amatőr, felületes és át nem gondolt döntések tipikus példájaként említhetjük meg azt a jelenséget, hogy a német magán-televíziók elindulásakor hollandiai műsorvezetőket preferáltak. (Persze figyelembe kell venni a műsorszolgáltatók területi elhelyezkedését is: az országos adók gyakran északon vagy a német nyelvterület középső részén, Hamburgban, Kölnben stb. találhatóak. Ez a tény ugyancsak befolyásolja a fent említett döntési folyamatokat és az ebből fakadó nyelvi következményeket a konkrét adásokban.)

4. Összefoglalás

Bizonyára számos egyéb szempont és tényező fogalmazódott már és fogalmazható még meg a médiában előforduló nyelvjárási szövegek vonatkozásában. Mivel célom a német gyakorlat vázlatos áttekintése volt, nem tértem ki magyar sajátosságokra, vonatkozásokra, bár a területnek számos kiváló kutatója foglalkozott és foglalkozik ma is hasonló kérdésekkel (lásd pl. Kiss 2010; Balázs 2002; Mezey

2010). A korábban restriktív norma fogalom a magyar médiumokban is elmozdulást mutat, például Balázs–Szayly–Szilágyi (2010: 171) a Magyar Rádióban az „enyhe nyelvjárási hangképzés nem kifogásolható! Megengedhető – különösen regionális műsorokban – a köznyelvi kiejtéstől eltérő (nyelvjárási hangokat, például kettőshangzókat használó), de az adott nyelvváltozatot nem ismerők számára is jól érthető beszéd”. Bízom benne, hogy tanulmányom ösztönzőleg hathat a további, akár összehasonlító vagy interdiszciplináris kutatásokra is. Mind a (magyar és német) dialektológia és általában a nyelvtudomány, mind a kommunikáció és médiatudomány, mind pedig maga a média és annak szereplői számára hasznosak lehetnek ezek az alapvető kérdésfelvetések ahhoz, hogy kutathassák, támogathassák a nyelvjárási szövegek tudatos használatát az elektronikus médiában, ami természetesen az egész nyelvközösség nyelvi attitűdjének fontos alakítója.

Végül még záróakkordként egy megjegyzés: Franz Beckenbauer tehát – véleményem szerint – a reklámban nem úgy beszélt, „ahogy a csőre nőtt” (bajor kifejezés a helyi német nyelvjárási használata esetében).

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2000. *Médianorma. A nyilvános megszólalás esztétikája*. Magyar Rádió, Budapest.
- Balázs Géza 2010. A magyar nyelvjárások reneszánsza. In: Péliné Baán Éva – Mezey Katalin (szerk.): *Nyelvünk és nyelvjárásaink*. Széplalom Könyvműhely, Budapest, 7–20.
- Balázs Géza – Szayly József – Szilágyi Árpád 2010. *Újságíró-ismeretek kezdő és civil újságíróknak*. Diák- és Ifjúsági Újságírók Országos Egyesülete, Budapest.
- Barbour, Stephen/Stevenson, Patrick 1998. *Variation im Deutschen. Soziolinguistische Perspektiven*. Berlin–New York.
- Brenner, Koloman 2004a. *Plosive der deutschen Dialekte in West-Ungarn*. Budapest (= Budapesti Beiträge zur Germanistik, Bd. 44).
- Brenner, Koloman 2004b. Rolle der Dialekte in der deutschen Minderheitensendung „Unser Bildschirm” in Ungarn. In: Helin Imeli (Hg.): *Dialektübersetzung und Dialekte in Multimedia*. Frankfurt am Main, 45–51.
- Brenner, Koloman 2010. Zur Theorie des Dialektgebrauchs in deutschsprachigen elektronischen Medien. In: *Fokus Dialekt. Analysieren – Dokumentieren – Kommunizieren*. Festschrift für Ingeborg Geyer zum 60. Geburtstag. Unter Mitarbeit von Reinhard Bachmaier und Ulrike Kramer herausgegeben von Hubert Bergmann, Manfred Michael Glauning, Eveline Wandl-Vogt und Stefan Winterstein (= Germanistische Linguistik Heft 199–201) Hildesheim–Zürich–New York, 111–24.
- Burger, Harald 1996. Laien im Fernsehen. Was sie leisten – wie sie sprechen – wie man mit ihnen spricht. In: Biere, Bernd – Hoberg, Rudolf (Hg.): *Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Fernsehen*. Tübingen, 41–80.
- Burger, Harald 2005. *Mediensprache. Einführung in Sprache und Kommunikationsformen der Massenmedien*. Berlin.
- Christen, Helen 2005. Chat und regionale Identität. In: Sabine Krämer-Neubert – Norbert Richard Wolf (Hg.): *Bayerische Dialektologie. Akten der Internationalen Dialektologischen Konferenz 26.–28. Februar 2002*. Heidelberg, 425–38. [Zusammen mit Doris Tophinke und Evelyn Ziegler].
- Christen, Helen 2014. Minoritätendialekt vor Kamera und Mikrophon: Vom unterschiedlichen Umgang mit sprachlicher Varianz im polydialektalen Medienkontext. In: Dominique Huck (Hg.): *Alemannische Dialektologie: Dialekte im Kontakt. Beiträge zur 17. Arbeitstagung für alemannische Dialektologie in Strassburg vom 26.–28.10.2011*. Stuttgart, 13–27.

- Fiehler, Reinhard 2000. Gesprochene Sprache – gibt's die? In: *Jahrbuch der ungarischen Germanistik* 2000, Budapest–Bonn, 93–104.
- Geyer, Klaus 2007. „Des könnt a bisserl eng wern jetzt” – dialektale Elemente und Untertitelung in den Spielfilmen *Indien und Der Schuh des Manitu*. (Unveröffentlichte Handreichung des Vortrags, gehalten am 11. 05. 2007 in Forlì im Rahmen der Konferenz „Translation of Dialects in Multimedia” an der Universität Bologna, Italien).
- Hein, Jürgen 1983. Darstellung des Dialektsprechers in der neueren deutschen Dichtung. In: Besch, Werner – Knoop, Ulrich – Putschke, Wolfgang – Wiegand, Herbert Ernst (Hg.): *Dialektologie: ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin etc., 1624–36.
- Helin, Irmeli (Hg.) 2004. *Dialektübersetzung und Dialekte in Multimedia*. Frankfurt am Main.
- Hennig, Mathilde 2000. Gesprochene und geschriebene Sprache. In: *Jahrbuch der ungarischen Germanistik* 2000, Budapest–Bonn, 105–25.
- Hutterer, Claus Jürgen 1991. *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. (= Ungarndeutsche Studien 6). Budapest.
- Kallmeyer, Werner (Hg.) 2000a. Sprache und neue Medien. (Institut für deutsche Sprache Jahrbuch 1999). Berlin–New York.
- Kallmeyer, Werner 2000b. Sprache und neue Medien – zum Diskussionsstand und zu einigen Schlussfolgerungen. In: *Sprache und neue Medien*. (Institut für deutsche Sprache Jahrbuch 1999) (Hg. Kallmeyer, Werner) Berlin/New York, 292–315.
- Kiss Jenő 2010. Mire valók a nyelvjárások? In: Péliné Baán Éva – Mezey Katalin (szerk.): *Nyelvünk és nyelvjárásaink*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 40–53.
- Lippi-Green, Rosina 1997. *English with an Accent: language, ideology, and discrimination in the United States*. London–New York.
- Löffler, Heinrich 2000. Die Rolle der Dialekte seit der Mitte des 20. Jahrhunderts. In: Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan (Hg.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Berlin–New York, 2037–47.
- Luginbühl, Martin 2005. Neue Medien. In: Burger, Harald: *Mediensprache. Einführung in Sprache und Kommunikationsformen der Massenmedien*. Berlin, 425–62.
- Maurer-Lausegger, Herta 2004. Audiovisuelle Dialekt- und Terminologieforschung: Fragen zur Übersetzung und Synchronisation dialektologischer Filme. In: Helin, Irmeli (Hg.): *Dialektübersetzung und Dialekte in Multimedia*. Frankfurt am Main, 21–43.
- Mezey Katalin 2010. Tájnnyelv és irodalom, tájnnyelv és fiatalóság. In: Péliné Baán Éva – Mezey Katalin (szerk.): *Nyelvünk és nyelvjárásaink*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 54–59.
- Schenker, Walter 1977. Dialekt und Literatur. In: *Zeitschrift für Deutsche Philologie* 96: 34–48.
- Stolz, Matthias 2008. Die neue Dialektik. Warum sich die Deutschen heute nicht mehr für ihre Mundarten schämen. In: *ZEITmagazin LEBEN*, 19.06.2008 Nr. 26–18. Juni 2008, (www.zeit.de/2008/26/Dialekte-26?page=1), 2009.05.04.
- Schwitalla, Johannes 1997. Gesprochenes Deutsch. Eine Einführung. Berlin (= Grundlagen der Germanistik 33). Rösch, Eike 200): *Die elf besten Dialekt-Videos* (<http://www.medienpaedagogik-praxis.de/2009/03/09/die-elf-besten-dialekt-videos/>), gesehen am 08.05.2009.
- Veszelszki, Ágnes 2013. A digilektus hatása a dialóguslevelekre. *Magyar Nyelv* 109: 435–47.
- Veszelszki, Ágnes 2014. Nyelv és kultúra a digitális korszakban. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest–Kolozsvár, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarásgtudományi Társaság, 198–205.
- Veszelszki Ágnes 2015. Megfontolások a digitális kommunikáció pragmatikai leírásához. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 239–50.

Brenner Koloman

egyetemi docens

ELTE BTK Germanisztikai Intézet

SUMMARY

*Brenner, Koloman***The use of German dialects in the electronic media**

The attitudes of speakers of German with respect to dialectally coloured linguistic forms have been changing in a favourable direction in the past few decades. The advance of dialectally coloured linguistic forms in radio and television programs is fostered and complemented by their spreading in novel forms of communication (like e-mail, SMS, chat rooms). The paper explores the major factors that determine the function, extent, and form in which dialectally coloured texts occur in the electronic media. Such fundamental issues are important both for dialectology and linguistics in general and for creative staffs, editors, or actors etc. as they make a deliberate use of dialectal texts possible. The claims of the paper may also prove to be research results that are important for Hungarian dialectology, obviously keeping in mind the more restricted use of dialect in the Hungarian media.

Keywords: German dialects, mass media, language of internet, language of media, use of media, dialectology

A dél-dunántúli délszláv (horvát, szerb és szórványos szlovén) bevándorlások nyelvi és néprajzi nyomai a földrajzi nevekben

6. rész*

B) Párhuzamos névadás a dél-dunántúli helynevekben

1. Kutatási előzmények, további lehetőségek

1.1. Egy nemrégiben napvilágot látott munkámban, amelynek témája a dél-dunántúli német betelepülések földrajzi neveiben fennmaradt nyelvi és néprajzi nyomok feltárása, vizsgálata volt, a Baranya megyei névadatok alapján röviden a párhuzamos névadás problematikájával is foglalkoztam (l. részletesebben Szabó 2013: 475–80). Mivel abban az írásomban csak a két- és háromnyelvű helyneveket elemeztem, és minthogy Baranyában – más megyék névanyagától eltérően – néhány településen négy- és ritkán még annál is több nyelvű bel- és külterületi nevek is előfordulnak, úgy gondoltam, hogy ezekre – bonyolultságuk, összetettségük ellenére is – érdemes ismét figyelmet fordítanom.

Az előzőekben röviden áttekintettem azokat a földrajzinév-típusokat, amelyeket Barics Ernő a baranyai névkötetek alapján állapított meg. Ezek között röviden a párhuzamos, kettős nevek csoportját is érintette. Ennek a problémakörnek a fölvetése és elméletének kifejtése Kniezsa István nevéhez fűződik. Az azóta eltelt évtizedekben ez a kérdés többször is felszínre került, és újabb eredményekkel is gazdagodott (l. részletesebben pl. Gerstner 1981, 2008; Kálmán 1989; Póczos 2008). A hivatkozott három szerző kiegészítette, tovább pontosította a párhuzamos névadás fogalmát, és árnyalni tudta az ide sorolható földrajzi nevek csoportosítását például a magyar és a német településnevek, illetőleg a külterületi elnevezések típusaiban. Az alábbiakban a két- és háromnyelvű földrajzi nevek mellett az ezeknél még több nyelvű földrajzi nevek alapján azért szeretnék a párhuzamos névadás kérdéskörére visszatérni, mert részletesebb elemzésére a Baranya megyei névkötetek gazdag anyaga igen jó lehetőséget nyújt, és esetenként más részterületeken is eredményeket hozhat. Így például talán a többnyelvű hely- és helységnevek elemzése hasznosíthatónak látszik a bel- és külterületi nevek szerkezeti vizsgálatában, amelyre Hoffmann István alapos, részletes szempontrendszert dolgozott ki (l. részletesebben 2007: 53–78).

1.2. Amint a délszlávok Magyarországra kerülésével kapcsolatban már szó esett róla, egyes szerb és horvát néprészlegek már a török megszállás idején bevándoroltak, a nagyobb mértékű (német és újabb délszláv betelepülések) főképpen

* Az 1. részt, az összefoglalót és a bibliográfiát l. a Nyr. 2014/4. számában; a 2. részt a Nyr. 2015/1. számában; a 3. részt a Nyr. 2015/2. számában; a 4. részt a Nyr. 2015/4. számában; az 5. részt a Nyr. 2016/1. számában közzöltük.

a 18. század 20-as éveitől következtek be. Az idegen ajkú lakosságnak természetesen a közeli és távolabbi környezetükben egyaránt tájékozódniuk kellett, és ezt anyanyelvükön kialakított nevekkal, vagy ha más nyelvű lakosok is éltek ott, a tőlük átvett elnevezésekkel tudták megtenni. Mivel a Dél-Dunántúlra (különösen Baranya megyébe) főleg nagyszámú német, valamint horvát és szerb lakos vándorolt be, ezért sok olyan település alakult ki, amelynek bel- és külterületi elnevezései között elég gyakoriak a többnyelvű nevek. Az ilyen helynevek felhasználásának lehetőségére Hoffmann István több mint egy évtizeddel ezelőtt föl-hívta a figyelmet: „A nyelvi érintkezések vizsgálatának ideális terepe a soknyelvű Baranya, amelynek kiváló helynévtára gazdag történeti adatolásával az utóbbi évszázadok ilyen természetű kutatására is lehetőséget teremt. A magyar nyelvterület településeinek helynévgyűjteményei közül alighanem Mohácsé tartalmaz a legtöbb nyelven helyneveket, innen Hoffmann Ottó a magyar mellett német, jiddis, szerbhorvát, bunyevác, sokác, szlovák, magyar román és beás cigány, valamint görög (cincár) névanyagot is közölt” (2003: 165).

1.3. A párhuzamos nevek keletkezése és egyes típusainak kialakulása föltehetően leginkább más nyelvű közösségekhez történt idegen néprészlegek betelepülése során történhetett, amint azt Gerstner Károly meggyőzően kifejtette. Jól határozta meg és a további kutatások számára is kitérően összefoglalta az új, más vidéken kialakult földrajzi nevek típusait, amelyekről a következőket írta: „Az új földrajzi környezetben tartósan letelepedő embereknek is szükségük van helynevekre ahhoz, hogy új lakó- vagy szállásterületükön tájékozódni tudjanak. Ez ugyanúgy vonatkozik a magányosan vándorló egyénre, mint a nagyobb csoportokra vagy egész népekre. Az, hogy az újonnan érkezettek nyelvi szempontból milyen módon lesznek részesei az általuk megismert terület névi feltárási munkájában, több tényezőtől is függ. – Alapvető kérdés, hogy az újonnan elfoglalt területen van-e korábbi lakosság vagy nincs. Névadási szempontból egyszerűnek látszik a helyzet akkor, ha lakatlan vidék földrajzi objektumait kell megjelölni, hiszen ilyenkor az idegen hatásoktól függetlenül, az addig megszokott módszereket követve lehet neveket adni. Más a helyzet akkor, ha a jövevények lakott területre érkeznek, ahol a helyi lakosság a saját eszközeivel már nyilván kialakított egy bizonyos névállományt: ilyenkor a betelepülők többféleképpen vehetnek részt a névhasználatban. – Kézenfekvő megoldás a már használt nevek átvétele, ami idegen nyelvek találkozásakor **jövevényneveket** eredményezhet az átvevő közösségben, és különösen olyan nevek esetében történhet meg könnyen, amelyek nyelvi, elsősorban szemantikai szempontból megfejthetetlenek – az átvevő közeg számára mindenképpen, de talán még az átadó számára is. – Ha az újonnan érkezettek nyelvi szempontból értelmezni tudják az adott terület neveit (mert ilyen-olyan fokon megtanulták a helyben lakók nyelvét), könnyen megformálhatják saját nyelvükön is, azaz a **tükörnevek** különböző formáit hozhatják létre” (2008: 131). Mindehhez csupán azt szeretném hozzáfűzni, hogy a **jövevénynevek** és **tükörnevek** fogalmi tartalmának fentebbi megfogalmazása – a többnyelvű baranyai névadatok elemzésében – számomra igen hasznos volt. Elkülönítésükben viszont nehezséget okozhatott az a körülmény, ha nem volt megbízható történeti forrás annak megállapítására, hogy a régóta ott lakók közül elsőként melyik népcsoport települt be.

A párhuzamos nevek vizsgálatában a Gerstner Károly kidolgozta kategóriákat alapvető, jól elkülöníthető típusoknak tartom. Ha azonban egy-egy helységben nagyon hosszú ideig több nemzetiség élt együtt, annak előbb-utóbb nyelvi nyoma maradhatott egyes bel- és külterületi nevekben. Ily módon nemcsak **jövevény-** és/vagy **tükörnevek** keletkezhetnek, hanem **vegyes típusú helynevek** is. Minthogy az utóbbi megnevezést a szakirodalomban nem találtam, ezért szükségesnek tartom annak meghatározását, hogy mit értek ezen a kifejezésen. **Ve-gyes típusú neveknek** azokat tekintem, amelyek ugyanannak az objektumnak, tájékozódási pontnak a megnevezésére, megjelölésére szolgálnak, és ezeknek az egyik névrésze **jövevénynév**, a másik pedig **tükörnév**. Ez a földrajzinév-típus úgy keletkez(het)ett, hogy valamely helységet alapító népcsoport mellé más nyelvet beszélő közösség települt be, amelynek tagjai az együttélés során idővel – jövevénynévként vagy tükörnévként – bel- és külterületi elnevezéseket vettek át a már régebb óta ott élő közösségtől, esetenként pedig anyanyelvükön maguk alkottak új bel- és/vagy külterületi neveket. Ugyanez – föltevésem szerint – ellenkező irányban akként is végbemehetett, hogy a később betelepültek nyelvéből kerültek át elnevezések (jövevény- vagy tükörnevek) a már régebben ott élő népréteg névkincsébe. A vegyes típusú helynevek – a kutatásaimhoz felhasznált (alapvetően a baranyai) névkötetek anyaga szerint – leggyakrabban a három- és a négy-nyelvű földrajzi nevek esetében alakultak ki, amelyhez megfelelő föltételek, kedvező körülmények is szükségesek voltak. Így például az együtt élő nemzetiségeknek viszonylag jelentős létszámúnak kellett lenniük, hosszabb ideig ugyanazon a településen kellett lakniuk. Ha azonban valamelyik nemzetiség bizonyos idő után más vidékre költözött, akkor nemegyszer előfordult, hogy az elvándoroltak nyelvének igen kevés nyoma maradt az adott település földrajzi neveiben. Így például Somogy és Tolna megyéből, továbbá a Hegyhát több községéből főleg a szerb (jóval ritkábban német) nyelvű lakosság vándorolt el más településekre, tájegységekre, emiatt korábbi lakhelyükön esetenként nyelvi maradványként többnyire a népnévvel keletkezett helynevekben őrződött meg egykori ott-tartózkodásuk emléke. Néhány település névanyagában az egykor ott élő szerb lakosságra egy-egy magyar és/vagy német helynévhez fűződő néphagyomány, esetenként pedig egy-két szerb eredetű névadat utal. Így például ilyenek a következők: **Mágocs:** 4/237. *Nagy-erdő* : n. *Nagy-erdé* [...] – A. sz. a falut övező egykori nagy erdőkben a szerbek (rácok) makkoltató sertéstartással, a németek pedig jobbára földműveléssel, dohánytermeléssel és szőlőtelepítéssel foglalkoztak. 4/275. *Ráccsárda* : n. *Rácencsárda* [P: *Rátz Csárda*; csárda] S, sz. – A. sz. itt csárda állott. Csak rácok (szerbek) látogathatták, tulajdonosa is rác volt. – **Egyházaskozár:** 7/93. *Mulják* : n. *Muljak* 'Muljak' [... P: *Mulják*] ... – P. sz. „Ez hajdan mocsáros hely lévén; miután a rác szó „Mulják” hason értelmű, onnan származtatják e nevet”. A szh. *mulj* 'iszap' szóból keletkezhetett ez a dülönév (BMFN. I. 65–6, 67, 85).

1.4. A párhuzamos nevek egyes csoportjainak megállapításában Gerstner Károlynak a **jövevénynevek** és a **tükörnevek** fogalmára vonatkozó, a fentiekben említett meghatározására támaszkodtam (vö. 2008: 130–6). Ezenkívül arra törekedtem, hogy Póczos Rita a párhuzamos helynévadás értelmezését, a párhuzamos

névpárok fogalmát és alcsoportjait érintő elemzéseit is alaposan megismerjem (l. részletesebben 2008a: 223–30). Kniezsa István nevéhez fűződő elmélethez kapcsolódóan Baranya megye volt Sásdi járásának helynevei alapján – részletesen vizsgálta a párhuzamos nevek meghatározását, szűkebb és tágabb értelmezését, valamint a párhuzamos névpárok szemantikai jelentésével és morfológiai szerkezetének elemzésével is foglalkozott. Írása jól mutatja, hogy a párhuzamos nevek fogalmát lehet szigorúbban és megengedőbben, szűkebben és tágabban értelmezni, és hogy ez milyen alcsoportok felállítását teszi lehetővé, sőt szükségessé. Teljes mértékben egyetértek vele, hogy a párhuzamos névpárok vizsgálata, továbbá pontosabb, árnyaltabb kategóriákba való besorolása mennyire bonyolult, milyen nagy körültekintést, több szempontú összehasonlítást kíván. A Sásdi járás helyneveiből kiválasztott magyar és német nyelvű adatok alapján a névpároknak öt olyan alcsoportját különböztette meg, amelyek a párhuzamos névadás kereteit tágítják, adatait bővítik. Elemzéseivel minden bizonnyal sikerült ráirányítani a helynévkutatók figyelmét a többnyelvű párhuzamos nevek további elemzésére, vizsgálatára is (l. részletesebben Póczos 2008: 224–5).

1.4.1. Póczos Rita írása igen figyelemre méltó, értékes elemzéseket tartalmaz, kiegészítésként csupán néhány két- és háromnyelvű (magyar, német, horvát és/vagy szerb eredetű) adatot mutatok be. Ilyenek például a következők: **Egyházaskozár:** 7/65. *Bórics* : n. *Pórics* 'Bórics' [... K.9: *Bority*; e, l, r, sz, szó K12: *Bórics*; sz, e, r, P: *Borics*] [...] Korábban erdő volt. – P. sz. „körül van véve egy fiatal erdővel. Szárász és Lengyel községekkel határos. A név után ítélve meglehetősen fontossággal bírhatott a hely”. Pesty adatát is figyeljenbe véve a *boric* 'kis fenyő' szóval lehet kapcsolatban a *Bórics* név. 7/125. *Otovica* : *Otovice* : n. *Otovic* [...] – P. sz. „Marázcal (Ma: Hegyhátmárc) határos. *Ottovicza* rác szó: jó sarjútermést jelentvén; ettől nyerte volna nevét.” – **Nagyhajmás:** 2/21. *Susnya* : *Susnál* : szh. *Súsany* 'Susanj' Fr, U. – A. sz. a falu legrégebbi része. A horvátok itt telepedtek le, a németek inkább a Felsőfaluban. A szh. névadást magyarázza, hogy e hely közelében régen erdő volt (*Bukvik* 'bükkös'); amelynek susanj 'haraszt' lehetett az aljnövényzete. 2/57. *Horvát-högy* : n. *Krovatiskeperih* 'Kroatisches Gebirge': szh. *Hrvatszka brda* 'Hrvatsko brdo' [...] D, sz, szó. A szőlő kipusztulóban. Régen a falu horvát nyelvű lakói bírták. 2/68. *Grábrik* : n. *Grabrik* : szh. *Grabrik* 'Grabik' [...] A. sz. *grabovina* 'gyertyánfa' szó alapján az egykori erdőről kapta nevét (BMFN. I. 43–4; 85, 86).

Az *szh.* rövidítés egyébként a Baranyai megyei földrajzinév-kiadványokban szerb és/vagy horvát nyelvű adatot egyaránt jelölhet (vö. BMFN. I. 21). Itt említem meg, hogy Baranya más járásainak helyneveiben is találunk példákat arra, hogy egy-egy denotátum megnevezésére négy-öt vagy annál több névváltozat is egykor használatos volt. Annak eldöntésében, hogy horvát és/vagy szerb nyelvű adatra vonatkozik-e az *szh.* rövidítés, sokat segíthetnek Tímár György a kitűnő településtörténeti összefoglalásai, amelyek minden egyes helység földrajzi neveinek közlése előtt megtalálhatók. Ezekből nagyon jól kitűnik, hogy honnan, mikor és milyen nyelvű (horvát, német, szerb stb.) lakosság költözött az egyes településekre (így pl. **Egyházaskozár** és **Nagyhajmás** népeségtörténetükre l. részletesebben BMFN. I. 43, 81–2).

A népeségtörténet figyelembevételén kívül van még egy (kissé bizonytalan-nak látszó) fogódzó is, amely a többnyelvűség településenkénti számának meghatározásában valamelyest segíthet. Ilyen jellegű a *szh.* rövidítés, amely a Baranyai megyei helynévkötetekben 'szerb-horvát nyelvjárási névalak' jelentésben használatos (vö. BMFN. I. 21). Ehhez hasonló szerepű az ötnyelvű földrajzi neveket tartalmazó **Kölked** névanyagában lévő *szh.* rövidítés, amelyre pedig a következő magyarázatot találjuk: „A nevek nem tükröznek egységes nyelvjárást, s mivel ugyanezt a nevet egy-egy nyelvi közösség többféleképpen ejti, ismétléskor más-más változatot közlünk. A szerb-horvát neveknel az első változat többnyire szerb, a második horvát vagy sokác” (BMFN. II. 527). Erre az észrevételre – **Kölked** község kivételével – sem a Sásdi, sem pedig más járáások településeinek esetében nem lehet támaszkodni. Úgy vélem, hogy bizonyos mértékig még kisebb fokú horvát és szerb nyelvismeret is hozzájárulhat annak eldöntéséhez, hogy az adott földrajzi név melyik déli szláv nyelvhez tartozik. Ebben is eredményesen használható föl azoknak a baranyai helységeknek a névanyaga, ahová egykor horvátok is települtek. Ezeknek a falvakkal horvát nyelvű földrajzi neveit mind a két Baranya megyei kötetben Barics Ernő tette közzé (vö. BMFN. I. 15; BMFN: II. 19).

Póczos Rita írása előadásként hangzott el a Balatonszárszón 2007-ben tartott VI. Magyar Névtudományi Konferencián, és körülbelül egy év múlva jelent meg. Szóban forgó kutatásai a dél-dunántúli német települések helyneveiben megőrzött néphagyományok és nyelvi-nyelvjárási jelenségek vizsgálatára ösztönzött, amelynek eredményeit később publikáltam is (vö. Szabó 2013: 155–72; 342–55; 462–80; 2014: 1–24). Csak azután kezdtem *A dél-dunántúli délszláv (horvát, szerb és szlovén) bevándorlások nyelvi és néprajzi nyomai a földrajzi neveken* című dolgozatom anyaggyűjtéséhez, majd annak földolgozásához. Ennek eddig négy része jelent meg a Magyar Nyelvőrben. Az alábbiakban Póczos Rita egy másik írásához szeretnék egy-két megállapítást fűzni.

1.4.2. A balatonszárszói névtani konferencián tartott előadásában párhuzamos névpáronként öt alcsoportot felsorolva vizsgálta a párhuzamos névadást (vö. 2008a: 224–5). Örvendetes, hogy ezt követően – ugyanúgy a volt Sásdi járás helyneveinek adatait alapul véve – Póczos Rita *Többnevűség egy mai helynévrendszerben* című írásában újabb szempontokat is figyelembe véve fejlesztette tovább a párhuzamos névadással kapcsolatos eredményeit (l. részletesebben *Helynévtörténeti tanulmányok* 3. szerk. Hoffmann István, Tóth Valéria. Debrecen. 2008b: 179–207). A szerző véleményét, amelyet írásának bevezetésében terminológiai problémaként a többnevűséggel kapcsolatban vetett föl, megfontolásra, fölhasználásra is érdemesnek tartom. Erről a problematikáról például a következőket írta: „...párhuzamos neveken a magyar névtanban hagyományosan ennél jóval speciálisabb jelenséget (tulajdonképpen a többnevűségnek egy részjelenségét) értjük, a fogalmak keveredésének elkerülése végett ezt a kibővített jelentést írásomban nem használom. A névpár és a kettős névadás ugyan motivált terminus lehetne, és egy egyszerű definícióval alkalmazhatnánk is a jelenségre, viszont a többnevűség – mint látni fogjuk – gyakran nem csupán két, hanem ténylegesen több (akár tizenkét) egyidejűleg létező név kapcsolatát is jelentheti. Dolgozatomban ezért, főként a pontos meghatározás miatt az azonos jelentésű

névcsoport (névpár) kifejezéseket használok arra, hogy egy adott hely valamennyi, egy időben használatos neveit együttesen megnevezzem” (2008b: 179).

Dolgozatában a Sásdi járás helyneveinek vizsgálatát Póczos Rita aszerint csoportosította, hogy az egyes településeken hány többnevű denotátum található. Ezeknek részletes közlése után azt állapította meg, hogy olyan tájékozási pont, amelynek hat vagy annál is több (pl. hét, nyolc, kilenc, tíz) elnevezése volna, alig fordul elő (2008: 183). Sajnálom, hogy korábban elkerülte figyelmemet ez az írása, amelyben ugyanazon földrajzinev-anyag vizsgálata alapján – más elemzési szempontokat érvényesítve – ért el újabb eredményeket. Ebben a dolgozatában „a kétnyelvű területek helynévpárjainak viszonyait” – a párhuzamos helynévadás keretében – négy fő kategóriában, azokon belül kisebb-nagyobb alcsoportokban elemezte (vö. 2008: 190–200). Elismerésre méltónak tartom, hogy korántsem könnyű, nagy figyelmet és sok időt igénylő munkával több szempont szerinti adat-számlálásokat és olyan számításokat is végzett, amelyekből a további kutatásokhoz jól hasznosítható következtetéseket vont le.

1.5. A párhuzamos névadás két- és többnyelvű földrajzi nevekben

1.5.1. A többnyelvű földrajzi nevekre úgy kell tekinteni, hogy egy meghatározott időszakban (pl. a megyei gyűjtések során) egymás melletti változatként, párhuzamos névként a törzsökös lakosság egy bizonyos részének körében ismertek, használatosak voltak. Közülük nemcsak a belterületi nevek, hanem még a külterületi elnevezések (pl. határrészek, dűlők nevei stb.) a hagyományos paraszti gazdálkodást követően, a termelészövetkezetek megalakulása után is – a helyiek nyelvhasználatában, emlékezetében megőrzött bel- és külterületi névként – néhány évtizedig általában ismertek maradtak, sőt a belterületi nevek még jóval később is. Az egyes településeken gyűjtött földrajzi nevek egy része – elsősorban a külterületi nevek – régebbi múltra tekinthetnek vissza, a nemzedékről nemzedékre, apáról fiúra szállva öröztek meg. Ily módon ezek a többnyelvű helységekben bizonyos idő múltával a régóta ott lakó közösségektől névkölcsönzéssel *tükörnévként* vagy *jövevénynévként* kerülhettek a később beköltöző lakosok helynévhasználatába. Ennek arányát nagyban meghatározta például a beköltözők létszáma, kapcsolatrendszere és továbbá az is, hogy mennyi idő telt el a betelepülésüktől számítva, és milyen szerepet tölthettek be az egyes helységek életében. A déli szláv nyelvek közül például a szerb földrajzi nevek megőrzése volt a legnehezebb, ugyanis körülbelül a török hódoltság korától kezdődően a Magyarországra költözött szerb lakosság viszonylag gyakran települt át egyik vidékről másikra, az első világháború után pedig az 1920-as évek elejétől jelentős számban Jugoszláviába optált. Mindez jól kiténik a Tímár György által készített, több tekintetben (pl. a kutatási, oktatási célra) felhasználható településtörténeti összefoglalásokból, áttekintésekből, amelyek Baranya megye minden helysége földrajzi neveinek bemutatása előtt megtatálhatók. Közülük három település történeti múltját, itteni vizsgálódási céloknak megfelelően rövidebb formában közlöm, mégpedig azért, mert így még inkább rávilágítanak arra, hogy Baranyában milyen okok miatt volt általában igen nehéz szerb nyelvű helynevek összegyűjtése. Mindezt jól jelzi például a következő

települések néhány helytörténeti adata: **Bezedek:** „A török hódoltság alatt népesége kicserélődött, a hódoltság végén lakói rácok voltak. A 17. század utolsó éveiben elnéptelenedett. 1714 körül népesült be ismét, telepesei ekkor rácok voltak. Már 1752-ben volt egy német lakója, [...] nagyobb számú német telepescsoport 1770 körül érkezett ide. A múlt század végére a németek száma erősen növekedett, a szerbeké pedig megcsappant. Az 1. világháború után a maradék szerb lakosságának nagy része Jugoszláviába optált. 1930-ban 42 magyar, 482 német és 12 horvát, ill. szerb anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben 251 magyar, 171 német és 5 délszláv anyanyelvű lakta.” – **Erdősmecke:** „A török hódoltság alatt magyar népesége elpusztult. A 17. század közepére [...] erőteljes rác falu lett. 1750-től kezdve elsősorban a környező falvakból német jövevények telepedtek meg itt, a múlt század második felében pedig magyarok költöztek ide. A szerb lakosság századunk elejétől folyamatosan fogyott el. 1930-ban 116 magyar, 937 német és 30 szerb anyanyelvű lakosa volt, 1970-ben 292 magyar, 432 német és 11 délszláv lakta. [...] 1. világháború után a maradék szerb lakosságának nagy része Jugoszláviába optált. 1930-ban 42 magyar, 482 német és 12 horvát, ill. szerb anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben 251 magyar, 171 német és 5 délszláv anyanyelvű lakosa volt.” – **Véménd:** „Émen vagy Émel középkori magyar falu [...] a török hódoltság alatt elnéptelenedett. 1690 körül rácok telepedtek itt meg. 1748 körül érkezett az első német telepesei csoport. A németesség gyors ütemben növekedett. A múlt század második felében kezdtek magyarok is ideköltözni. A rácok száma az 1. világháborúig lassan fogyott. 1920 után az itt élő szerbek zöme Jugoszláviába optált. 1930-ban 243 lakos vallotta magát magyar, 2130 német, 5 szerb és 2 egyéb anyanyelvűnek. 1970-ben 1127 magyar, és 1195 német élt itt. Külterületi lakos volt ekkor 180 fő. Ebből a Cigánytelepen élt 100 lélek” (I. részletesebben BMFN. II. 27, 54, 533).

Az itt vázolt helynévgyűjtési föltételeket, körülményeket tekintve – jó néhány esetben – nehéz feladat hárult a bel- és külterületi neveket följegyző és azokat lokalizáló munkatársakra és az adatközlőkre, akiknek türelmére, múltat, emlékeiket fölidéző jó memóriája is szükséges volt az eredményes helynévgyűjtéshez. A horvát és a somogyi szlovén (vend) nyelvű földrajzi nevek följegyzése minden bizonnyal könnyebb lehetett, de a különböző cigány nyelvjárású földrajzi neveknek az összegyűjtése, följegyzése, életmódjuk, szokásaik, anyanyelvük miatt még egy-egy településen belül is eltérhetett. Azt – szülőfalumbeli tapasztalataim alapján is – jellemzőnek tartom, hogy a romák általában a lakóhelyük külterületét kevésbé ismerték, mint magát települést.

1.5.2. Összegezve úgy vélem, hogy a dél-dunántúli (Baranya, Somogy és Tolna megyei) többnyelvű településeken végzett helynévgyűjtés még nagyon jókor történt. Minden, fentebb már említett nehézség ellenére Baranyára is érvényes ez, különösképpen pedig az, hogy gazdag névkincse mellett a kötet munkatársai új lehetőségekkel növelték a kiadvány felhasználhatóságát. A szerb lakosság egy részének elköltözése, áttelepülése Baranyában nemegyszer nehézséget okozott abban, hogy a földrajzi nevek gyűjtését végző munkatársak megtalálják azokat az adatközlőket, akik még jól ismerik az adott település szerb nyelvű bel- és külterületi neveit.

A horvát nyelvű lakosság körében viszont ez kisebb gondot jelentett. Minthogy a Somogyba költözött szlovének nagyrészt elmagyarosodtak, ott sem volt egyszerű jó adatközlőket találni. Végül is elismerésre méltóan sikerült a délszlávok lakta településeken a horvát, szerb és szlovén nyelvű földrajzi nevek összegyűjtése. Ez különösen eredményesen zajlott le a németek lakta községek, városok esetében is. Ennek okát abban látom, hogy – noha a délszláv lakosság mindegyike megőrizte hagyományait – a németek körében (főleg a fuldai nyelvjárású népcsoport esetében) ez még erőteljesebb volt. Végül néhány helységben, ahol romák laktak, megtörtént a cigány nyelvű földrajzi nevek összegyűjtése is.

A felhasznált földrajzinév-kiadványokban a többnevűségekre igen sok adatot találtam, ezeket – meghatározott, kisebb alcsoportok szerint – az alábbiakban veszem sorra. A példák számának megállapításával kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy cigány nyelvű adatokat – mivel a szóban forgó népcsoportnak köznyelvi változata nincs, és azok különféle nyelvjárásaikban fordulnak elő (vö. Hoffmann Ottó 1989: 324) – csak egynek számítottam. A következő fejezetekben a jövevény-, illetve tükörnevek és a vegyes típusú nevek csoportjába sorolt példákat mutatok be, amelyeknek egy része esetleg vitatható. Ez – mentségemre szólva – egyrészt a kiválasztott névadatok jelentős számával magyarázható, másrészt azzal, hogy ha a többnevűség körében végzünk névelemzést, sokkal nehezebb áttekinteni a különböző denotátumok megjelölésére használt más-más nyelvű földrajzi nevek közötti összefüggést, azt, hogy az adott többnyelvű bel- és/vagy külterületi név melyik altípusba sorolható.

2. A két- és többnyelvű párhuzamos nevek és altípusaik

A többnyelvű földrajzi nevekre – amint azt az előzőekben táblázatszerűn már bemutatottam – a legtöbb példát a Mohácsi járás bel- és külterületi nevei között találtam. Ezeket keletkezésük, névrészeik eredete alapján **jövevénynév**, **tükörnév** és **vegyes típusú** név kategóriák szerint elemeztem. Az egyes megyék példanyagának rendkívül nagy eltérése miatt – majdnem kivétel nélkül – a Baranya megyei névkötetektől tudtam adatokat felhasználni. Somogy földrajzinév-anyagában csupán néhány kétnyelvű adat, a Tolna megyei helynévkiadványban pedig csak egy két- és egy háromnyelvű példa található. Ezeket az alábbiakban mutatom be, ugyanott ejtek szót csekély előfordulásuk okairól is.

2.1. Kétnyelvű helynevek

Baranya megye

Jövevénynevek

Áta: 184/12. *Poljěvina* : szh. *Paljěvina* S, sz. A szh. név 'égetett föld' jelentésű. Korábban erdő volt itt. 184/43. *Siroka* : szh. *Sirokë* [...] A széles földdaraboktól kapta a nevét. – **Egyházaskozár:** 7/65. *Bórics* : n. *Pórics* 'Bórics' [...] Ds, Gs,

Vm, Men, sz. Korábban erdő volt. P. sz. „körül van véve fiatal erdővel. Szárász és Lengyel községekkel határos. A név után ítélve meglehetősen fontossággal bírhatott a hely”. P. adatát figyelembe véve a *borić* ’kis fenyő’ szóval lehet kapcsolatban a *Bórics* név. 7/77. *Jauka* : n. *Jauka* ’Jauka’ [...] Korábban szőlőt termeltek itt. Talán a szh. *jauk* ’jajgatás’ szóval van kapcsolatban. 7/93. *Muljak* : n. *Muljak* ’Mulják’ [...] – P. sz. „Éz hajdan *mocsáros* hely lévén; miután a rácz szó ’mulják’ hason értelmű, onnan származtatják e nevet.” – A szh. *mulj* ’iszap’ szóból kelkezhetett ez a dülönév. – **Németi:** 179/21. *Szadity* : szh. *Szadity* [...] Régebben szőlőültetvény volt itt. 179/32. *Siljac* : szh. *Siljac* [K12: *Šiljac*] Ds, sz. Az alacsonyabban fekvő földrészekből kiemelkedett, ezért hívták ezt a részt *Siljac*nak. 179/39. *Zělène* : szh. *Zělèna* [...] Kendert termeltek itt. A zöld színben pompázó kenderföldeket *zelenának* (zöldnek) nevezték el. – **Szemely:** 155/21. *Büdös-kut* : szh. *Biduskut* Kút. 155/32. *Járok* : szh. *Járok* ’Jarak’ [K9: *Járok* ... K12: *Jarok*] Ds, e. A dülő közepén teknőszerű árok húzódik. 155/39. *Vukószër* : szh. *Vukószër* ’Vukoser’ [K9: *Forkosort*; r, sz] A szó jelentése a farkasok búvóhelyére utal. Bozóttal erősen benőtt terület lehetett. 155/54. *Prëkobërdica* : szh. *Prëkobrdice* ’Prekobrdice’ Ds, sz. Nevét a dombos területről kapta. Három oldalról erősen lejtős. Jelentése: ’hegyen túl’. 155/56. *Jëstara* : szh. *Ljëstara* ’Ljestara’ S, sz. Kapcsolatba hozható a szh. *lješnjak* ’mogyorós’ köznévvvel. Stb. (BMFN. I. 85, 908–9, 1014, 1029, 1031). – **Drávasztára:** 293/35. *Csëšljukë* : szh. *Csešljuga* ’Česljuga’ S, sz. Kapcsolatba hozható a szh. *češljuga* ’mácsonya’ nevű növényfajtajával. 293/43. *Raszticsa* : szh. *Rastitye* ’Hrašće’ [...] S, sz. Tölgyes erdő volt, erre utal a szh. *hrašće* ’tölgyes’ köznév is. – **Felsőszentmárton:** 277/86. *Bükkös* : szh. *Bikës* [K8: *Bükösd* K13: *Bükkös*] S, I. A legelőn bükkfák vannak. 277/92. *Láz* : szh. *Láz* ’Laz’ [MoFnT2: *Láz*] S, sz. Kapcsolatba hozható a szh. *laz* ’erdőirtás révén keletkezett, vetésre alkalmassá tett terület’ szóval. 277/110. *Trávnjik* : szh. *Trávnjik* ’Travnjak’ [K13: *Zatravnikom*] S, sz, I. Kapcsolatba hozható a szh. *travnjak* ’legelő’ köznévvvel. 277/148. *Vërbak* : szh. *Vrbak* [K8: *Verbak* K14: *Verbák*] S, e. Jelentése fűzfaerdő. – **Magyarbóly:** 285/130. *Glibarica* : szh. *Glibarca* [K8, P: *Glibaricza* MoFnT2: *Glibrovica*] S, Mo, I, sz. Egy részét lecsapolták. A szh. *glibavica* ’mocsár’ főnévvvel hozható kapcsolatba. 285/133. *Dubrova* : szh. *Dubrava* [K8, P: *Dubrava*] S, sz. A. sz. a név ’tisztás’ jelentésű. Lehet, hogy a szh. *dubrava* ’tölgyes, tölgyerdő’ szóval van kapcsolatban. – **Révfa:** 292/10. *Gáj* : szh. *Gáj* ’Gaj’ [...] Nevét az erdő kiirtása után keletkezett ligetről (szh. *gaj*) kapta. 292/12. *Mokra* : szh. *Mokra* ’Mokra’ [MoFnT2: *Mokra*] S, sz. Mély fekvése miatt korábban gyakran borította víz. Erre utal a szh. *mokra* ’vizes, nedves’ elnevezés. 292/16. *Diás-dülő* : szh. *Dias* [K4: *Diós...*] S, sz Stb. (BMFN. II. 761, 763, 764, 808, 829, 832–3).

A kétnyelvű helynevek esetében – bármilyen típusáról legyen is szó – a legkönnyebb eldönteni, hogy egy-egy név melyik népcsoport nyelvéből került a másikéba. A fenti példák túlnyomó többsége arra utal, hogy a névkölcsönzés horvát > magyar irányú volt, és ez a szóban forgó falvak hajdani nemzetiségi összetételével magyarázható. Ilyenek például az előzőekben már felsorolt példák közül: **Németi:** 179/39. *Zělène* : szh. *Zělèna* [...] Kendert termeltek itt. A zöld színben pompázó kenderföldeket *zelenának* (zöldnek) nevezték el. – **Szemely:** 155/39. *Vukószër* : szh. *Vukószër* ’Vukoser’ [...] A szó jelentése a farkasok búvóhelyére utal. Bozóttal

erősen benőtt terület lehetett (BMFN. I. 908, 1014) – **Drávasztára:** 293/35. *Csešljukë* : szh. *Csešljuga* 'Češljuga' [...] Kapcsolatba hozható a szh. *češljuga* 'mácsonya' nevű növényfajtaival (BMFN. II. 832). A magyarból viszont ritkán került át földrajzi név a horvátba. Ilyen névadat fordul elő például a következő helynevekben: **Felsőszentmárton:** 277/86. *Bükkös* : szh. *Bikës* [K8: *Bükösd* K13: *Bükkös*] S, l. A legelőn bükkfák vannak. – **Révfalu:** 292/16. *Diás-dülő* : szh. *Dias* [K4: *Diós* K15: *Diós*; r, sz] S, sz (BMFN. II. 761, 829).

Tükörnevek

Áta: 184/47. *Kis-kut* : szh. *Bunarity* 'Bunarić' [K8: *Bunarity*; l, sz...] S, r. Itt ivóvíznek használható forrás van. – Belvárdgyula: 175/62. *Nádas* : szh. *Trszka* 'Trska' [K12: *Nádas*] S, sz. A *trszka* jelentése 'nád(as)'. 175/65. *Kenderföld* : szh. *Kudilyistyë* 'Kudeljište' [K12: *Kenderföld*] S, sz – **Kökény:** 160/35. *Mosó* : szh. *Prálo* [K3: *Kod Prala...*] Rét, erdő a tó mellett. Forrás és tó, amiben 1965-ig mostak. 160/54. *Szélmalom* : szh. *Vjětrënyacsa*. Az 1930-as években még működő szélmalom volt; 1949-ben szűnt meg. – **Lothárd:** 163/71. *Alsó-rétek* : szh. *Dólnya livada* 'Dolnja livada' [K8: *Alsó rétek ... P. Alsó rét*] S, r – **Nagykozár:** 139/24. *Homokos* : n. *Sántfeld* 'Sandfeld' : szh. *Pjészak* 'Piesak' [...] S. sz. – **Németi:** 179/19. *Delelő* : szh. *Lězsájë* [...] Itt delect a csorda. 179/30. *Liget* : szh. *Lúg* [...] S, sz. Valamikor ligetes erdő vol. – **Pogány:** 161/65. *Mosó* : *Prálo* 'Pralo' Mosóhely volt. 161/82. *Irtás* : szh. *Krcsëvinë* 'Krčevina' [...] Ds, sz – **Szemely:** 155/25. *Nagy mező* : *Vëliko Polyë* 'Veliko polje' S, sz. 115/33. *Felső-rét* : *Górnya livada* 'Gornja livada' [K9: *Livade*] Vö, r. 155/47. *Forrás* : *Vrëlo* 'Vrelo' F. 155/53. *Farkas-vögy* : szh. *Farkasëvac* 'Farkasevac' Ds, sz. Régen az egész területet itt erdő borította. Nevét feltehetően az ott tanyázó farkasokról kapta. 155/69. *Tölgyes* : szh. *Rasztina* 'Hrastina' [...P: *Rasztina* MoFnT2: *Tölgyes*] S, sz. 155/83. *Měj-gödör* : szh. *Duboka jama* 'Duboka jama' G, Vö, sz, mlen. Stb. (BMFN. I. 823, 908–9, 929, 929–30, 934–5, 944, 998, 1014, 1031). – **Alsószentmárton:** 317/44. *Ujpuszta* : szh. *Nova puszta* 'Nova pustara' [...] A szh. név 'új puszta' jelentésű. – **Beremend:** 320/47. *Lékvár utca* : n. *Pëkmëszgasze* 'Marmeladegasse' [*Vécsey Ernő u*] U. Szennyes, olajos víz folyt ki az *Öreggyár* [*Cementgyár*] területéről. A porral elkeveredett pépes anyag *lekvárra* emlékeztette az embereket. 320/141. *Falu ajja* : szh. *Podszëlom* 'Pod selom'. 205/281. *Zátony-erdő* : *Nagy-Zátonyi-erdő* : rc. *Podurë kur Dun(u)rë* : 'erdő a Dunánál' S, e, ártér az Alsó-zátonyon. – Drávasztára: 293/75. *Nagy-Sió* : szh. *Vëlika-sióvszka* Cs. Kanális (= sió). – **Kölked:** 225/235. *Kendőráztató* : rc. *Sáncoldö klc* 'kender árka' Cs, vízállás. Az 1950-es évekig itt kendert áztattak. – **Liptód:** 211/73. n. *Hanftól* 'Hanftal' : szh. *Konoplistyë* 'kenderes' [...] S, e, korábban kenderföld. – **Révfalu:** 292/15. *Liget* : szh. *Gájac* 'Gajac' S, sz. Korábban itt erdő volt. Stb. (BMFN. II. 293, 541, 829, 833, 933, 943, 948).

A **Beremend** névanyagában található 320/47. számú *Lékvár utca* : n. *Pëkmëszgasze* 'Marmeladegasse' utcanév keletkezését tekintve különleges példa az ugyanazon a településen együtt élő nemzetiségek nyelvi egymásra hatására. Sajátosságát, egyediségét az adja, hogy a magyar nyelvű elnevezésnek nem egy másik nyelvű tükörnév felel meg, amelyre Baranyában nagyon sok névadat található,

hanem két, más-más nyelvű névrészből alkotott szóösszetétel. Ezzel azonos fölépítésű elnevezést a három megye helynevei között csak egyet találtam, pedig természetesen minden település földrajzi neveit tüzetesen átnéztem. (Egy hasonlóképpen keletkezett adatra, a Tolna megyei **Aparhant** helynévanyagában bukkantam rá, és ugyanitt a **tükörnevek** kategóriájában mutatom majd be.) Még a többnyelvű Beremend esetében is igen feltűnő, hogy egy magyar utcanévnek olyan jövevénynév-változata legyen, amely két másik nyelvből tükörnévként keletkezett. Ilyen alapon, más szempontból akár vegyes **típusú** névnek is lehetne tekinteni.

Vegyes típusú nevek

Beremend: 320/69. *Tuskós* : *Panyovë* : szh. *Pányëve* : szh. *Pányëv* 'Panjove' [...] S, sz. Az É-i határrészen régen nagy erdőség volt. Az irtásföldön maradt *tuskók*-ról kapta a nevét. A szh. *panj* 'fatörzs, rönk, tuskó' szóból alakult *Panyove* név az egykori erdő emléke. 320/107. *Szállás* : *Szelistye* : szh. *Szëlistyë* 'Selišće' [...K9/b: *Selistye* P. *Selistye*] S, sz, r. A szh. *Szelistye* 'Selišće' alapján egykor itt település (falu?), illetve szálláshely létezett. 320/125. *Homokos* : *Homoki-dülő* : *Piëszka* : szh. *Pieszkóvi* 'Peskovit' [...] S, sz. Homokos talajáról. A szh. *Pieszkóvi* név a szh. *pesak* 'homok' és a *peskovit* 'homokos' szóval van kapcsolatban. – **Drávakeresztúr:** 286/66. *Cigány-domb* : szh. *Cigánszka lëdina* 'Ciganska ledina' Ds, sz. Közel volt a zokogai cigánytelepüléshez. – **Mohács:** 223/899. *Zábnyák* : *Békástó* : szh. *Zsábnyák* 'Žabnjak' [...] Mf, sz, régebben hosszan elnyúló 'békás tó, ingovány'. Ezt jelenti a szh. név is. – **Monyoród:** 215/74. *Fëlső-Rasztina* : n. *Éve Rasztina* 'Ober Rastina' [...] S, sz. Magasabban fekszik, mint az Alsó-Rasztina. Stb. (BMFN. II. 350, 496, 811, 944, 946–7).

Somogy megye

Tükörnevek

Potony: 250/13. *Konopjistyë* : *Kendërës* [...] S, sz. Az adatközlők szerint *Konopjiscsë* magyar jelentése 'kenderes'. Kendert termeltek ezen a területen. 250/81. *Birkásnica* : *Birka-hodáj* M – **Tarany:** 219/101. *Szënégető* : *Pepelárnyica* S, sz. Régen egyesek szerint faszenet égettek, mások szerint hamuzsirt főztek itt. – **Vizvár:** 230/125. *Gyërtyánosi-dülő* : *Grabina* [...] Valamikor gyertyános terület volt. A *Grabina* jelentése 'gyertyános'. 230/127. *Kracsina* : *Rövid földék* [...] Az adatközlők szerint *kracsina* horvátul 'rövid dülőt' jelent (SMFN. 720, 772, 821 2, 823). Több példa nincs.

Vegyes típusú nevek

Babócsa: 239/31. *Táboriscsë* : *Táborhel* [C. K. P. *Taboristye*] [...] Harcok idején táborhelynek használták. 239/131. *Kis-jada* : *Jadica* [C. K. P. *Kis-Jada*] Ds, sz, r – **Potony:** 250/14. *Máli-budics* : *Kis-budics* [K. *Kis Budics*] Mf, r – **Tarany:** 219/174. *Topolgya* : *Topolgyai-dülő* : *Toporgyai-föld* [...] Régen sok hársfa (vendül

topolgya) volt itt. 219/207. *Birkás-Nica* : *Birkás-Nicai-rét* [...] Magyarul: birka-akol. Egy juhakol volt itt régen. – **Tótújfalu**: 251/11. *Málë-gruscscë* : *Kis-gruscscsa* S, sz 251/46. *Mála-Bara* : *Kis-Bara* Mf, nádas (SMFN. 721–2, 792, 795, 822, 823–4). Több példa nincs.

Tolna megye

Tükörnevek

Aparhant: 73/78. *Szilfás* : n. *Rusztënpamekër* [C. *Rustenbaum Aecker* K. *Szilfás*] S, sz. Valamikor szilfaerdő volt. – **Kakasd**: 72/253. *Emlékfa* : szék. *Öregszífa* : n. *Rusztepam* Fa. A hagyomány szerint még a török előtti időkből való. – **Keszőhidegkút**: 17/81. *Szilfás-tető* : n. *Ruszteperk* [C. P. *Rustenberg* K. *Szilfás, Rustenberg*] Dt, sz (TMFN. 114, 333, 336). (TMFN. 336). Több példa nincs.

Vegyés típusú név

Szálka: 101/87. *Bükkös* : *Bukováč* [C. *Bukovacz* K. *Bükkös* P. *Bukováč*] Do, e. Többségében bükkfák alkotják (TMFN. 479). Több példa nincs.

A **Szálka** községben gyűjtött helynévadat változatainak egyike (a *Bükkös*) **tükörnév**ként, a másik pedig (a *Bukováč*) **jövevény**név-ként került a magyarságba.

A **párhuzamos névpárok**hoz, azoknak mindegyik típusához Baranya helynevei között sok példa található, ezzel szemben Somogy és Tolna megye földrajzinév-kiadványában csak a felsoroltak fordulnak elő. Ez azzal függ össze, hogy Somogyból és Tolnából a török kiűzése után és a Rákóczi-szabadságharcot követően a **rácok** visszatelepültek a Balkánra, Baranya megyéből viszont nem, csak körülbelül kétszáz év múlva, az első világháború után, az 1920-as években optált sok szerb lakos Jugoszláviába. A Somogyba települt horvátok, akik nagyrészt a 18. század elejétől kerültek hazánkba, fokozatosan elmagyarosodtak, és legtöbbször „(a 19. század végéig) Buzsák, Somogyszentpál és Táskák lakossága őrizte meg eredeti nyelvét és szokásait, ez a néhány község néprajzi szempontból ma is külön csoportot alkot” (Király 2003: 24).

2.2. Háromnyelvű helynevek

Baranya megye

Jövevénynevek

Nagyhajmás: 2/68. *Grábrik* : n. *Grabrik* : szh. *Grabrik* 'Grabik' [...] – A. sz. a szh. *Grabovina* 'gyertyánfa' szó alapján az egykori erdőről kapta nevét. 2/81. *Bukvik* : n. *Bufik* : szh. *Bukvik* 'Bukvik' [K2: *Bukvik*...] – Az a. sz. régen bükkerdő volt. – **Nagykozár**: 139/30. *Zsemenye* : *Zsiminye* : n. *Zsiminye* : szh. *Zsiminya* 'Žiminja' [...] S, sz, szó. – *Zsemenye* középkori magyar falu (Györffy 1: 409) a török hódoltság alatt elnéptelenedett. Területén a hódoltság végére rácok tele-

pedtek meg. Falujuk *Rácsarlós* néven került az összeírásokba. E falu a 17. század utolsó éveiben néptelenedett el. 1715-ben népesült be ismét. Lakói akkor magyarok voltak, és az ősi *Zsemenye* nevet használták. (1715: *Racz Saros* „más néven” *Zsiminye*.) 139/41. *Kércsevina* : n. *Krcsevina* : szh. *Krcsevina* ’Krcovina’ [K8: *Kercsevina, Sebzova Kecsevina, Irtás...*] S, sz. 139/72. *Dolina* : n. *Doliná* : szh. *Dolina* ’Dolina’ [...] Vö, sz, szö, e – **Szókéd**: 173/1. *Grabina* : n. *Krabina* : szh. *Grabina* ’Grabina’ [*József Attila u*] U, Fr. A *Grabina* kapcsolatba hozható a szh. *grab* ’gyertyánfa’ vagy a szh. *graba* ’árok’ köznévvvel. 173/45. *Vizella* : n. *Vizelë* ’Wieslein’ : szh. *Vizelë* ’Vizele’ [...] S, sz, r (BMFN. I. 45–6, 823–4, 825, 987, 990). – **Beremend**: 320/117. *Adica* : n. *Adice* ’Adica’ : szh. *Adica* ’Adica’ S, sz, r. A szh. *adica* ’kis sziget, szigetcseke’ alapján a helyet egykor víz vette körül. – **Bezedek**: 233/17. *Szelistye* : n. *Szelistye* : szh. *Szelistyë* ’Seliste’ [...] S, sz. – **Dunaszekcső**: 204/351. *Kurják* : n. *Kurjak* : szh. *Kurjakovo* : szh. *Kurják* ’farkas’ [...] – Nh.: Itt a régmúltban farkasok tanyáztak. – **Erdősmecske**: 191/259. *Krasics* : n. *Krásics* : szh. *Krasic* [...] S, r, halastó; korábban rét volt a Karasica mentén; erről kaphatta nevét. – **Ivándárda**: 236/44. *Csëlinyák* : n. *Csëlnyák* ’Tschelnjak’ : szh. *Csëlinyák* ’Pčelinjak’ S, sz – **Liptód**: 211/70. *Dicsberg* : n. *Rëccspëerih* ’Rutschberg’ : szh. *Rëcsbërg* Ds, sz, e. A nagy esőzések idején megcsuszamlott a domboldal. 211/166. *Szállás* : n. *Szalas* : szh. *Szalas* [K2: *Szálás* pascuum ’Szálás legelő’, *Szállás...* K9: *Szállás...* P: *Szállás*; szö, sz, l, e MoFnT2: *Szálás*] Ds, sz – **Monyoród**: 215/54. *Gorót* : n. *Gorout* : szh. *Gorót* [...] – A. sz. horvátul dombot jelent. 215/80. *Békás* : n. *Pékás* : n. *Béka* : szh. *Békás* S, Me, sz – **Nagybudmér**: 226/40. *Sábnyák* : n. *Sápnyák* : szh. *Zsabnyak* ’Žabnjak’ [...] A múlt században még ingoványos, sásos terület volt. 226/45. *Vězovác* : n. *Vězovac* : szh. *Vězovac* ’Vezovac’ [K8: *Vezovác* K12: *Vezovác*] Ds, sz – **Töttös**: 230/42. *Loncsár* : n. *Lóncsár* : szh. *Loncsar* ’Lončar’ [...] Ds, sz. 230/43. *Szvincsinye* : n. *Szvincsina* ’Swintschina’ : szh. *Szvincsinyë* ’Svinčinje’ [...] S, sz. Korábban disznólegelő lehetett. 230/69. *Saginác* : n. *Sakinac* : szh. *Sakinac* ’Šakinac’ [...K 12: *Sakinác, Szőnyeges*] Ds, sz. 230/128. *Velika-usztina* : n. *Velika usztina* : szh. *Velika usztina* ’Velika ustina’ [...K12: *Velika Usztina, Nagy dombos*] Ds, sz. – **Versend**: 219/37. *Céria* : n. *Ceri* : szh. *Cërje* ’Cerje’ [...] Fs, sz. A. sz. régen cserfaerdő volt. A *cerje*, *cerik*, *cerina* jelentése ’cserfás, cseres’. 219/65. *Orázs* : n. *Orázs* : szh. *Orasjë* ’Orašje’ [...] S, gy, szö. Nevét a sok diófáról kapta. Az *orasje* jelentése ’dióerdő’. 219/81. *Rasztina* : n. *Rasztina* : szh. *Rasztina* ’Rastina’ [...] S, sz. A *Rastina* (népies alak) elnevezés a *hrast* ’tölgy’ és a *rastlina* ’növény(zet)’ szóval hozható kapcsolatba. Stb. (BMFN. II. 40, 230, 292, 296, 349, 351, 386–7, 558, 572–3, 575, 584, 595, 947).

A fentiekben bemutatott háromnyelvű **jövevénynevek** nagy része megítélés szerint az olyan falvakban alakult ki, ahová a török hódoltság idején vagy az azt követő évtizedekben elsőként délszláv (szerb vagy horvát) lakosság vándorolt be, és ennek következtében ők adtak először neveket a bel- és külterületen egyaránt. Ilyen keletkezésűeknek tartom például a következő földrajzi neveket: **Beremend**: 320/117. szh. *Adica* ’Adica’ – **Bezedek**: 233/17. szh. *Szelistyë* ’Seliste’ – **Dunaszekcső**: 204/351. szh. *Kurjakovo* : szh. *Kurják* ’farkas’ – **Nagyhajmás**: 2/68. szh. *Grabrik* ’Grabik’ – **Nagykozár**: 139/72. szh. *Dolina* ’Dolina’ – **Töttös**:

230/43. szh. *Szvincsinyë* 'Svinčinje' [...] S, sz. Korábban disznólegelő lehetett. Később ezeket a szh. eredetű helyneveket ismerték meg, és vették át tőlük a betelepült magyarok és németek.

Hogy milyen nyelvű bel- és külterületi nevek alakultak ki először egy-egy településen, és hogy melyik volt az átadó nyelv, és mely más nyelvű helyi közösség kölcsönzött már korábban kelekezett neveket, annak eldöntése korántsem könnyű. Ebben számomra nagy segítséget jelentettek a települések földrajzinévanyaga előtti népességtörténeti összefoglalások, továbbá az egyes helynevekhez fűződő magyarázatok, olykor pedig a névátvétel különféle motivációi is (pl. a humor, az idegen név hangzása, az idegen név félrehallása stb.) is közrejátsz(hat) ott a névkölcsönzésben. Alljon itt ezekre példaként egy-két névadat. Így például a **Nagykozár** földrajzi neveiben található *Zsemenye* egykori falunévből – a magyaroknak a rácot követő későbbi betelepülése után – külterületi elnevezés alakult, amelyet a németek és rácot egyaránt átvettek. A **Liptód** helyneveiben előforduló egyik német nyelvű külterületi névből (211/70. *Dicsberg* : n. *Rëccspëerih* 'Rutschberg' : szh. *Rëcsbërg* Ds, sz, e, a nagy esőzések idején megcsuszamlott a domboldal) terjedhetett el szh. *Rëcsbërg*, a magyarban pedig (talán félrehallásból vagy humorból) a *Dicsberg* elnevezés. A **nagybudméri** magyar *Sábnnyák*, a német nyelvű *Sápnnyák* változat viszont a szh. *Zsabnyak* 'Žabnjak' névre vezethető vissza.

A fentebb már közölt *Vezovác* földrajzi név érdekessége, hogy sem a baranyai, sem pedig a somogyi és tolnai települések helynévanyagában másutt nem fordul elő, csak **Nagybudmér** községből van rá adat. Ezek pedig a következők: 226/37. n. *Hësaftsztaler* 'Herrschaftstheiler' [K3: *Waldung*; e K12: *Vezovác*] S, sz. 226/56. n. *Éver Vëzovac* 'Oberer Vezovác' : szh. *Konoplistyë* 'Konoplište' [K12: *Vezovác*] S, sz. 226/57. *Vëzovac* : n. *Mitel Vëzovac* 'Mittlerer Vezovác' : szh. *Popovszkë livadë* 'Popovske livade' [MoFnT2: *Vezovác*] S, sz (BMFN. II. 557–8).

Tükörnevek

Belvárdgyula: 175/31. *Középső* : *Közép-dülő* : szh. *Polovinya lëinja* : szh. *Srëdnja lëinja* [...] A *Polovina* és *Srednja lëinja* 'közép(ső) léniát' jelent. – **Nagykozár:** 139/24. *Homokos* : n. *Sántfëld* 'Sandfeld' : szh. *Pjészak* 'Piesak' [...] S, sz. – **Olasz:** 156/81. *Kösségi rét* : n. *Kmavize* 'Gemeidewiese' : szh. *Szelcka livoda* S, r. – **Pécsudvard:** 154/10. *Kocsmá* : *Bolt* : n. *Virchausz* 'Wirtshaus' : n. *Ksëft* 'Geschäft' : szh. *Bircuz* : szh. *Dutyán* [...] É. 154/46. *Mosó* : n. *Vëssplacc* 'Wäschplatz' : *Práló* 'Pralo' Vf. – **Pogány:** 161/69. *Pogányi halastó* : n. *Fistajh* 'Fischteich' : szh. *Ribnyak* 'Ribnjak' [...] V, halastó. Korábban rét volt. – **Szőkéd:** 173/28. *Kendëráztató* : n. *Hánëfrësze* 'Hanfröste' : szh. *Mocsilo* 'Močilo' [...] Vf. Szabályozatlan patak a legelő alján. 1960-ig ásott kis medencékben itt áztatták a kendert (BMFN. I. 823, 903, 905, 913, 934–5, 989, 997). – **Borjád:** 227/23. *Nagy-rét* : n. *Króze Vize* 'Große Wiesen' : szh. *Vëlikë livadë* 'Velike livade' [...] S, sz – **Dunafalva:** 205/7. *Karám* : n. *Fihpherih* 'Viehperch' : szh. *Tor* É, uradalmi karám volt. – **Ivándárda:** 236/3. *Kerték* : n. *Hóstël* : szh. *Bácscsë* 'Bašte' Fr, k, gy. A falu minden házsora mögött elterülő kertek és gyümölcsösök. 236/42.

Száraz rét : n. *Trukle Vize* 'Trockene Wiese' : szh. *Suve livade* 'Suve livade' [...] S, sz. Régen legelő volt. – **Lánycsók**: 216/7. *Némét utca* : n. *Tajcs Kasze* 'Deutsche Gasse' : szh. *Svapszka ulica* 'Švapska ulica' [*Dózsa György u K16: Némét utca*] U. 216/12. *Rác utca* : Szerb *utca* : n. *Rácis Kasze* 'Raizische Gasse' : szh. *Szrpszka ulica* 'Srpska ulica' [*Kossuth Lajos u K16: Rác utca*] U. Itt szerbek laktak. – **Mohács**: 223/485. *A magyarok* : *Katolikus magyar negyed* : n. *Khatoulise Une* : *Katolise Ungarn* 'Katolische Ungarn' : szh. *Katolicki magyári* 'Katolički madari' Vr. – **Sárok**: 235/3. *Kert* : n. *Hóstél* 'Hofstelle' : szh. *Bácsse* 'Bašte' [*Beltelkek*] Kert és gyümölcsös. 235/6. *Alsó falu* : n. *Unetuurf* 'Unterdorf' : szh. *Dólnyi* 'Dolnji' [*Kossuth Lajos u*] Ur. A község É–D irányban húzódó utcájának a templomtól D-re és egyben alacsonyabban fekvő része. – **Palotabozsok**: 196/34. *Bikais-tálló* : *Kocsmá* : *Presszó* : n. *Vikestall* 'Bullenstall' : n. *Vietszausz* 'Wirtshaus' : c. *Kircsima* 'kocsmá' [„Fehér Bika” Italbolt] É, italbolt, bikaistállóból alakították át. – **Töttös**: 230/56. *Halastó* : n. *Fistaih* 'Fischteich' : szh. *Ribnyak* 'Ribnjak' Tó. Az 1970-es években létesítették a halastavat. A tsz. tulajdona. – **Véménd**: 193/145. *Cikói-ódal* : n. *Cikóre Szaide* 'Zickoer Seite' : szh. *Cikovszka sztrána* 'Cikovska strana' [...] Ds, e a Cikóra vezető út mentén. Stb. (BMFN. II. 68, 122, 233, 352, 465, 561, 573, 590, 593, 595).

Vegyes típusú nevek

Pogány: 161/61. *Kendéráztató* : *Mocsila* : n. *Hanfréce* 'Hanfröste' : szh. *Mocsilo* 'Močilo' A vízfolyás mentén *Kendérföldek* : szh. *Konoplistyë* 'Konopljište' és kenderáztatók voltak. 161/72. *Rasanác* : n. *Hutvád* 'Hutweide' : szh. *Rasanac* 'Haršanjac' [P: *Pod Harsány*] Ds, sz, l. – **Szőkéd**: 173/36. *Rasztina* : *Viszele* : szh. *Krcsëvina* 'Krčevina' : szh. *Vizëlë* Dt, S, sz. E területen eredetileg erdő volt, majd az irtást követően l, sz, r. Ez utóbbira utal a *Viszele* ('Wiese') elnevezés (BMFN. I. 934–5, 990). – **Beremend**: 320/157. *Tölgyes* : *Hrásztyë* : n. *Hrastyë* : szh. *Hrastyë* 'Hrastik' [...] S, sz, r. Korábban tölgyfás erdő, majd tölgyes legelő volt. 320/159. *Mennykő* : *Gromolica* : n. *Gromnic* : szh. *Gromolica* 'Gromolica' [...P: *Gramelicza*; r K16: *Gromolica*] A szh. *grom* 'mennydörgés, villám, mennykő' köznévi alapján ezt a területet gyakran sújthatta villám. 320/167. *Galagonyás* : *Glózszyë* : n. *Glózszyë* : szh. *Glósgyë* 'Glózde' [...] S, r, l. Korábban fás legelő volt galagonyabokrokkal. – **Borjád**: 227/39. *Dóla* : n. *Tál* 'Tal' : szh. *Dola* 'Dola' [...] Ds, Vö, sz. A völgyben hajdan forrás fakadt. – **Dunafalva**: 205/7. *Karám* : n. *Fihpherih* 'Viehpferch' : szh. *Tor* É, uradalmi karám volt. 205/76. *Szélés-nád* : n. *Szëlëskét* n. *Prát Szut* 'Breite Sutte, Breite Sumpfwiese' : szh. *Szëlës nád* 'széles nád' : szh. *Szëlëskity* [...] Mf, r, sz. Korábban nádas, vekely. – A. sz. szerint a *szëlityë* 'faluhely' rejlik benne. – **Maráza**: 202/74. *Vájogvető* : n. *Lámeléhe* 'Lehmlöher' : szh. *Lámëloh* 'n. Lehmloch' Gs, l. Valamikor itt készítették a vályogot. 202/94. *Kalap-hegy* : n. *Kalaphëty* : szh. *Pod brizsa* 'hegy alja' [...] Nevét gömbölyű alakja miatt kapta. – **Mohács**: 223/888. *Hosszu-Örvényös* (a dunafalviak sz.) : szh. *Fasina* 'Fašina' : szh. *Vëliki vrtlog* [...] Cs induló szakasza, örvénylő vízéről, hosszúságáról, 'nagyságá'-ról. A folyóvíz örvénylését a medrében lévő gödrök, veszedelmes mélységek okozzák. Egyes részeit *gurgyónak*, a sokácok némi

torzítással *burgyónak* nevezik. A legrégebbi név a *fašina* 'egy köteg gally, veszszőnyaláb' szóval függ össze. – **Nagybudmér:** 226/18. *Téglagyár* : n. *Cigelófe* 'Ziegelofen' : szh. *Ciglana* 'Cigljana' É. Kb. 25 éve nem működik már, nagy részét le is bontották. – **Palotabozsok:** 196/4. *Faiskola* : n. *Pámsull* 'Baumschule' : c. *Pamsull* [K8: *Faiskola, Baumschul*; 1] Os, k, beépítve; korábban csemetekert. 196/104. *Kenderfödek* : n. *Hanfarte* 'Hanfgarten' : c. *Hanerkarte* 'n. Hanfgarten' [...] Fs, Os, szó, sz. Régen kenderföld volt. 196/190. *Szarvas-hégy-düllő* : *Hirsberg* : n. *Hirsepukl* 'Hirschenbuckel' : c. *Hirzsëpukl* [...] Dh, Fs, sz. Ezt a területet is erdő borította, mely gazdag volt szarvasokban. – **Töttös:** 230/120. *Szilvás* : n. *Slivik* : szh. *Slivik* 'Sljivik' [...K12: *Slivik, Szilvás*] Ds, sz. Stb. (BMFN. II. 120, 126, 129, 198–9, 233, 236, 495, 556, 562, 575, 948–9).

Az fentiekben felsorolt adatok közül némelyik különösen magyarázatra szorul. Ilyen a **Szókéd** névanyagából kiválasztott példa, amelynek magyar nyelvű megnevezése egyáltalán nincs, hanem csupán két, a magyar fül számára szokatlan hangzású, idegennek tűnő változata (*Rasztina* és *Viszele*). Ezek közül a *Rasztina* egy 'tölgyes' jelentésű horvát köznévre vezethető vissza. A másik változatként föltüntetett *Viszele* név, amely *Vizëlë* hangalakban a horvátban is megvan, német eredetűnek föltételezhető, noha ilyen adat német nyelvű belterületi névként nem is szerepel. Ezt a föltevést közvetetten több tényező is támogatja. Egyrészt az a közlés, hogy az adatközlők szerinti névváltozatok jelölte határrész olyan erdős területre vonatkozik, amelyet kiirtottak. Az utóbbit jól mutatja a horvát nyelvi *Krcsëvina* 'Krčevina' földrajzi név, amely a horvát telepítésű Baranya megyei helységek viszonylag nagyszámú névadatában másutt is 'erdőirtás' jelentésű területre vonatkozik. A szóban forgó *szókédi* határrész az erdőirtást követően szántó, illetőleg rét lett, ezt jelzi az sz. és az r. rövidítés, amely után a névcikk zárásaként még a következő megjegyzés olvasható: Ez utóbbira utal a *Viszele* ('Wiese') elnevezés. Végül mindezt megerősíti az a népességtörténeti összefoglaló is, amely **Szókéd** múltjáról például a következőket tartalmazza: „A 17. század végén magyarok és r. kat. délszlávok (horvátok) lakták. A 18. század második felére egysegesen horváltá lett a falu. A 19. század elején kezdődött az új magyar és német lakosság betelepődése. A németység 1900-ra 59%-ot tett ki” (BMFN. I. 987).

Ezt a gondolatmenetet kifejtve csak később jutott eszembe, hogy hasznos lenne a BMFN. II.-ben a mutatóban utánanézni, hogy van-e másutt *Viszele* ~ *Vizëlë* vagy hozzájuk hasonló hangalakú helynév. S nagy meglepetésemre az az egy, amelyet találtam, ugyancsak **Szókéd** földrajzi neveiben fordul elő, mégpedig ugyanazon az oldalon, mint a fenti 173/36. számú névadat. Ez a külterületi elnevezés a következő: 173/45. *Vizëlla* : n. *Vizëlë* 'Wieslein' : szh. *Vizëlë* 'Vizele' [...] S, Dt, sz, r. Ha a két helynév közül az utóbbit találtam volna meg először, biztosan elhagytam volna a fentebbi, kissé bonyolult és nehézkesnek látszó fejtegetést. Utólag ez ugyan lehetséges volna, mégsem teszem, mert a szóban forgó magyarázattal arra szeretném fölhívni a figyelmet, hogy az egyes helynevekhez fűződő népi közléseknek, magyarázatoknak nemegyszer jelentősége lehet.

Hogy az ugyanon településen élő nemzetiségek közül kik kerültek többségbe, és milyen hosszú ideig maradtak ott, nagyban meghatározza a helynévadás és -átvétel mértékét, irányát is. Érdemes itt a község népességtörténetét idézni,

amint azt az egyes községek és városok névanyagából kiválasztott példák közlése előtt tettem, mégpedig lerövidítve, a különböző nyelvű nemzetiségek demográfiai helyzetét, a be- és az esetleges elvándorlását bemutatva. Így például **Szókédre** csak a 19. század elején települtek magyarok és németek, mivel később a németek többségbe kerültek, a 17. századtól a horvátokkal együtt lakó magyarok tőlük a *Rasztina* nevet kölcsönözték, a *Viszele* elnevezést pedig a magyar és horvát lakosság egyaránt a németből vette át. Ezért is hasznosak a baranyai helynévkötetek népesedéstörténeti összefoglalásai. Végül még azt szeretném hozzátenni a fentiekben már részletesen elemzett 173/36. számú szókédi földrajzi névhez, hogy azt *sajátos vegyes típusú* névnek tekintem, amelynek magyar elnevezése nincs, hanem két másik nyelvből átvett **jövevényneve**.

Tolna megye

Vegyes típusú név

Szálka: 101/66. *Bozsidolina : Isten völgye : n. Postolne* [C. *Bozi dolina : Bozsedolina* K. *Isten völgye* P. *Bozsedolina*] Vö, sz, l, e, szó (TMFN. 479).

A történeti kutatás szerint Szálka egy 1715-ben készült országos összeírás szerint Tolna megye azon öt községe közé tartozott, amely akkor tisztán ráclakta településnek számított (vö. Szilágyi 1983: 52). A rácok (szerbek) Tolnából való elvándorlása következtében, amint arról az előzőekben már részletesebben szót ejtettem, a megyében csak néhány helység földrajzi neveiben maradt fenn szerb eredetű névadat. Közülük leginkább **Szálkán** őrződött meg egy-két ilyen elnevezés, azok is főleg írásos névként egy-egy kataszteri térképen. A fentiekben 101. számmal jelzett példa háromnyelvű, amelyek közül a szerb megnevezést az anyaggyűjtés idején az adatközlők már nem ismerték, és csak a térképeken volt írásos nyoma. A C. és K. rövidítés után álló évszámokból kitűnik, hogy ezt a helynevet nemcsak 1855-ben, hanem még 1934-ben is ismerték (vö. TMFN. 479). A fenti névcikkből nyomon követhető, hogy a magyarban **jövevénynévként** a *Bozsidolina*, **tükörnévként** pedig az *Isten völgye* névváltozat egyaránt elterjedt. A Szálkára települt németek, akiknek egyébként sok saját nyelvű helyneve megőrződött (vö. TMFN: 476–9), a szerbek használta külterületi nevet – bizonyos torzítással – **jövevénynévként** vették át.

Háromnyelvű (ritkábban négy nyelvű) helynevek leggyakrabban akkor keletkezhetnek, ha egy-egy faluba vagy városba magyarok és németek települtek be, ott szerb és horvát nyelvű lakosokra találtak. Tőlük pedig – főleg a hosszabb ideig tartó együttélés során – a beköltözők előbb-utóbb egyes bel- és külterületi elnevezéseket átvettek. Ezt általában alátámasztják azok a népességtörténeti összefoglalók, amelyek minden egyes település földrajzinév-anyaga előtti bevezető részben található meg. Az ide sorolható bel- és külterületi nevekből természetesen csupán szemléltetésül választottam ki példákat.

2.3. Négy- és ötnyelvű helynevek

Baranya megye

Jövevénynevek

Dunaszekcső: 204/351. *Kurják* : n. *Kurjak* : szh. *Kurjakovo* : szh. *Kurják* 'farkas' [...] – Nh.: Itt a régmúltban farkasok tanyáztak. – Mohács: 223/363. *Bétonfal* : *Gát* : n. *Pětómaue* : j. *Bětónmaue* 'Betonmauer' : szh. *Gát* 'Gat' Védőgát, betonfal, 1894-ben épült a Sokac és a Magyar rév. – **Véménd:** 193/200. *Kurjasica* : *Kurjacica* : n. *Kuerjasica* 'Wolfsgraben' : szh. *Kurjasica* 'Kurjačica' : rc. *Kurjacica* 'farkastanya' [...] Vö, e. Hosszú, keskeny, mély völgy szerb neve. – A. sz. farkasok (szh. *kurjačica* 'nőstény farkas'), később rablók tanyáztak itt (BMFN. II. 70, 230, 451).

Tükörnevek

Dunafalva: 205/21. *Templom* : n. *Khierhe* 'Kirche' : szh. *Crkva* : rc. *Biszërika* [...] É, a 70-es években épült. 205/32. *Ribár-kocma* : n. *Ribár-Vertszausz* 'Ribár-Wirtshaus' : szh. *Ribarov bircusz* : rc. *Krisma lu Ribar* É, kocma volt, tulajdonosáról. 205/202. *Urasági-Nagy-kert* : *Nagy-kert* : *Zárt-kert* : n. *Króuzi* Hëersaftkörte 'Großer Herrschaftgarten' : szh. *Vëlíka bácsca* 'nagy kert' : rc. *Gard hamaré* 'nagy kert' [...] S, k, sz, korábban az uradalomé, magába foglalva a cselédség kertjeit is. 205/302. *Telek* : *Telekpuszta* : n. *Tëlëker Puszte* 'Teleker Pušta' : szh. *Tëlëcska puszta* : rc. *Puszta Telek* [...] P, volt uradalmi tulajdon. Az ártéri legelőkön évszázadokon keresztül a jószág éjjeli és déli pihenőjeként, állásként szolgáló magaslatok neve: *Telek*. A jószágállástól termékenyített helyeket később művelni kezdték. – **Dunaszekcső:** 204/59. *Kis Rácmála* : *Szerb utca* : *Posta utca* : n. *Pousztkasze* 'Postgasse' : n. *Rácekasze* 'Raizengasse' : szh. *Mále racki kraj* 'kis rác utca' : szh. : *Postanszki szokak* 'posta utca' : c. *Szirbicko vulica* 'szerb utca' [*Petőfi Sándor u K18: Posta u*] U, a 30-as évekig itt szerbek laktak, és itt volt a posta is. – **Kölked:** 225/29. *Rëformátus templom* : *Templom* : n. *Khierhe* 'Kirche' : szh. *Crkva* 'Crkva' : szlk. *Kosztol* 'Kostol' (az erdőfüiek szerint) : rc. *Biszerika* 'templom' [Hiv. *Rëformátus templom*] É 225/100. *Nagy-kút* : n. *Krousze Prounn* 'Großer Brunnen' : szh. *Vëlíki bunár* 'Veliki bunar' : szlk. *Vëlka sztudnya* 'Velka studna' : rc. *Fontëna hamaré* 'ua' Kút, nagy átmérőjű fűrt kút. [...] Jelenleg gémeskútként használja az erdőészet. 225/102. *Malom* : n. *Sroude* 'Schroder' : szh. *Mlin* 'Mlin' : szlk. *Mlin* 'Mlyn' : rc. *Móre* 'ua'. É, daráló, jelenleg is működik. A múltban a cselédségnek búzát őröltek, a tehenészetnek daráltak, sőt napraforgó pogácsa is készült itt. – **Mohács:** 223/263. *Sokac-város* : *Sokác-negyed* : n. *Krovote Stott* 'Kroatenstadt' [...] szh. *Sokacski grád* 'Šokački grad' : szh. *Sokadija* 'Šokadija' : c. *Sokacicko fóro* 'sokác város' [...] Vr, a sokác és horvát agrárnépesség ide települt. 223/1238. *Török fok* : n. *Tierke Kráve* 'Türkengraben' : szh. *Turszki fok* 'Turszki kanal' : c. *Horahani sanc(ol)* : mc. *Terecko jarko* : rc. *Sánc dö Turk* [...] Cs – **Véménd:** 193/23. *Libalegélő* : n. *Kënszvize* 'Gänsewiese' : j. *Gënzevîzn* 'Gänsewiesen' : szh. *Guscsijë livadë* 'Guščije livade' : rc. *Gyëpülmári* 'libalegélő' [P: *Gänsviesen* ; r] S, sz, l, mlen.

[...] – P. sz. „rét a falu beltelkei alatt. Mivel állandóan tele vannak házi ludakkal, ritkán lehet füvet kaszálni. – A. sz. régen mocsaras terület s libalegelő a falu középső részén. 193/402. *Szébényi út* : n. *Szēvener Vēk* : szh. *Szibinyszki pút* 'Sibinjski put' : rc. *Kalyě lu Szebíny* 'szebényi út' Út Szebény felé. 193/486. *Fukszberg* : n. *Fukszeperih* 'Fuchsberg' : szh. *Liszicsje brdo* 'Lisicje brdo' : rc. *Gyalu dō vulpe* 'rókahegy' Ds, sz. A szomszédos palotabozsoki Fuchsberg (128. sz. név) É-i nyúlvánnya. Stb. (BMFN. II. 59, 83, 88–9, 217, 235, 243, 247, 440–1, 509, 529, 535.)

Vegyes típusú nevek

Nagykozár: 39/26. *Csuprica* : n. *Csupricá* : n. *Stētis veg* 'Stadtischer Veg' : szh. *Pěcsujszki put* 'Pečujszki put' : szh. *Csuprjica* 'Čuprjica' Híd (BMFN. I. 823). – **Dunaszekcső:** 204/133. *Szerb-kocsma* : *Ponty-kocsma* : n. *Rácsih Vertszausz* 'Raizisches Wirtshaus' : szh. *Sárán* : szh. *Sárán bircuz* 'ponty kocsma' : c. *Szír-bicko kircsima* 'szerb kocsma' [...] É. italbolt; régebben kocsma, főleg szerbek látogatták, cégére ponty volt. – 204/152. *Pajër-kocsma* : *Magyar-kocsma* : *Varroda* : n. *Pájër-Věrtszauz* 'Payer-Wirtshaus' : szh. *Vancaga bircuz* 'szekerce kocsma' : szh. *Pajërov bircuz* : szh. *Varoda* : c. *Pájërészki kircsima* [...] É, a nevek rendelkezésére, illetve tulajdonosára utalnak: korábban főleg a magyarság szegényebb rétege látogatta. A szerb név a gyakori verekedésre emlékeztet. Jelenleg varroda, amely 1974-ben indult. – **Kölked:** 225/104. *Lábaspajta* : n. *Sope* 'Schuppen' : szh. *Pojata* 'Pojata' : szh. *Supa* 'Supa' : szh. *Stagalje* 'Stagalj' : szlk. *Nozsna pajta* 'Nozna pajta' É volt, nádtetős. Lábakon állt, ezek közé rakták a szénát. 1945-ben lebontották. A magyar név déli szláv, a 2. szh. név német jövevényszó. 225/283. *Adica* : *Kis-sziget* : n. *Adice* 'Kleine Insel' : szh. : *Adica* 'Adica' : *Adica* : szlk. *Adica* 'Maly Ostrov' : rc. *Adica* 'Adica' [K17: *Kissziget*; e MoFnT2: *Adica*] Át, S, e. Az *Adica* szh. eredetű: 'szigetecske, kis sziget'. – **Mohács:** 223/511. *Káломista negyed* : *Magyar város* : *Református negyed* : n. *Unris Fietl* 'Ungarisches Viertel' : n. *Khalvínér Fietl* 'Kalviner Viertel' : j. *Kalvinistiser Fěrtl* 'Kalvinistischer Viertel' : szh. *Kalvíni* 'Kalvini' : c. *Ungri főró* 'magyar város' : c. *Kalomistaszkē kērilētoj* 'kálvinista kerület' : c. *Rěformátosozski kērilētoj* 'református kerület' : mc. *Ungriko nēgyēdo* 'magyar negyed' : rc. *Terg dō ungúr* 'magyar város' [...] Vr. 223/876. *Farkasgyűlés* : n. *Vuolfszicang* 'Wolfssitzung' : szh. *Farkasgyűris* 'Farkaševce' : c. *Ruvano dombo(j)* 'farkasdomb' : rc. *Ruvikó dombó* 'ua.' : rc. *Gyáluszta dō lupj* 'farkasok dombja' Dh, sz. – Nh.: A múlt században árvíz idején ide menekültek a farkasok, és úgy ordítottak, mintha gyűléseztek volna. A szigetiék csónakról lelövöldözték őket. Stb. (BMFN. II. 220–1, 467, 495, 535–6, 543.)

Dunaszekcső, Kölked, főképpen pedig Mohács és Véménd helynevei között gyakoriak a négy- és ötnyelvűek, így például a magyar és német elnevezések mellett néhány esetben szerb, cigány (Kölkeden elvétele szlovák) nyelvű névadat található. Olykor arra is van példa, hogy magyar nyelvű névváltozat nincs, csupán idegen (pl. német, horvát, szerb) eredetű földrajzi név fordul elő. A négy- és ötnyelvű bel- és külterületi nevekre legtöbb példát a **tükörnevek** kategóriájában találtam, legkevesebbet pedig a **jövevénynemekében**. Somogy és Tolna megye

földrajzinév-anyagában – amint ennek okairól már szó esett – erre a többnyelvű névtípusra egyetlenegy adat sincs.

2.4. Hat- és hétnyelvű helynevek

Baranya megye

Tükörnevek

Mohács: 223/159. Némöt utca : Ügyvédök utcája : Kosut Lajos u : n. Tajcs Kassz : j. Daicse Gassz 'Deutsche Gasse' : j. Feskalngassz 'Faiskalen-, Advokatengasse' : szh. Nēmētszki szokak 'Nemački sokak' : szh. Svapszki szokak 'Švapski sokak' : szh. Advokacki szokak 'Advokatski sokak' : szh. Advokacki ulica 'Advokatski ulica' : c. Nyamciko vulica : mc. Nimci utca : rc. Ulyicē de Nyamci 'német utca' [1784: *Deutsche Gasse...* 1843: *Külső városi Német utca...* 1865: *Deutsche Gasse, Német utca*] U, a hajdani Pázsit, Külső vagy Újmohács része, első lakóinak nemzetiségéről, az 1945-ig túlnyomórészt ott lakó ügyvédekről. Kossuth 1847 nyarán hajóval utazott Mohácson keresztül Pozsonyba, és a Sepacz-házban vendégeskedett. 1892-ben, 90. születésnapján a város díszpolgárává választotta Kossuthot, és akkor nevezték el róla az utcát. 223/206. *Zárda-templom : Barát-templom : Barátok temploma* : n. *Franciskáner Khierih* : j. *Franciskáner biszmederis* 'Franziskaner Kirche' : szh. *Fratarszka crkva* 'Fratarska crkva' : szh. *Szvētog Antúna cērkvā* 'Svetog Antuna crkva' : c. *Franciskanoszki khangēri* 'franciskánus templom' : mc. *Daskīni khangēri* 'sokác templom' [...] – A nevek a sokác hívőket gondozó ferences rendre és egyik legnépszerűbb szentjére (Páduai Szt. Antalra) utalnak. 223/242. *Hosszi utca : Sokác utca : Tisza utca : Hosszu utca* : n. *Lankassz* 'Langgasse' : n. *Krovotekassz* 'Kroatengasse' : j. *Lange Gassz* 'Lange Gasse' : szh. *Sokacki szokak* 'Šokački sokak' : szh. *Dugácski szokak* 'Dugački sokak' : c. *Sokacicki vulica* 'sokác utca' : mc. *Dasziki utca* 'ua.' : rc. *Ulyice sokacilij* 'ua.' : c. *Lungo(j) vulica* 'hosszú utca' : mc. *Dugi utca* 'ua.' : rc. *Ulica lunga* 'ua.' [...] U, szokatlan hosszúságáról és lakóiról (BMFN. II. 430–1, 434, 438–9).

A hat- és hétnyelvű bel- és külterületi elnevezések között sem jövevénynevet, sem vegyes típusú földrajzi nevet nem találtam. Az ide sorolható példákra tehát jellemző, hogy mindegyik **tükörnév**.

3. Cigány helynevek és a párhuzamos névadás

3.1. A dél-dunántúli megyék közül cigány helynevek csak a baranyai névtárakban fordulnak elő. Gyakoriságukat, számukat tekintve a magyar, német, horvát és szerb nyelvű névadatokat követik a sorban. Cigányok kisebb-nagyobb csoportokban mind a három megyében laktak, de cigány nyelvű bel- és külterületi elnevezésekre csak hat település névanyagában találunk adatokat. Ezekből külön alfejezetben mutatok be példákat. Azért tartom ezt megemlítenedőnek, mert a cigány névadás is szerepet játszik abban, hogy a soknyelvű (így például a négy- és ötnyelvű, sőt

a hat- és annál is több nyelvű) földrajzi nevek különböző típusainak és a párhuzamos névadás bonyolult, szövevényes problémakörének kiterjesztésére és vizsgálatára lehetőség adódjon. Ha ugyanannak a denotátumnak, tájékozódási pontnak valamely településen és annak külterületén többnyelvű helynevek vannak, akkor a betelepültek azoknak egy részét az ott élő más nyelvű lakosságtól jövevénynévként ve(het)ték át. Ha már ismertté vált az ott talált lakosság nyelve, akkor az eredeti földrajzi név mintájára tükörnevet tudott teremteni a beköltöző közösség is. Ezek a helynévalkotási módok kisebb-nagyobb mértékben a cigányok körében is teret nyertek. Figyelemre méltó azonban, hogy a cigányság igen sok idegen nyelvű helynevet alakított ki sajátos névadási módszerekkel. Ehhez kapcsolódóan két falu földrajzi neveinek bemutatása előtti bevezető részben például a következőket találtam: **Dunafalva:** A cigányok fele még beszéli anyanyelvét, a román nyelv bánáti nyelvjárásához közelálló román cigány vagy beás cigány nyelvet. A lakosság oláh cigánynak nevezi őket. – **Kölked:** „A cigányok – kevés kivételtől eltekintve – a magyar neveket fordították le. A modern fogalmak hiányoznak nyelvükből, ilyenkor a magyar szót román-cigány végződésel látják el, más esetben körülírással vagy eltérő nyelvtani szerkezettel fejezik ki (*Dëák-tanya : Kászálú Dëák;* tkp. 'ház Deáknak')” (BMFN. II. 233, 527). Mivel a BMFN. II.-ben található cigány bel- és külterületi elnevezések elég jelentős mértékben növelték a soknyelvű párhuzamos nevek számát, ezért gondoltam arra, hogy a cigány helynevek gyűjtéséről és vizsgálatáról is vázlatos áttekintést nyújtok. Az alábbiakban a cigány nyelvű földrajzi nevekből településenként néhányat bemutatok.

3.2. Amint a négy- és ötnyelvű, valamint a hat- és hétnyelvű helynevek fentebb bemutatott példáiból kitűnik, a cigány nyelvű adatok előfordulása ezekben a csoportokban gyakori. Ez minden bizonnyal azzal függ össze, hogy a szóban forgó települések egyrészt többnyelvűek voltak, másrészt az ottani roma közösségek hosszabb ideig laktak ott, és amennyire lehetőség adódott rá, igyekeztek a helyi körülményekhez alkalmazkodni, a munkamegosztásban pedig a lehetséges módon részt vállalni. Ehhez természetesen szükség volt az adott település bel- és külterületi neveinek a megismerésére is. Helyneveiket többnyire úgy alakították ki, hogy saját nyelvjárásukra lefordították a település ismertebb, gyakran használt földrajzi neveit, és az így teremtett elnevezéseket használták, vagy a helyi más nyelvű közösség bel- és külterületi neveit vették át, mégpedig saját tájnyelvük hangrendszerére és más sajátosságai szerint kisebb-nagyobb mértékben átformálva. A cigány helynevek túlnyomó többsége ezért **tükörnév**, mint például a következők: **Dunaszekeső:** 204/133. *Szerb-kocsma : Ponty-kocsma :* n. *Rácsih Vertszausz* 'Raizisches Wirtshaus' : szh. *Sárán :* szh. *Sárán bircuz* 'ponty kocsma' : c. *Szirbicko kircsima* 'szerb kocsma' [...] É. italbolt; régebben kocsma, főleg szerbek látogatták, cégére ponty volt. – **Kölked:** 225/29. *Rëformátus templom : Templom :* n. *Khierhe* 'Kirche' : szh. *Crkva* 'Crkva' : szlk. *Kosztol* 'Kostol' (az erdőfűiek szerint) : rc. *Biszerika* 'templom' [Hiv. *Református templom*] É – **Mo-hács:** 223/263. *Sokac-város : Sokac-negyed :* n. *Krovote Stott* 'Kroatenstadt' [...] szh. *Sokacski grád* 'Šokački grad' : szh. *Sokadija* 'Šokadija' : c. *Sokacicko fóro*

'sokác város' [...] Vr, a sokác és horvát agrárnépeség ide települt (BMFN. II. 220–1, 440–1, 529).

Ha saját cigány nyelvjárásukban nem volt pontos megfelelője az idegen nyelvből megismert földrajzi név valamely névrészének, akkor azt jövevényszóval vették át. Az így keletkezett **jövevénynévre** nagyon kevés adat fordul elő. Arra viszont nincs példa, hogy ugyanazon denotátum megjelölésére mindhárom cigány nyelvjárású névváltozat kölcsönszót is tartalmazna. Ez általában csak az összetett helynév egyik elemére jellemző, ugyanis az egyes cigány dialektusok háttérben más-más nyelvi-nyelvtörténeti múlt rejlik. Ilyen jellegű például a következő két belterület név: **Mohács**: 223/511. *Káломista negyed* : *Magyar város* : *Református negyed* : n. *Unris Fietl* 'Ungarisches Viertel' : n. *Khalvínér Fietl* 'Kalviner Viertel' : j. *Kalvinistiser Fiertl* 'Kalvinistischer Viertel' : szh. *Kalvini* 'Kalvini' : c. *Ungri főró* 'magyar város' : c. *Kalomistaszkē kērilētoj* 'kálvinista kerület' : c. *Rēformátosozski kērilētoj* 'református kerület' : mc. *Ungriko nēgyēdo* 'magyar negyed' : rc. *Terg dō ungúr* 'magyar város' [...] Vr. 223/876. *Farkasgyűlés* : n. *Vuolfszicang* 'Wolfssitzung' : szh. *Farkasgyúris* 'Farkaševce' : c. *Ruvano dombó(j)* 'farkasdomb' : rc. *Ruvikó dombó* 'ua.' : rc. *Gyáluszta dō lupj* 'farkasok dombja' Dh, sz. – Nh.: A múlt században árvíz idején ide menekültek a farkasok, és úgy ordítottak, mintha gyűléseztek volna. A szigetiek csónakról lelövöldözték őket (BMFN. II. 467, 495).

3.3. A magyarországi cigányok nyelvével már jó néhány évtized óta foglalkoznak a kutatók, a cigányság körében ismert és használt helynevek gyűjtésére, közzétételére és vizsgálatára viszont alighanem kevesen vállalkoztak. Ennek a névgyűjtéstől az adatok közzétételéig nyilvánvalóan több oka is van. A cigányok – valószínűleg településenként is eltérő mértékben – ismerték és használták lakóhelyük bel- és külterületi neveit. Mivel környezetükben tájékozódniuk kellett, ezt leginkább magyar vagy más nyelvű helynevek átvételével, jövevénynévvel tudták megtenni. Baranyában, ahol arra lehetőség volt, a helyi gyűjtők és a nyelvész szakemberek elég sok cigány nyelvű adatot jegyeztek föl és tettek közzé. Ez több okból sem lehetett könnyű feladat. A helynévgyűjtő munkatársnak és a névelenőrzést végző nyelvész kollégának valószínűleg a cigány nyelv(ek)ről bizonyos fokú tájékozottságra lett volna szüksége, továbbá a jó adatközlők megtalálása, kiválasztása is gondot okozhatott, nagy körültekintést igényelt. Annak eldöntése is különösen nehéz lehetett, hogy melyik cigány nyelvet-nyelvjárást ismeri és használja a helyi közösség. Noha mind a három dél-dunántúli megyében régóta laknak romák, csak a baranyai településeken van ennek nyelvi nyoma. Ezek pedig a következők: **Dunafalva, Dunaszekcső, Kölked, Mohács, Palotabozsok és Véménd.**

Mínthogy sem Somogy, sem Tolna megye névanyagában egyetlen cigány nyelv(járás)i példát sem találtam, az alábbiakban a fentiekben már felsorolt baranyai helységek névadataiból mutatok be néhányat.

Dunafalva: *Falva* : rc. *Sziget* – Fr-ként 1954 előtt, amikor még Dunaszekcsővel egy községet alkotott: *Szállások* : *Sziget* : n. *Szalase* 'Gehöfte' : n. *Szécser Inszl* 'Seetschker Insel' : n. *Inzl* 'Insel' : szh. *Szalási* 'szállások' : szh. *Ada* : szh. *Vada* 'sziget' : c. *o Szigēto* 'a sziget' : c. *pēr dal o páji o gáv* 'túl a vízen a falu'

[...] A kb. 30 cigány család egy része már a század első negyedében itt lakott, kezdetleges sárputrikban [...] A cigányok fele még beszéli anyanyelvét, a román nyelv bánáti nyelvjárásához közelálló román cigány vagy beás cigány nyelvet. A lakosság oláh cigánynak nevezi őket. A cigány nevek előtt rc. (= román cigány) rövidítést alkalmazunk. [...] 205/32. *Ribár-kocsma* : n. *Ribár-Vertszausz* 'Ribár-Wirtshaus' : szh. *Ribarov bircusz* : rc. *Krisma lu Ribar* É, kocsma volt, tulajdonosáról. 205/202. *Urasági-Nagy-kert* : *Nagy-kert* : *Zárt-kert* : n. *Króuzi Hēersaftkórtē* 'Großer Herrschaftgarten' : szh. *Vēlika bácsa* 'nagy kert' : rc. *Gard hamárē* 'nagy kert' [...] S, k, sz, korábban az uradalomé, magába foglalva a cselédség kertjeit is. 205/281. *Zátony-erdő* : *Nagy-Zátonyi-erdő* : rc. *Podurē kur Dun(u)rē* : 'erdő a Dunánál' S, e, ártér az Alsó-zátonyon. – **Dunaszekcső**: *Szekcső* : *Dunaszekcső* : n. *Szēcse* 'Seetschke' : szh. *Szēcšuj* : szh. *Dunaszēcšuj* : c. *Szē(k)csúj* [...] „A cigányok jobbra két eltérő nyelven beszélnek: az újvárosiak kolompár cigányok: az indiai eredetű cigány nyelvet, közelebből a lovári oláh nyelvjárást beszélnek; az alszögiek viszont magyar muzsikussá cigánynak vallják magukat, bár itt többféle nyelvjárás keveredik egymással. [...] 204/117. *Szerb templom* : n. *Rácis Khirhe* : n. *Rácsih Khirhe* 'Raizische Kirche' : szh. *Crkva* : szh. *Szrpszka crkva* : c. *Szirbicko khangéli* [*Szent Miklós-templom, Letnji Sveti Nikola*] É, a 18. század utolsó negyedéből. 204/228. *Csapos* : *Csapos-kut* : n. *Csapaskut* : szh. *Csapaskut* : c. *Csapos-kut* [...] Ds, sz a hasonló nevű forrásról. Korábban szőlőhegy. – P. szerint itt római kori és török pénzeket találtak. 204/252. *Kis-Lánka* : *Kis-Lēanka* : n. *Klāni Lēange* 'Kleine Leanka' : szh. *Mála Lijanka* : szh. *Mála Lēanka* : szh. *Mála Lanka* : c. *Cigni Lanka* [...] Ds, sző, l. – A. sz. a szőlőfajtáról nevezték el. – **Kölked**: *Kőked* : *Kölked* : rc. *Kurkē* [...] Jelentős lélekszámú volt a századunk első felében megnövekedett *Cigánytelep*. [...] A Cigánytelep lakóinak száma 180 volt. [...] 225/1. *Rakodóhej* : rc. *Paskony* 'legelő(?)' [Hiv. *Rakodóhely*] S, k. A sűrűn beépített faluban nem volt tárolásra alkalmas hely, ezért itt csépeltek; tárolták a szalmát, szénát, tüzelőt. Itt rakódtak le a kocsikról. Ma konyhakertek. [...] A cigány névben talán a latin *pascuum* 'legelő' rejlik. 225/284. *Sirina* : *Sirica* : *Szunyog-sziget* : n. *Sirine* 'Schrina; Breite' : szh. *Sirina* 'Širina' : szh. *Sirica* 'Širica' : szlk. *Sirina* 'Šírka' : rc. *Sirina* [...] Át, S, e, vízál-lás. A szh. név a hely 'szélesség'-ét jelzi. Sok itt a szunyog. 225/393. *Csőszház* : n. *Híderhausz* 'Hüterhaus' : szh. *Boktērnyacsa* 'Bokternica' : szh. *Kostabērova kolyiba* 'Pudarska koliba' : rc. *Koliba-csozulu* 'csőszkalyiba' É, Ta, alkalmilag Lh. – **Mohács**: *Mohács* : n. *Mohacs* : n. *Mouhacs* : n. *Mohács* 'Mohatsch' : j. *Mohacs* 'Mohatsch' : szh. *Mohacs* 'Mohac̣' : szh. *Muvács* 'Mohac̣' szlk. *Mohács* 'Mohac̣' c. *Mohacs* : rc. *Mas, Masez* 'Mohács' [...] A cigányok már az 1591. és az 1613. évi török defterekben feltűnnek *Dzsemaeti kiptiyan* 'Cigányok hadteste' néven. 1962-ben 758, [...] 1980-ban 1070 cigányt tartottak nyilván. A *Szigeten* kisebb-nagyobb csoportok a két világháború közt számtalan viskót építettek hatóságai engedély nélkül; ezeket az 1956-os árvíz elmosta. – Több törzsből származnak, azon belül is vegyes összetételűek [...] 223/287. *Szerb-negyed* : *Szerb-város* : n. *Rácis Fietl* 'Raizisches Viertel' : n. *Race Stott* 'Raizenstadt' : szh. *Szrpszki szokak* 'Srpski sokak' : szh. *Racki sokak* 'Racki sokak' : c. *Sziribicko kērīlētōj* 'szerb kerület' : c. *Sziribicko fóró* 'szerb város' : mc. *Szrpszko nēgyēdo* 'szerb

negyed' : mc. ~ *városo* 'szerb város' : rc. *Terg dö szürb(u)* 'szerb város' [...] Vr, volt az 1930-as évekig. [...] Központja a Szerb-templom (290. sz. név). Ide tartozott nagyjából a Fecske, Vörösmarty, Kazinczy u-tól s a Dunától közrezárt terület. 223/524. *A cigányok felé* : *A cigányok* : *Cigányváros* : *Cigány-negyed* : n. *Rózecigaine* 'Rasenzigeuner' : j. *Cégáner Fértil* 'Zigeuner Viertel' : szh. *Kod cigána* 'Kod cigana' : szh. *Ciganszki kraj* 'Ciganski kraj' : c. *Roma* 'cigányok' : c. *Romëngi tëlëpo* 'cigánytelep' : mc. *Romanó nëgyëdó* 'cigánynegyed' : rc. *Kumpanyö dö ciganuszta* 'cigányok közössége, kompániája' [...] Vr. Az eredeti (oláh) és magyar cigányok telepe. A n. és a rc. név az eredeti (oláh) cigányokra, illetve azok egykori kóbor életmódjára emlékeztet. A vertfalú házakat és vályogkunyhókat lassan felváltják a köépiletek. 223/560. *Szénás köz* : *Farkas utca* : c. *Ruvuszko vulica* 'farkas utca' : mc. *Ruvoszki utca* 'ua.' : rc. *Ulyica dö lup* : rc. *Lupuluj ulica* 'ua.' [1865–1975: *Farkas u*] U. A két világháború közt már itt volt a szénarakódó. 223/754. *Kis-töttés* : n. *Klá Tamm* 'Kleiner Damm' : szh. *Máli bënt* 'Mali bent' : c. *Cinnó bënto* : mc. *Tinkó gató* : rc. *Bönt mikk* Töltés, régebbi védőtöltés, méreteiről. – **Palotabozsok**: *Bozsok* : n. *Posok* 'Boschok' : c. *Bozsok* [...] A török hódoltság alatt elnéptelenedett. A 17. század végén g. kel. rác családok éltek itt. A 18. század elején puszta. 1711-ben szerbek telepedtek a faluba. Melléjük 1728-tól németeket telepítettek. A szerb lakosság 1733-tól kezdett innen kivándorolni. [...] *A cigányok* kolompár és varázsló cigányoknak tartják magukat. Körülbelül száz éve élnek a faluban 30–40 főnyi kolóniában. [...] *A kolompár cigányok* nyelvén erősen érezni a magyar, német, de főleg szláv hatást. [...] Az idősebb cigányok német tájnyelven mondják a fontosabb dülőneveket; saját nyelvükön kevés nevet alkottak. [...] 196/34. *Bikaistálló* : *Kocsmá* : *Pressó* : n. *Vikestall* 'Bullenstall' : n. *Vietszausz* 'Wirtshaus' : c. *Kircsima* 'kocsmá' [„Fehér Bika” Italtolt] É, italtolt, bikaistállóból alakították át. 196/133. *Szilfa-düllő* : *Ruszti* : n. *Rusztetál* 'Rüsterteil' : c. *Ruszti* [...] Os, sz. – Nh.: két oly hatalmas szilfa állt a dülön, hogy alattuk egyszerre több gazda tudott csépelni. 196/190. *Szarvas-hégy-düllő* : *Hirsberg* : n. *Hiersepukl* 'Hirschenbuckel' : c. *Hirzsëpukl* [...] Dh, Fs, sz. Ezt a területet is erdő borította, mely gazdag volt szarvasokban. – **Véménd**: – *A cigányok* (kb. 200 fő) csak lakóhelyük közvetlen környékét s a fontosabb középületeket, a fuvarosok a főbb dülőutakat, hegyeket, forrásokat nevezik meg saját nyelvükön, a *román–cigány* vagy *beás–cigány* nyelven. [...] 193/23. *Libalegelő* : n. *Kënszvize* 'Gänsewiese' : j. *Gënzevizn* 'Gänsewiesen' : szh. *Guscsijë livadë* 'Guščije livade' : rc. *Gyëpulumári* 'libalegelő' [P: *Gänsviesen* ; r] S, sz, l, mlen. [...] – P. sz. „rét a falu beltelkei alatt. Mivel állandóan tele vannak házi ludakkal, ritkán lehet füvet kaszálni. – A. sz. régen mocsaras terület s libalegelő a falu középső részére. 193/402. *Szébényi út* : n. *Szëvener Vëk* : szh. *Szibinyszki pút* 'Sibinjski put' : rc. *Kalyë lu Szebíny* 'szébényi út' Út Szébény felé (BMFN. II. 56, 59, 83, 119–20, 122, 127, 212, 220–1, 224–5, 232–3, 235, 243, 246, 413–5, 443, 469, 471, 486, 525–7, 543, 549).

3.4. A kutatások szerint – amint azt Hoffmann Ottó kifejtette – három cigány nyelvjárásról beszélhetünk. Az egyik csoportjukat az *oláh cigányok* alkotják, akik „Moldvából, ill. a Havasalföldről Erdélyen át vándoroltak be, így nyelvükben

sok a román jövevényt. [...] Jelölésük, akár a Baranya megye földrajzi nevei c. (szerk. Pesti János, Pécs, 1982.) kötetben: c. – *A magyar cigányok*, mivel többségük már a múlt században elmagyarosodott, *rom*-nak vagy *ungro*-nak (< c. *ungro* < r. *ungur* 'magyar') tartják magukat. A szakirodalomban: *romungro*-k. Jelölésük: mc.” [...] – „A *román cigányok* Erdély irányából jöttek, korábban nyelvet cseréltek; elrománosodott cigányok. (Főként az olténiai, ill. a bánáti nyelvjárást beszélik.) [...] Jelölésük: rc. A szakirodalomban ők a *román* vagy *beás* cigányok” (l. részletesebben Hoffmann Ottó 1989: 324).

A Baranya megyei cigány nyelvű bel- és külterületi elnevezéseket áttekintve egyetérttek Hoffmann Ottónak azzal a véleményével, amelyben a cigányok elnevezésrendszerének, névadásának lényegét, főbb módszereit, körülményeit a következőképpen fogalmazta meg: „Mit neveznek meg? A mozgáskörzetükbe eső helyeket, így lakótelepük közvetlen környékét, a fontosabb »középületeket«, a külterületen dolgozók még a főbb dűlőket, utakat, hegyeket, forrásokat, tájékozódási pontokat. Eredeti földrajzi neveket nem találtam. Saját nyelvi eszközeik segítségével torzítással, fordítással, más nyelvtani szerkezettel, körülírással, illetve – fejletlen nyelvek lévén – számtalan kölcsönszóval neveznek el sok mindent, még a földrajzi közszók nagy részét is. – Közismert, hogy a cigányság több mint egy évezrede szakadt el eredeti lakóhelyétől, nyelvi környezetétől. Ezért a régebbi vándorlások kölcsönszavain kívül figyelembe kell vennünk, hogy hazánkban magyar, török, szláv, román, német nyelvi környezetben éltek vagy élnek, itt már ezekből a nyelvekből is gyarapították vagy gazdagították szókincsüket, így a modern kifejezéseket elsősorban a magyarból” (1989: 324).

Mínt hogy cigány köznyelvről nem beszélhetünk, csak a már említett három nyelvjárásról, ezért a földrajzi nevekben megfigyelhető sajátosságok közül Hoffmann Ottónak csak arra volt lehetősége, hogy néhány hangtani jelenségre hívja föl a figyelmet. A cigány nyelvű helynevek csoportjairól és azok főbb sajátosságairól viszont részletes áttekintést, jellemzést nyújtott (l. részletesebben 1989: 325–9).

Szabó József
ny. egyetemi tanár
SZTE

A metaforikus jelentés nyelvtanvezérelt megközelítése*

1. Hol a nyelv helye a kognitív metaforakutatásban? (Problémafelvetés)

A metaforakutatás a kognitív nyelvészetben másodlagosnak tekinti a nyelvet a gondolkodáshoz képest. A fogalmi metaforaelméletben az a nézet kanonizálódott, hogy a metafora „helye” nem a nyelvben, hanem a fogalmi megismerésben azonosítható, ezért a nyelv metaforikus kifejezései pusztán felszíni megvalósulásai (Lakoff 2006 [1993]: 186), illetve explicit manifesztációi (Kövecses 2010: 7) a tartományok közötti fogalmi leképezéseknek. Az ezredforduló után azonban egyre határozottabban mutatkozik meg a fogalmi megközelítés elégtelensége: (i) a tartományok közötti leképezés nem alkalmas a konkrét nyelvi adatok metaforikusságának megállapítására és körülhatárolására, továbbá (ii) a metafora fogalmi elmélete az idealizált megismerő elme fogalmiasító műveleteit és struktúráit tematizálja, amely az ezredforduló utáni, jóval kiterjedtebb, a megismerés társas-kulturális aspektusát is integrálni kívánó, valamint az ezen aspektusnak közeget biztosító nyelvre nagyobb hangsúlyt helyező kognitív kutatások számára túlságosan szűknek bizonyul (l. Strugielska 2014: 106–9).

Ezt a kettősséget Alice Deignan a nyelv iránti kétélű attitűdként értelmezi: „a kognitív tradícióban belüli kutatók lekicsinylően bánnak a nyelv jelentőségével, azzal érvelve, hogy a nyelv másodlagos a gondolkodáshoz képest, mégis a nyelv függvényében tudják fejleszteni elméletüket és ismereteiket” (Deignan 2008: 151). Fontos tehát leszögeznünk, hogy a napjainkban tapasztalható reorientáció a kognitív metaforakutatásban nem paradigmaváltásként értelmezendő: csak elvétele találkozhatunk olyan radikális állásponttal, amely teljes mértékben elkülönítené a fogalmi struktúrákat a metafora nyelvészeti vizsgálatától (vö. Steen 2007: 108, ahol az előbbi a pszichológia, az utóbbi a nyelvtudomány feladata), jellemzőbb a fogalmi és a nyelvi vonatkozások egymást kiegészítő, integráló szemlélete. Mindez összhangban van a funkcionális kognitív nyelvészet manapság megfigyelhető decentralizációs, devolúciós tendenciájával (Strugielska 2014), amely a kanonizálódott monolitikus elméleti megközelítések revízióját a nyelv különbö-

* A tanulmány az I. Finn–Észt–Magyar Kognitív Nyelvészeti Konferencián Turkuban megtartott előadás szerkesztett és bővített változata. A kutatást az OTKA K 100717. számú Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című projektje, valamint a Magyar Tudományos Akadémia posztdoktori kutatói ösztöndíja támogatta.

ző közegekben megfigyelhető funkcionálásának kutatásával kezdeményezi, alulról felfelé (az adatoktól az elméletig) haladó modellalkotást szorgalmazva. Ezt a tendenciát kvantitatív fordulatnak is nevezik, amely a nyelvi adatok mennyiségi elemzését, statisztikai módszerek használatát tűzi ki célul, eközben azonban nem utasítja el az elméletközpontú kutatásokat sem, összhangban a használatalapúsággal (Janda 2013: 1–4).

A metaforikus nyelvi kifejezések kutatásának másik motivációja – a devolúciós tendencia általános hajtóereje mellett – az a tény, hogy a metaforikus fogalmi struktúrák kutatásához viszonyítva még mindig nagyon keveset tudunk arról, milyen nyelvi tényezők járulnak hozzá a metaforizációhoz (Feist–Duffy 2015: 635), azaz milyen nyelvi szerkezetek és miként működnek közre a metaforikus jelentés kialakulásában. A szóközpontú (pontosabban lexikálistelempontú) magyarázatok dominálnak a kutatásban, jóllehet rendre megfogalmazódik, hogy a vizsgálat tárgyaként a komplex nyelvi struktúrákat (sematikus konstrukciókat) lenne célszerű választani az izoláló megközelítés helyett (Feist–Duffy 2015: 637). Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvi metafora kutatása napjainkban is „fehér foltja”, elhanyagolt területe a metaforakutatásnak a kognitív nyelvészetben, miközben mind a kutatási tendenciák, mind a metafora alaposabb megértése nélkülözhetetlenné teszi e fehér folt feltérképezését.

Ebben a tanulmányban annak bemutatására törekszem, miként lehetséges a nyelvi szerkezetek grammatikai szerveződéséből kiindulva magyarázni a metaforizáció szemantikai jelenségét. A grammatikai magyarázat eszközeként Ronald Langacker kognitív nyelvtani keretét választottam (Langacker 2008 alapján), az ugyanis a konstruálás jelentésalkotó műveletei, valamint az e műveletekben érintett szerkezeti tényezők alapján elemzi a nyelvi kifejezéseket, így részletesen kidolgozott eszköztárat kínál a nyelvi adatok vizsgálatához, egyben lehetőséget biztosít a metafora fogalmi és nyelvi-szemantikai-szerkezeti aspektusának összehangolt kutatására. A tanulmány kiindulópontként azokat a magyarázatokat, modelleket vázolja fel és értékeli, amelyek a metafora nyelvi megjelenését tematizálják a kognitív nyelvészet területén (2). Ezt követi a kognitív nyelvtani javaslat bemutatása, amely a profilmeghatározás műveletével magyarázza a metaforikus konstruálás séma-rekonfigurációs folyamatát (3). A javaslat módszertani produktivitását egy esettanulmányban vizsgálom: a *meztámad-* igető korpuszbeli előfordulásainak elemzése azt mutatja, hogy a nyelvtanvezérelt metaforakutatás legfőbb eredménye a metaforikus jelentés sematikus mintázatainak korpuszalapú leírása (4). A tanulmány a kutatás eredményeinek összegzésével zárul (5).

2. Nyelvtanalapú vagy nyelvtanvezérelt? (Létező elméletek)

Több olyan modellt is számon tart a kognitív metaforakutatás, amely a metaforikus kifejezések szerveződését vizsgálja. Ezekben közös, hogy miközben a metafora grammatikai struktúráját és/vagy mintázatait vizsgálják, nem a nyelvi szerkezetből, hanem egy elméleti modellből, elsősorban a tartományok közötti leképezésből indulnak ki. Tehát a metaforát a kanonizálódott fogalmi elmélet alapján

határozzák meg, deszkriptív elemzésük pedig az így értelmezett metaforikus konceptualizáció nyelvi megvalósulását kísérli meg feltárni. (Ezt a metodológiát csupán a későbbiekben bemutatandó Steen-féle megközelítés nem érvényesíti, az ugyanis más szemantikai tényezőből [a nem betű szerinti hasonlóságból] eredezteti a metaforikus nyelvhasználatot.) Ezért a Tognini-Bonelli (2001, l. még Deignan 2008: 155–6) által bevezetett módszertani megkülönböztetés mintájára a létező elméleteket nyelvtanalapú elméleteknek, magyarázatoknak tekintem: egy meglévő elméleti kereten belül törekednek arra, hogy modellálják a metaforikus jelentés nyelvi szerveződését. Ezek a magyarázatok tehát elméletvezéreltek (hiszen a választott elmélet határozza meg a nyelvi adatok kezelését), a nyelvtani elemzés pedig elsődlegesen az elméleti modell empirikus adekvátságát hivatott alátámasztani. A tisztán elméletközpontú megközelítés deduktív jellegű (Steen 2007: 27–46): az állandónak tételezett fogalmi struktúra alapján azonosítja és értelmezi a nyelvi adatokat, majd az azonosítás és az értelmezés lehetőségességéből a fogalmi struktúra realitására következtet. Az alább bemutatott magyarázatok korántsem tekinthetők tisztán elméletvezérelt konstrukcióknak, részben mert a nyelvtani modellalkotás William Croft és Gerard Steen esetében többféle alternatív konceptuális struktúrának megfeleltethető, részben pedig mert a vizsgált magyarázatok (különösen Karen Sullivan modellje) törekednek a metaforikus jelentés különféle mintázatainak az azonosítására. Mégsem tisztán induktív, nyelvtanvezérelt megközelítések: előfeltételezik a metafora elméleti magyarázatát (akár tartományok közötti leképezésként, akár klasszikus fogalmi metaforaként, akár nem betű szerinti hasonlóságként), a nyelvi kifejezéseket pedig rendre az elméleti előfeltevések alapján értelmezik.

2.1. Tartományok közötti leképezés egy dependens predikációban (Croft)

Az első nyelvtanalapú, rendszerszerű magyarázat William Croft nevéhez fűződik. Elméletének központi állítása (Croft 1993: 358–9), hogy a metafora mint tartományok közötti leképezés dependens predikációval jelenik meg a nyelvhasználatban, és az autonóm összetevő kezdeményezheti a leképezést a dependensben. A konstruálás folyamatában azokat a nyelvi szerkezeteket, amelyek jelentését más nyelvi szerkezetek specifikálják, dolgozzák ki, dependens (függő) komponenseknek tekinti a kognitív nyelvtan, míg azokat az összetevőket, amelyek jelentése más szerkezetek közreműködése nélkül is létrehozható, autonóm (önálló) komponensként elemezhető (Langacker 1987: 300, 2008: 199).

A metafora tehát több összetevő egymásra hatásából áll elő egy összetett szerkezetben: a hatóköre a dependens predikáció és az autonóm predikáció, amelytől a dependens predikáció függ, más összetevőkre a szövegkörnyezetben nem terjed ki a metaforizáció (Croft 1993: 361). Az alapelv érvényesítése metaforikus igei szerkezetekben nem problematikus: *kijött a kómából, depresszióba esett*, ezekben a dependens összetevő az ige, vagyis a főnévi összetevő idézi elő a tartományok közötti leképezést. Az adverbialis konstrukciók (*pizkosul káromkodott*) már nem

ennyire egyszerűek, ezekben a szerkezetekben ugyanis a lehorgonyzott ige autonóm a határozószói esetbe kerülő névszóhoz viszonyítva képest, ezért a határozói funkciójú komponens kezdeményezi a metaforikus tartomány leképezését.

A következő szerkezetekben még bonyolultabb a fenti alapelv érvényesülése: *a folyó szája, az esernyő karja, családfa, a makk csészéje*. Ezeknél a kifejezéseknél a birtokos esetben álló összetevő az autonóm. A *száj*, a *kar* relációs főnevek, mert a TEST mint egész egy részét helyezik előtérbe. Langacker (1987: 185) szerint ezek a jelentésszerkezetek nem az egészlegességet helyezik a figyelem előterébe, vagyis nem a TEST fogalmát, amely csak a háttérben, másodlagos fogalmi összetevőként aktiválódik. Az egész mint másodlagos figura hozzáférhető, tehát relatíve szaliens alszerkezet, ugyanakkor a rész, amelyet a birtokos szerkezet előtérbe helyez, nem annyira szaliens alszerkezete az egésznek, mint amennyire az egész szaliens a rész számára. Vagyis a *száj* fogalmilag jobban függ a *folyó* jelentésétől, és a *folyó* autonómabb a *száj*hoz viszonyítva. Ezért a *folyó* kezdeményezi a tartományok közötti leképezést a *száj* számára.

A *családfa* kifejezés esetében a főnévi előtag szimbolizálja azt a bázisartományt, amely az utótag fogalmi profilja. Ez a szerkezet hasonlít a rész-egész viszonyhoz: a bázisartomány (a CSALÁD) egészként véve nagyon szaliens alszerkezete a profilált fogalomnak, miközben a profilált fogalom (a FA) nem annyira szaliens alszerkezete a bázisartománynak. A *család* kidolgozza egy jóval szaliensebb alszerkezetét a *fa* főnévnek (olyan fa, amely a család tagjaiból áll elő), a *fa* azonban nem dolgoz ki egy ennyire szaliens alszerkezetet a *család* jelentésszerkezetében. Az utolsó példában a *csésze* a *makk*hoz való, ezért a *makk* kidolgozza egy szaliens alszerkezetét a *csészének*; de a *makkot csésze* nélkül is konceptualizálhatjuk, ezért a *csésze* kevésbé szaliens alszerkezetet dolgoz ki.

Jól látható, hogy a fogalmi autonómia/függőség nem abszolút, hanem relatív tényezők a leírásban. Ez egyfelől kellő rugalmasságot biztosít a különböző szerkezeti sémák elemzéséhez (hiszen mindig az adott szerkezetben dől el, melyik komponens funkcionál autonómként, illetve dependensként), másfelől azonban a metaforizáció alapelve e modellben csak az egyes szerkezetek kvalitatív elemzésével biztosítható, amely megnehezíti kiterjedt mintázatok sematikus modellálását.

Megjegyzendő továbbá, hogy az alapelv (az autonóm összetevő kezdeményezi a dependensben) motiváltsága homályban marad a kifejtés során. Croft (1993: 360) megjegyzi, hogy nem állítható általánosan, hogy a dependens összetevő a metaforikusan interpretált összetevő, de a felvetést vizsgálhatónak tekinti. Nem világos azonban, hogy a metaforikus interpretáció megfeleltethető-e a fogalmi metaforaelmélet leképezési viszonyainak. Amennyiben igen, úgy az autonóm összetevő lenne a forrástartomány grammatikai megfelelője (hiszen az kezdeményez, tehát annak segítségével értjük meg a dependens összetevőt). Croft elemzéseivel ellentétes következtetést engednek meg, és ez lényeges pontja a magyarázatának: nem azt állítja, hogy az autonóm komponens a forrástartomány, a dependens pedig a céltartomány (noha ez következne a fogalmi leképezések elméletéből), sőt kifejezetten elutasítja ennek a generikus elvnek az a priori elfogadását, további vizsgálatokat tartva szükségesnek. Ha megnézzük az általa vizsgált eseteket, éppen a dependens szerkezet feleltethető meg a forrástartománynak: A KÓMA TARTÁLY,

A CSALÁD NÖVÉNY, A FOLYÓ EMBERI TEST. Croft elmélete mégis a fogalmi metaforaelmélet által motivált magyarázatnak tekinthető azért, hogy a metaforát fogalmi tartományok közötti leképezésnek tekinti, nyelvi szerkezetként pedig nem egyenrangú összetevők egyirányú viszonyaként mutatja be az autonómia-dependencia elv alapján, vagyis a fogalmi metaforák sokat kritizált egyirányúsága Croftnál is implicit jellemző. Magyarázatának legfőbb erénye, hogy felveti a szisztematikus grammatikai elemzés lehetőségét, ám a reflektálatlan elméletalapúság, továbbá a központi tényező (autonómia/dependencia) relatív jellege következtében nagy mennyiségű nyelvi adat induktív kezelésére nem alkalmazható.

2.2. Fogalmi metafora grammatikai konstrukcióban (Sullivan)

Croft (1993: 360) végiggondolandó hipotézisnek tekinti, hogy a dependens elem a metaforikusan értelmezett összetevő. Mivel a fogalmi metaforaelmélet szerint a forrástartomány könnyebben feldolgozható, annak a segítségével értjük meg a céltartományt, ebből következik, hogy a forrástartományt az autonóm kifejezés valósítja meg nyelvi szinten, a céltartományt pedig a dependens összetevő.

Karen Sullivan (2009) ezzel szemben azt állítja, hogy a korpuszbeli kifejezésekben a dependens összetevő szimbolizálja a forrástartományt, az autonóm/dependens mintázat és a céltartomány/forrástartomány mintázat korrelációja tehát széles körű és szabályos (Sullivan 2009: 61). Sullivan egyértelműen az autonómia-dependencia grammatikai tényezőjét tekinti olyan szempontnak, amellyel megragadható a metaforikus jelentés nyelvi mintázatba rendeződése az általa vizsgált korpusz adataiban.

Ez a leírás a grammatikailag-szemantikailag könnyen elemezhető esetekben (a lehorgonyzott ige és nominális [*hív a mozi*], a hagyományos minőségjelzős szerkezet [*keserű gondolatok*], a kopulakonstrukció [*a szakszervezeti mozgalom nehézkes út volt*]) jól működik, mert egyértelmű a dependens szerkezet meghatározása. De vannak problémás esetek, ezek a következők.

- i. Birtokos szerkezet: referenciapont-konstrukcióként (Langacker 2008: 83–4, Tolcsvai Nagy 2013: 255–67) egyértelműen a célpont, vagyis a birtok a dependens, hiszen annak fogalmi elérése feltételezi a referenciapont feldolgozását. A vizsgált példákban a birtok funkcionál forrástartományként (*a folyó szája, az érvelés megalapozása*), amit a Croft által kidolgozott, a relációs főnevekre vonatkozó magyarázat is támogat. Meggondolandó azonban, hogy a birtokra referáló összetevő a birtokos szerkezetben elsődleges figuraként, azaz trajektorként funkcionál (Sullivan 2009: 77 elemzése alapján, ahol a *foundation of an argument* példában a *foundation* nominális dolgozza ki az *of* prepozíció elsődleges figuráját), vagyis a fogalmi autonómia és a szemantikus figurák elrendeződése nem esik egybe a konstruálás során. Ráadásul az autonóm komponens (a referenciapont, azaz a birtokosra referáló összetevő) szaliensebb tagja a konstrukciónak, a szerkezet feldolgozása ebből az összetevőből indul meg, amely azonban azt jelentené, hogy a fogalmi metaforát grammati-

kai konstrukcióként a céltartománynak megfeleltethető összetevő felől kezdjük el feldolgozni. A birtokos szerkezet vizsgálata azzal a tanulással jár, hogy a szemantikai konstruálás egyes dimenziói (autonómia/függőség, sematikus figurák kidolgozása, szaliencia) nem szükségszerűen esnek egybe, a komplex jelentésalkotási folyamatnak tehát nem feleltethető meg a fogalmi metafora statikus és egyirányú mintázata.

- ii. Tartomány konstrukció: olyan nem szokványos jelzős szerkezet, amely Sullivan szerint a relációs főnevek birtokos szerkezetéhez hasonló módon működik. A jelző sokkal inkább specifikálja a jelzett szót, mint a jelzett szó a jelző alszerkezetét, ugyanis a jelző kategóriába sorol, vagy tartományban tesz értelmezhetővé (*politikai támadás, verbális agresszió*). Ezért ezekben a példákban a jelző lesz autonóm tartomány, amely atipikusnak mondható a minőségjelzős szó szerkezetek szemantikai integrációját tekintve. Azokban ugyanis a jelzői összetevő melléknévként rendre függő, egy nominális dolgozza ki a melléknévi skaláris jelentés sematikus figuráját. A vizsgált minőségjelzős szerkezetekben a főnévi komponens ugyanúgy entitást szimbolizál, és kidolgozza a melléknév sematikus alszerkezetét, mint a nem metaforikus, konvencionális esetekben. A tartomány konstrukcióspecifikus működése ismét azt mutatja, hogy bonyolult kvalitatív elemzés szükséges a dependenciaelv fenntartásához és érvényesítéséhez, amely csökkenti az elv hatékonyságát, egyben a magyarázat szabályosságát és szisztematikusságát.
- iii. Összetett szók: ezek elemzésekor Sullivan a modifikáló összetételi tagot (a magyar példákban az előtagot) tekinti céltartománynak, a modifikált összetevőt (utótagot) pedig forrástartománynak, például: *családfa*, az utótag a forrástartomány. Ez az elemzés helytálló a metaforikus leképezés szempontjából, vagyis az összetétel mint konstrukció magyarázni tudja a nyelvtan síkján a fogalmi leképezések létrejöttét. Sullivan Langacker (1991) és Turner (1991: 204–5) munkáira hivatkozik, amelyek szerint az előtag mindig autonóm, így a céltartományt szimbolizálja, míg az utótag mindig dependens, azaz a forrástartományt jeleníti meg. Ez a mintázat azonban nem érvényes minden összetételre, könnyen találunk olyan N+N konstrukciójú kifejezéseket (*csigaposta 'snail-mail', mamutvállalat, madártávlat, honeymoon 'mézeshetek'*), amelyekben az előtag funkcionál forrástartományként, miközben ugyancsak az előtag tűnik autonómnak, mert szaliensebb összetevőjét dolgozza ki az utótagnak (a méretét, a távolságát, a dinamikáját, a minőségét), mint amennyire szaliens az alszerkezet az előtagban, amelyet – ha egyáltalán – kidolgoz az utótag.

Ezeknek a példákknak a legfőbb tanulsága, hogy az autonómia-dependencia elrendeződés nem alkalmas tényező a metaforikus kifejezések mintázatainak egyértelmű azonosítására. A fenti három kategória a Sullivan által vizsgált adatok 39,1%-át teszi ki, azaz az adatok csaknem fele az elemzés, illetve a javasolt magyarázat rendszerszerűsége alapján problémás kategóriába tartozik, amelyek

metaforikus értelmezéséhez és leírásához részletes szemantikai elemzések kellenek. Ily módon az autonómia-dependencia fogalompár nem operacionalizálható problémamentesen, mert esetenként inkoherens a szalienciával, a konvencionális konstruálási sémákkal, illetve más előforduló nyelvi adatokkal.

Egyfelől tehát az a probléma, hogy Sullivan modellje is nyelvtanalapú, de elméletvezérelt, vagyis egyirányú leképezésekben gondolkodik: ez szükségessé teszi, hogy mindig nem egyenrangú szerkezetekben gondolkodjon, illetve olyan leírást dolgozzon ki, amelyben az egyik összetevő kezdeményezi a metaforizációt. Feist és Duffy (2015) kutatásai azt mutatják, hogy nem írható le a metaforikus konstrukció jelentése az egyik összetevő kezdeményezésének modelljével, sokkal inkább a lexikális elemek konstrukcióba kerülése kezdeményezi a metaforikus interpretációt.

A probléma másik aspektusa módszertani jellegű: a dependencia ugyan kiemelhető központi szemponttá, de egy korpuszban nem lehet a dependenciára keresni, az ugyanis relatív a szerkezethez képest, és nincs egyértelmű ikonikus jelölése a nyelvi szerkezetek síkján. Marad az a módszer, amelyet Deignan (2008) is használ: válasszunk ki egy fogalmi tartományt vagy fogalmi metaforát, rendeljünk hozzá lexikális elemeket, és keressünk a korpuszban a forrástartományi lexikális elemekre, majd manuálisan elemezzük ezek jelentésszerkezetét. Ez a módszer komoly erőfeszítéseket vár el, és a metaforizáció sematikus szerkezeti mintáit nem teszi feltárhatóvá.

2.3. Nem betű szerinti hasonlóság és propozicionalizációs elemzés (Steen)

Talán a legvilágosabban Steen (2007) választja el a metafora fogalmi és nyelvi vizsgálatát: az előbbit a pszichológia, az utóbbit a nyelvtudomány tárgyának tekintti. A Pragglejaz-módszer a metaforikus jelentésű szavak azonosítását végzi, amelyet Steen kellően objektív feladatnak lát, szemben a fogalmi interpretációval, amely az elemző által választott kiindulóponttól függ. Vagyis Steen módszerének előfeltevése, hogy a metaforikus szóhasználat egyértelműen adódik a nyelvhasználatban, míg a metaforikus értelmezés mindig elemzés kérdése.

A Pragglejaz-módszer a következő: egy szó (vagy kifejezés) jelentésének megállapításakor egyértelműen elkülöníthető az alapjelentés (szótári jelentés) és a kontextuális jelentés, amely a közvetlen használatból adódik. Azaz a denotatív és a konnotatív jelentésaspektus megkülönböztetésén alapul a módszer: amennyiben a két jelentés megkülönböztethető, azaz indirekt nyelvhasználat van, a két jelentés kontrasztba állítható, és az alapjelentés fogalmi leképezések lehetőségét kínálja valamely nem betű szerinti hasonlóság alapján, metaforikus a szó használata.

A módszer háttérben a következő előfeltevések állnak:

- a metafora nem betű szerinti hasonlóságon alapul, amely egyfelől elkülönítendő a szó szerinti hasonlóságtól és hierarchiától, másfelől lehetővé tesz két eltérő szemantikai vagy fogalmi tartomány azonosítását;
- a metafora lényege a leképezés; hogy ez fogalmi metaforában vagy mentális integrációban realizálódik, az a módszer szempontjából lényegtelen;

- vagyis elegendő, ha az indirekt nyelvhasználatban találunk lehetőséget nem szó szerinti hasonlóságon alapuló leképezésre két tartomány között, és máris metaforikus nyelvhasználatról beszélhetünk;
- a metaforikus használat szavakhoz kapcsolódik, azaz szavak vagy legfeljebb prepozíciós kifejezések tekinthetők metaforikusnak.

Steen nem tekinti módszerét deduktív, azaz valamely metaforaelméletből kiinduló, azt megalapozó elemző módszernek, mert pusztán a nyelvi szerkezetek azonosítását tekinti nyelvészeti feladatnak. Nem szembesül azonban a jelentés azonosíthatóságának a nehézségével, azaz eredendően intuitív jellegével, sem azzal, hogy a hasonlóság nem kizárólagos a metaforizáció motiválásában, továbbá azzal sem, hogy az egyes szavak izolált vizsgálatával atomizáló elemzést dolgoz ki.

A propozicionalizációs módszer, amely a metaforikus kifejezés fogalmi interpretálását hajtja végre (részletesen l. Steen 2009), öröklí a nem deduktív szemléletmódot: egyetlen kifejezést azonosít metaforikusként, tehát nem a forrás- vagy a céltartománynak megfelelő nyelvi összetevőt keresi. Az azonosított kifejezést hagyományosan fókuszkiefejezésnek tekinti (Max Black alapján), azaz a metaforizáló forrástartománynak felelteti meg, de egyfelől nem azonosítja a fókusz a forrástartománnyal, másfelől a metaforizációt komplex és kiterjedt fogalmiasításként értelmezi, megfelelőések kialakulásaként. Azaz mind módszertanilag, mind szemléletileg olyan megoldás Steené, amely szakít a hagyományos kognitív metaforaelméletekkel, azok deduktív jellegével.

Módszerének problémája azonban, hogy egyetlen szónak tulajdonít metaforikus hatókört, amelyet a legújabb használat alapú kutatások cáfolni látszanak: a metafora nyelvi szerkezeténél konstrukcióban, nem szavakban kell gondolkodni. A másik probléma, hogy a propozicionalizációs eljárás meglehetősen formális, függvényyszerű leírásokkal operál, amely a dinamikus jelentésképzésben nem tűnik adekvátnak. Ráadásul a hasonlóságot tekinti a metaforizáció kizárólagos motívumának, ez pedig szűkíti a metafora kognitív funkcionálását.

Mindezek alapján Steen elmélete nyelvhasználaton alapul, de nem a nyelvről szerzett ismeretünk alapján közelít a metaforához, hanem egy előzetes elméleti meggyőződés alapján keres olyan módszereket, amelyek a lehető legkevesebb intuícióval juttatnak el a metafora felismeréséig és megértéséig.

2.4. Milyen megközelítésre van szükség? (Részösszegzés)

A bemutatott magyarázatok közös jellemzője, hogy a metaforikus nyelvi szerkezetek elemzését a metafora fogalmi modelljéhez mint prekoncepcióhoz kötik. Ennek kettős következménye van: a kidolgozott magyarázat implicit célja a metaforikus jelentés nyelvi megvalósulásának a leírása, azaz a metaforát nyelvi szerkezetként elemzik, de nem nyelvi műveletként értelmezik. A nyelvtani elemzés középpontba állítása megőrzi tehát az elméletvezérelt gondolkodásmód jellemzőit, és az elemzésből következő módszertan kidolgozottsága és alkalmazhatósága is további problémákat rejt (miként azonosítsuk nagy mennyiségű adatban

a fogalmilag autonóm szerkezetet, mit kezdünk a konstruálás más tényezőivel, hogyan kezeljük a modellünknek ellentmondó adatokat). A legkövetkezetesebb módszertant Steen javasolja, amely azonban izoláló szemlélete miatt nem hangolható össze a későbbi konstrukciós elemzésekkel.

A vizsgált megközelítések nem állják tehát ki teljes mértékben a kognitív metaforakutatással szemben támasztott empirikus elvárásokat: noha a nyelvi adatok nem laboradatok, az intuíció továbbra is jelentős tényezője marad a magyarázatnak, csak most nem a példa, hanem az elemzés kialakításában dominál. A nyelvtanalapúsághoz képest tehát kidolgozásra vár a nyelvtenvezérelt megközelítésmód, amely nem elemzési eszközöket vesz kizárólag a választott nyelvleírási keretből, hanem annak módszerei alapján újradefiniálja a kutatás tárgyát is. Éppen úgy, ahogyan a korpuszalapúság sem elegendő önmagában a metafora empirikus vizsgálatához: miként Alice Deignan (2008: 156) megjegyzi, bármely terjedelmű korpuszban található olyan példákat, amelyek alátámasztják az előzetesen választott elméleti pozíciókat, csak hogy e példák felkutatása még nem tekinthető a korpuszbeli mintázat adekvát feltárásának. Erre enged következtetni Sullivan modellje és módszere, amely teljességre törekszik, mégsem tudja meggyőzően magyarázni a vizsgált adatok jelentős részét.

Egy nyelvtenvezérelt metaforakutatásnak örökölnie kell Steen elméletéből a módszertani következetességet, az induktív szemléletet, a tágabb fogalmi konstrukcióban való gondolkodást (amely tehát nem korlátozza saját perspektíváját előzetes elméleti elköteleződéssel), de mindezeket olyan elemző módszer kidolgozásában kell érvényesíteni, amely mindig a nyelvi szerkezetben gondolkodik, amely a metaforikus kifejezéseket azonosítható grammatikai mintázatokként írja le, hogy a korpuszban keresni lehessen e mintázatokra, és amely a modellált mintázatokból kiindulva magyarázza a metaforikus jelentés kialakulását, nem fogalmi interpretációval, hanem a jelentésszerkezet bemutatásával. A kognitív nyelvten, amely részletes és szisztematikus eszköztárat alakított ki a nyelvi szerkezetek jelentésközpontú leírására, megfelelő keretet kínál ehhez.

3. Hogyan modellálható a metaforikus jelentés kialakulása? (Kognitív grammatikai javaslat)

A saját javaslatom is abból a kérdésből indul ki, hogy miként vizsgálhatjuk a metaforát mint nyelvi szerkezetet. A Croft és Sullivan által megkezdett úton haladva keresnünk kell valamilyen szerkezeti-szemantikai tényezőt, amely

- azonosíthatóvá teszi a metaforikus szerkezetet és annak grammatikai kiterjedését;
- kiindulópontként szolgál a metaforikus jelentés modellálásában.

A szó, amelyet Steen javasol, nem megfelelő alapegység, mert izolálást eredményez, a metafora kiterjedését nem mutatja, és a modellálásban sem alkalmas

kiindulópont. A dependens összetevő alkalmas a kiterjedés meghatározására, de nem minden esetben azonosítható egyértelműen, és az elemzésben sem mindig egyértelmű kiindulópont.

Sullivan (2009) és Stockwell (2002: 105–19) egyaránt felsorolja a nyelvi metaforák szerkezeti osztályait, és bár a két lista nem egyezik teljesen,¹ egy közös jellemzőjük van: mindegyik kompozitumszerkezeteket tartalmaz az összetételtől a jelzős és birtokos, illetve előljárós szerkezeteken át a kopulakonstrukciókig és az igei metaforákig.

A kognitív nyelvtanban a kompozitumszerkezet összetett szimbolikus konstrukció, amely komponensszerkezetek szemantikai integrációjával jön létre, a nyelvi szerveződés különböző komplexitású szintjein. A kompozitum mint grammatikai konstrukció elemzésének és leírásának négy fő szempontja van, amelyek egyben a konstruálás műveletének tényezői (Langacker 2008: 183–214):

- megfelelések, amelyek a komponensek jelentésének integrálását lehetővé teszik;
- profilálás, amely a kompozitum egészének fogalmi profilját (előtérben álló jelentését) ragadja meg;
- kidolgozás, amely a komponensek sematikus szemantikai szerkezetét valamely irányban specifikáló művelet, és
- konstituencia, amely a szerkezet összetevőinek szemantikai és fonológiai csoportosítását, azaz a konstrukció organizációját mutatja a jelentésalkotás műveleti leírásában.

Amennyiben úgy döntünk a nyelvi metaforákról rendelkezésre álló kutatási eredmények alapján, hogy a metafora mindig kompozitumszerkezetként konstruálódik, megkerüljük a szó mint egység kiemelését, és megvonhatóvá válnak a metafora nyelvi határai: egy metaforikus jelentés grammatikailag az azt szimbolizáló kompozitumszerkezetben értelmezhető elsősorban.² A metafora nyelvi minőségére és mintázatára irányuló kérdés tehát a következőképpen fogalmazható újra: a konstruálás mely tényezője bizonyul lényegesnek a metaforikus jelentés leírásában, azaz melyik az a leíró eszköz, amely kiindulópontként szolgálhat a metafora mint nyelvi jelenség megragadásában.

A megfelelések szükséges feltételei a jelentésképzésnek, ám önmagukban nem magyarázzák a metaforikus integrációt, pusztán jellemezhetővé teszik. Ráadásul a megfelelések implicit szerkezeti tényezőkként működnek közre a jelentésalkotásban, tehát a korpuszban nem lehet megfelelésekre keresni, azokra legfeljebb javaslat tehető a vizsgált esetekben, ez pedig intuitívva teheti már magát az adatgyűjtést is. Hasonló a helyzet a kidolgozással is: a metaforikus szemantikai integráció során nélkülözhetetlen, hogy a komponensek valamilyen módon kidolgozzák egymás összetevőit, továbbá feltehetően ez a kidolgozás valamely mértékben

¹ Hiszen más célból készültek: míg Stockwell a metafora nyelvi kifejtettségét kívánta skalárisan feltérképezni, addig Sullivan a korpuszban megjelenő kifejezések elemzésével jutott el a listáig.

² Nem tagadva, hogy a metaforikus jelentés a szövegértelem más szintjeire is kiterjedhet, ekkor azonban már nem elemi jelentésszerkezetéről, hanem a szövegértelem konceptuális szerveződéséről van szó.

eltér a konvencionális integrációban megfigyelhetőtől, de nem a kidolgozási műveletek kezdeményezik a metaforizációt, inkább annak kibontakozásában kapnak szerepet. Emellett a kidolgozás műveleti aspektusa sem realizálódik a nyelvi mintázatban közvetlenül megfigyelhető módon, leginkább introspekcióval elemezhető. A konstituencia olyan leíró tényező, amely transzparenssé teszi az összetett kompozitumot, így a szerkezet megértését, feldolgozását segíti modellálni. Éppen ezért a konstituencia egy vizsgált szerkezet értelmezésében számít, hiszen egyes nyelvi kifejezések többféle fonológiai, szemantikai és szimbolikus csoportosítást megengednek. A szerkezetek azonosításában nem a konstituencia az elsődleges, a körülhatároláshoz azonban fontos szempontot kínál.

A profilálás azonban olyan művelet, amely meghatározza a szemantikai integráció menetét, rendszerszerűséget mutató aspektusa az integrációnak (hiszen a kompozitum profilja sosem véletlenszerűen vagy ad hoc módon alakul ki, másként nem szolgálná a nyelvi kifejezések interszubjektivitását a konstruálás), és szerkezetileg problémamentesen elemezhető szempontot kínál. A profilmeghatározó az a komponens, amelynek a profilja megfelel a kompozitum profiljával (Langacker 2008: 193). Mivel mind a komponensek, mind a kompozitum profilja azonosítható az elemző számára (lévén a teljes szerkezet e profil mentén válik a megnyilatkozás koherens részévé), bármely összetettségű kompozitumban könnyen meghatározható, melyik összetevő funkcionál profilmeghatározóként. A profilmeghatározó azonosításához a komponenseket kell azonosítani, azok konceptuális profilját összevetni a kompozitum konceptuális profiljával. Itt tehát nem kell denotatív és konnotatív jelentéseket körülhatárolni vagy a konstruálás műveletének introspektív vizsgálatával eldönteni, melyik összetevő autonóm, és melyik dependens – ezek a lépések rendre az elemzés intuitív jellegét erősítenék. Fontos továbbá, hogy a profildetermináns örökíti profilját a szerkezet számára, vagyis az integráció során úgy alakulnak ki a megfelelések, hogy a kompozitum profilja a profilmeghatározó komponensével essen egybe, ez pedig a profilmeghatározás centrális jelentőségét mutatja a szemantikai integrációban.

A profilmeghatározás olyan vizsgálati szempont tehát, amely körülhatárolhatóvá teszi a nyelvi szerkezetet a használatban, kiindulópontként szolgál a metaforikus jelentés műveleti létrejöttének magyarázatában, és minimalizálhatóvá teszi az intuitív értelmezést.

(1) tűzifa, családfa

Az (1) konstrukciók közös komponense a *fa* főnév, amely egy TERMÉSZETI ENTITÁST, KEMÉNY SZÁRÚ NÖVÉNYI ÉLŐLÉNY-t profilál. A *tűz* főnév ENERGIAFELSZABADULÁSSAL JÁRÓ FIZIKAI ESEMÉNY-t profilál, amely éghető anyag átalakulásával jár. A *tűzifa* kompozitum konstruálása során a *fa* főnév lesz a profilmeghatározó, hiszen a TŰZIFA a FA megjelenési formája, ugyanakkor a szemantikai integráció folyamatában a *fa* főnév által szimbolizált entitás megfeleltethető a *tűz* főnév ÉGHETŐ ANYAG szemantikus alszerkezetének, így kidolgozza azt. Ehhez azonban a *fa* jelentésmátrixának aktív zónája is megváltozik, és a FIZIKAI ANYAG tartománya kerül előtérbe. Látható, hogy a kompozitum kialakulása akkor lehetséges, ha a komponensek

profilja összeegyeztethető megfelelések mentén. Ugyanakkor az összetevők jelentése is műveletileg igazodik az integráció folyamatához.

A metaforikus *családfa* esetében nem kanonikus kompozitumról beszélhetünk. A *család* mint VÉRROKONSÁG ALAPJÁN ÖSSZETARTOZÓ EMBEREK EGYÜTTESE és a *fa* fenti profilja nem egyeztethető össze konvencionálisan. Ezért a konceptualizáló nagyobb mértékben alakít a *fa* mátrixának aktív zónáján: a *FA* mint HIERARCHIKUSAN ELRENDEZŐDŐ, RÉSZEBŐL ÁLLÓ TERMÉSZETES EGÉSZ dolgozódik ki, ezáltal a család tagjai és a *fa* összetartozó, de hierarchikusan elrendezett összetevői (ÁGAK, LEVELEK) már megfeleltethetők egymásnak, a kompozitum tehát értelmezhető.

A kompozitum akkor tekinthető egy nyelv szerkezetének, ha a szemantikai integráció végbemegy, és a kompozitum megfeleltethető a nyelv egyik konstrukciós sémájának. A *-fa* utótagú összetételek konstrukciós sémája jóváhagyja a *családfa* összetételt is, de csak részlegesen, mert a kompozitum profilja egy megváltozott profilú nominális profil lesz. Azaz a korábbi felvetés (l. Simon 2014), miszerint a metaforizáció leírható sémaátrendeződésként a kognitív nyelvtan eszközeivel, továbbra is érvényesnek tűnik, de pontosításra szorul: a profilmeghatározás és a profilok (a profilmeghatározó komponenssé és a kompozitumé) megfeleltetése az a művelet, amely a konstrukciós séma rekonfigurációját kezdeményezi: a konstrukció felismerése egyfelől előhívja a konstrukció sémáját, másfelől a konstruálásban a profilmeghatározás folyamatát kezdeményezi. Ez utóbbi a metaforikus szerkezeteknél nem eredményez konvencionális és kanonikus jelentésintegrációt, ezért a megfelelések kialakítása, valamint a kidolgozás és a konceptuális profil kialakítása során specifikálódik a szerkezet jelentése.

A profilmeghatározó összetevő centralitása mellett egy elméleti és egy gyakorlati érv szól. A profildetermináns összetevő révén válik integrálhatóvá a (metaforikus) kompozitum a nagyobb szerkezetekbe, vagyis ennek alapján tekintjük grammatikailag nominálisnak a *családfát*, és beszélünk a *családfa ágairól*, *magasságáról*, az *ősfáról* a megfelelő kontextusban.³ Amennyiben ugyanis a konstrukciós séma részlegesen bár, de jóváhagyta a szerkezetet, az a magyar nyelv értelmes kifejezésének minősül, és a profilmeghatározás alapján további használata lehetőségessé válik. Vagyis ha empirikus eszközökkel nem is igazolható, hogy a profilmeghatározás művelete indítja el az integráció specifikus folyamatait, mindenképpen döntő tényező a jelentés kialakításában és felismerésében. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a metaforikus nyelvi szerkezeteket úgy tudjuk önmagukban vizsgálni, hogy közben nem izoláljuk a kontextustól, hiszen a profilmeghatározás során válik egy kompozitum további kompozitumok potenciális komponensévé. Azaz – szemben Steen eljárásával – a metaforikus szerkezet körülhatárolása nem jelenti a szerkezet atomizáló vizsgálatát. A gyakorlati érv pedig a könnyű azonosíthatóság: bármely korpuszbeli mintázatban eldönthető az elemző nyelvész autentikus nyelvismerete alapján, mely összetevő a profilmeghatározó, így a korpuszbeli mintázatok feltérképezhetők.

(2) gyorsláb (‘ a láb mozgatási sebességét kihasználó úszástechnika’), faláb

³ Az adatok az MNSZ2-ből származnak.

Vizsgáljuk meg a *faláb* kifejezés integrációját. Ebben a kompozitumban a *láb* komponens a profilmeghatározó, azaz a szerkezet egy emberi végtagot profilál. Ugyanakkor a *gyorsláb*⁴ konstrukcióhoz képest, amelynek a profilját ugyancsak az utótag adja, de az integráció problémamentesen végrehajtható, hiszen a *láb* komponens, egyben az egész kompozitum profilja (HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁST LEHETŐVÉ TÉVŐ VÉG TAG) megfeleltethető a *gyors* előtag mozgási sebességet jellemző profiljának, így maguk a megfelelések is kialakíthatók, a *láb* főnév pedig kidolgozza a melléknév sematikus alszerkezetét, addig a *faláb* esetében az integráció komplexebb. A *láb* profilja a rugalmasságot, hajlíthatóságot helyezi előtérbe, a *fa* összetevő azonban statikus, merev, rugalmatlan jelentésben kerül kidolgozásra. Vagyis ha nem 'művégtag' értelemben, hanem metaforikusan használom a szerkezetet,⁵ a kompozitum profilja az előtag jelentéséből csak az ANYAG dimenzió egyes tulajdonságait hívja elő, a profilmeghatározás következtében megváltozik a komponensek konvencionális profilja, és megváltozik a kidolgozás menete is.

Összefoglalva a javaslatot, a metafora nyelvtanvezérelt magyarázata a következő elveket határozza meg.

1. A metaforikus jelentés mindig kompozitumszerkezetben aktualizálódik.
2. A metaforikus konstruálás egy konstrukciós séma átrendeződésével, rekonfigurálódásával jár, amely fokozati jelenség.
3. A séma átrendeződését elsődlegesen a profilmeghatározás művelete kezdeményezi, hiszen a kompozitum aktuális profiljának kialakítása a kontextusban szükségessé teszi a komponensek jelentésmátrixának átrendezését, illetve köztük újszerű megfelelések kialakítását. Vagyis a metaforizáció megragadható a profilmeghatározó komponens profiljának módosulásával a konstruálás folyamatában.
4. A metaforikus jelentés egymásnak megfeleltetett, a profilok mentén elrendezett komplex jelentésszerkezet, amelynek konceptuális modellálása (akár többszörös mentális terekkel, akár fogalmi metaforával) nem első-sorban a nyelvi leírás feladata.
5. A metafora nyelvi kifejezésként mindig konstrukció, ezért nem egyik vagy másik összetevő, illetőleg szó metaforizálódik, hanem a teljes konstrukció rendeződik át metaforikusan, így nincs értelme bármely összetevőt kezdeményező struktúrájának tekinteni.

Az általam javasolt magyarázat megőrzi Steen elméletének induktív gondolatmenetét és komplex jelentésszerkezetben való gondolkodását, de elveti annak izoláló módszerét. Megőrzi a kompozitumban való gondolkodást Croft és Sullivan elméletéből, de elveti az autonómia-dependencia központi tényezőként való kiemelését. Sikeresen azonosíthatóvá teszi a metaforikus nyelvi kifejezéseket különböző összetettségekben, de a metaforát nem fogalmi, hanem nyelvi jelenségeként közelíti

⁴ Forrás: <http://2016.edzesonline.hu/edzes/2249187>, az elérés ideje: 2016. március 30.

⁵ Például: *táncanfolyam faláb garanciával, olyan falábad van, hogy Pinokkió is megirigyelhetné*; forrás: http://tancokteltanciskola.hu/FALAB_GARANCIA, az elérés ideje: 2016. március 30.

meg, így a nyelvtani leírás nem megalapozza egyik vagy másik metaforaértelmezés adekvátságát, hanem vezérli az elméletalkotást és az empirikus kutatást.

4. Milyen mintázatokba rendeződik a metaforikus konstruálás korpuszban? (Módszer és alkalmazás)

A tanulmány hátralévő részének központi kérdése, hogy egy nyelvi kifejezés milyen metaforikus szerkezetekben vesz részt a nyelvhasználat során. Ebben a kutatásban is konkrét kifejezésekre kell keresnünk tehát a korpuszban, miként a korpuszalapú vizsgálatokban, de nem határozzuk meg előre, hogy a keresett kifejezés forrás- vagy céltartományt dolgoz-e ki, mert nem az elmélet vezérli a kutatást.

A *meztámad* szótőre a Magyar nemzeti szövegtár 19488 találatot rögzít. A konkordanciát a kollokációk mentén kell vizsgálni, vagyis azt érdemes megneézni, hogy az igetőből létrehozott alakok milyen más kifejezésekkel fordulnak elő gyakran. Ezzel egyfelől feltárhatók a stabil konstrukciók, amelyekben az igető összetevőként megjelenik, másfelől nem példákat keresünk metaforikus használatra, hanem a korpuszból kirajzolódó használati tendenciákat vizsgáljuk, kutatásunk tehát nem korpuszalapú, hanem korpuszvezérelt lesz.

Nézzünk néhány példát a gyakori kollokációkra (az igei összetevőt tőként szerepeltetem a felsorolásban, mert a lemmatizált keresés előfordulási értékeit adom meg zárójelben).

- (3) meztámad + határozat (239), határozatot + meztámad (296), bíróságon + meztámad (304), döntést + meztámad (224), vírus + meztámad (74), meztámad + szervezet (23), idegrendszert + meztámad (18), cég + meztámad (17), törvényt + meztámad (11), meztámad + jogi (9)

Szépen kirajzolódik a *meztámad*- kifejezés metaforikus fogalmi mintázata a nyelvhasználatban. Ez a tematikus mintázat azt mutatja meg, hogy milyen témák kapcsán gyakori a metaforikus használat: jogi/hivatalos eljárás, orvosi folyamatok, üzleti élet. Ez azonban másodlagos eredmény, mert nem a grammatikai mintázatból derül ki, legfeljebb az lehet érdekes, hogy melyik topik milyen grammatikai szerkezetben jelenik meg.

A közvetlen kollokációk elemzése ráadásul nehézségeket tartogat. A *meztámad*- + *szervezet* például metaforikus konstrukciónak tűnik, ez az intuíció azonban csak az esetek egy részében igazolódik:

- (4) részecske, amely az általa meztámadott szervezet sejtjeit arra kényszeríti;

- (5) az amerikai nagykövetséget meztámadó szervezet.

A (4) példa értelmezése során világossá válik, hogy metaforikus támadásról van szó, az (5) példa esetében azonban a *meztámadó szervezet* nem metaforikus konstrukció.

A közvetlen együttes előfordulás listázása álkompozitumokat is eredményezhet: a *megettámadott jogi* közvetlen kollokáció, de nem kompozitum, ezért bár a JOGI TÁMADÁS metaforikus konceptualizáció, de nem a *jog + megettámad-* szerkezetben.

A metaforikus konstrukciókat kollokációs mintázatban kell vizsgálni, a közvetlen kollokációk adatai azonban nem bizonyulnak megbízható vizsgálati alappanyagnak, mert a magyar nyelv grammatikája lehetővé teszi a kompozitumszerkezet tagjainak egymástól való eltávolodását. Ezért 5-5 szónyi távolságban érdemes a kollokációjelölteket keresni: olyan kifejezéseket, amelyek nagy valószínűséggel kollokálódnak a vizsgált igetővel a korpuszbeli előfordulás során.

Továbbá nem a kollokáció abszolút gyakorisága érdekes, tehát hogy a korpuszban összesen hányszor fordul elő a kollokáció, hanem az, hogy a két kifejezés összes előfordulásához képest hány kollokáció van, azaz mennyire valószínű, hogy a két kifejezés (a vizsgált igető és a potenciónális kollokációjelölt) előfordulása egyben együttes előfordulásuk is. Ez ugyanis azt mutatja, hogy mennyire stabil jelölt az egyik kifejezés a másikhoz képest, vagyis mennyire valószínű, hogy kollokálódni fog az adott kifejezés a keresett kifejezéssel. Nem nehéz belátni, hogy egy magas

gyakoriságú kollokáció is lehet kevésbé stabil, ha mindkét kifejezés önmagában is gyakori a korpuszban. A kollokációs valószínűséget a logDice érték mutatja, amely a Dice-együtthatóból⁶ számítható ki logaritmusalapú képlettel (Rychlý 2008: 9). Az érték 0, ha kevesebb mint 1 együttes előfordulás van 16000 külön előfordulás mellett. Ha az érték negatív, akkor nincs statisztikai valószínűsége a két kifejezés kollokálódásának. A logDice maximális értéke 14, amely esetben a vizsgált kifejezések minden előfordulása egyben együttes előfordulás, azaz kollokáció. A 0–14 közötti skálán 1 számnyi emelkedés kétszer gyakoribb, 7 számnyi emelkedés pedig hozzávetőlegesen százszor gyakoribb kollokálódást jelent.

Kollokáció-jelöltek megtekintése				
oldalszám:	1	Ugrás	Következő	
	Freq	T-score	MI	logDice
♣/♢ bíróságon	304	17.424	10.560	8.395
♣/♢ Alkotmánybíróságon	144	11.999	13.353	7.869
♣/♢ határozatot	296	17.167	8.829	7.539
♣/♢ Szovjetuniót	113	10.629	12.672	7.507
♣/♢ fegyveresek	121	10.987	9.741	7.220
♣/♢ Lengyelországot	96	9.794	11.306	7.200
♣/♢ határozatát	114	10.663	9.609	7.122
♣/♢ Irakot	79	8.885	11.284	6.940
♣/♢ rendőröket	89	9.418	9.186	6.747
♣/♢ döntést	224	14.901	7.833	6.737
♣/♢ Alkotmánybíróságnál	59	7.680	12.836	6.603
♣/♢ határozat	239	15.380	7.405	6.593
♣/♢ lázadók	80	8.926	8.947	6.568
♣/♢ alkotmánybíróságon	57	7.549	13.635	6.566
♣/♢ tüntetők	96	9.768	8.350	6.521
♣/♢ Közbeszerzési	61	7.802	9.892	6.460
♣/♢ Bíróságon	65	8.047	9.052	6.377
♣/♢ hajót	68	8.227	8.733	6.340
♣/♢ döntését	99	9.907	7.873	6.317
♣/♢ elfoglalta	59	7.667	9.089	6.277
♣/♢ határozatban	66	8.103	8.570	6.261
♣/♢ Iránt	49	6.995	10.584	6.250
♣/♢ utcán	125	11.116	7.447	6.207
♣/♢ vírus	74	8.571	8.079	6.189

1. ábra. A *megettámad-* igető legvalószínűbb kollokációjelöltjei

A metaforikus jelentés nyelvtanvezérelt kutatásának első lépése tehát az adatok előállítás. Ehhez szükséges egy vizsgált kifejezés kiválasztása (esetünkben ez a *megettámad-* igető), majd annak a vizsgálata, mely más kifejezésekkel kollokálódik nagy valószínűséggel. Az így előálló kollokációs minta képezi a kutatás alapvető adatbázisát, hiszen az első lépéssel azokhoz a grammatikai konstrukciókhoz juthatunk el, amelyek begyakorlottnak tekinthetők a korpusz adatai alapján. A kísérleti vizsgálatban azokat a kollokációkat tekintetem kiindulási alpnak, amelyeknél $\logDice \geq 6$, ez elég magas magas értéknek tűnik a stabil kollokálódáshoz.

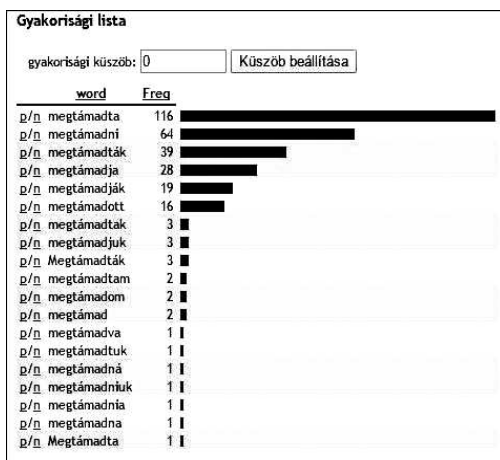
⁶ Az egyes kifejezések összes előfordulásának kétszerese elosztva az egyes kifejezések összes előfordulásának összegével (Rychlý 2008: 8). A kollokációjelöltek megjelenítésénél az MNSZ2 keresőfelületén beállítható, hogy logDice érték alapján állítsa sorba az adatokat.

A kapott gyakori kollokációk azonban egyaránt tartalmazzák a metaforikus és a nem metaforikus konstrukciókat, ezért a második lépés a minta szűrése, a metaforikus kompozitumszerkezetek kiválasztása. Ezen a ponton alkalmazandó a fent körvonalazott kognitív grammatikai javaslat, azaz a profilmeghatározás műveletének vizsgálata a gyakori kollokációk körében. Két eset lehetséges: a vizsgált kifejezés (a *meztámad-igető*) vagy profilmeghatározóként funkcionál a kompozitumban, vagy nem. Az első esetre példa a *bíróság*on + *meztámad-* konstrukció. Ez egyben a legmagasabb értékkel bíró kollokáció is, ami azt jelenti, hogy

a két kifejezés összes előfordulásához viszonyítva ez a kollokáció a leggyakoribb. Azaz az ige stabilan kollokálódik a főnévvel, és a főnév is stabilan kollokálódik az igével. Tekintsük át, hogy milyen kompozitumszerkezetet alkot az igető a kollokálódó főnévvel.

Az ábra alapján megállapíthatjuk, hogy az igealak szinte minden esetben profilmeghatározóként működik, vagyis a *bíróság*on + *meztámad-* konstrukció fogalmi profilját az ige örökíti. Egyedül a *meztámadott* melléknévi igenévi alak esetében merülhet fel a sejtés, hogy az igenév jelzőként vesz részt a konstrukcióban (pl. *meztámadott bíróság*on), ám a 16 kollokáció vizsgálata azt mutatja, hogy ilyen adat nincs a korpuszban: egyetlen előfordulás (*A bíróság*on a *meztámadott rendőröktől is bocsánatot kért*) kivételével a *meztámadott* alak vagy egyes szám harmadik személyű, múlt idejű, általános ragozású igealak, vagy pedig a *bíróság*on *meztámadott* (+ N: *határozat*, *döntés*, *szerződés*) konstrukció összetevője, amelyben ugyancsak profilmeghatározóként funkcionál. Azaz egyetlen esetet leszámítva az igealak mindig profilmeghatározó.

Ezek alapján vizsgálni kell, hogy az igei profil megváltozik-e a szemantikai integráció folyamatában, és ha igen milyen módon. Az eredeti profil (TETTLEGES ERŐSZAKKAL FIZIKAILAG VESZÉLYEZTET) jelentősen módosul a konstrukcióban: a FIZIKAI VESZÉLYEZTETÉS helyett a JOGI ÉRVÉNYESÉG VESZÉLYEZTETÉSE kerül előtérbe a kompozitum jelentésében, miközben a *bíróság*on kifejezés aktív zónájába a jogi eljárás résztvevői, a köztük lévő jogi és verbális interakció kerül. Megállapítható tehát, hogy a *bíróság*on + *meztámad-* konstrukcióban a profilmeghatározó összetevő profilja nagymértékben módosul: nem csupán átrendeződik vagy kibővül a jelentésszerkezet aktív zónája, hanem más konceptualizációt profilál a konstrukció igei folyamatként, ezért a konstrukciót metaforikusnak tekinthetjük. A metaforizáció természetesen a nominális komponenst sem hagyja érintetlenül, annak integrálódása során metonimikus figyelemáthelyeződés megy végbe az intézményről az abban folyó eljárásra és annak résztvevőire, eredményére.

2. ábra. A *bíróság*on + *meztámad-* kollokáció igei mintázata

A szűrési módszer hatékonyságának bemutatásához tekintünk egy másik stabil kollokációt, a *fegyveresek + megtámad-* konstrukciót (7,220-as kollokációs értékkel, 121 előfordulással). Összesen 9 esetben nem profilmeghatározó a *megtámad-* töből létrehozott kifejezés (pl. *megtámadó fegyveresek*, *megtámadott fegyveresek*, *fegyveresek próbálták megtámadni*), azaz ismét érdemes az igei profil alakulását vizsgálni. A nominális profilja (FIZIKAI ERŐSZAKOT FEGYVERREL VÉGREHAJTÓ SZEMÉLYEK CSOPORTJA) egyértelműen megfelelésbe hozható az igei profillal, a konstruálás során csupán az igei jelentésszerkezet aktív zónáját szükséges módosítani, specifikálva a tetteges erőszakot fegyverrel végrehajtott veszélyeztetésként, megállapíthatjuk, hogy a konstrukció megértése nem teszi szükségessé a profilmeghatározó komponens profiljának módosítását, így a konstrukció nem bizonyul metaforikusnak a grammatikai leírásban.

Az elemzés azt is megmutatja, hogy a metaforizáció a szerkezeti leírásban nem magyarázható pusztán a jelentésszerkezetek aktív zónájának megváltozása-ként, az ugyanis legfeljebb specifikálja vagy gazdagítja, de nem módosítja a komponensek által profilált konceptualizációt. Ilyen aktív zóna átrendeződést láthatunk a *fegyveresek + megtámad-* konstrukcióban, amelyben az ige által szimbolizált folyamat konvencionális profilja megmarad, de specifikálódik a támadás jellege irányában. Amennyiben azonban az összetevők a konvencionális jelentéshez képest mást profilálnak (fizikai helyett jogi veszélyeztetést, intézmény helyett az abban zajló eljárást), már metaforizációról, azaz profilmódosulásról beszélhetünk.

Mi a helyzet azoknál a konstrukcióknál, amelyekben a vizsgált igező nem profilmeghatározóként vesz részt? Ilyennek tekinthető a *megtámad-* + *határozatot* kollokáció (7,539 kollokációs értékkel, 296 előfordulással): 106 esetben (az összes előfordulás 35,8%-a) a *megtámadott* igealak melléknévi igenévi jelző, azaz nem profilmeghatározó. Ekkor a főnévi konceptuális profil (HATÁROZAT) öröklődik a kompozitumban, de nem fizikai entitásként (DOKUMENTUM), hanem JOGI ÉRVÉNYESÉGET KIMONDÓ AKTUSKÉNT. A profilmeghatározás folyamata során az igei jelentésszerkezetnek is úgy kell átrendeződnie, hogy a főnév profiljához illő legyen: vagyis nem FIZIKAI ÁLLAPOT VESZÉLYEZTETÉSEKÉNT dolgozzuk ki, hanem JOGI/HIVATALOS/ÉRVÉNYES ÁLLAPOT VESZÉLYEZTETÉSEKÉNT.

A profilmeghatározás műveletének követése tehát akkor is hasznos eszköz az elemzésben, ha a vizsgált kifejezés nem profilmeghatározó a konstrukcióban, hiszen ekkor a profilja ezekben az esetekben is módosul, de az integráció műveletében nem kezdeményezi a sémarekonfigurációt, csupán részt vesz abban. A metaforikus konstruálás komplex folyamatában a komponensek profilja eltérő mértékben, de egyaránt módosul, amely egyben a jóváhagyó konstrukciós séma átrendeződését is eredményezi. A profilmeghatározó azonosításának és elemzésének e folyamat leírásában módszertani jelentősége van: körülhatárolhatóvá teszi a metaforikus jelentés konstrukciós sémáját, és lehetőséget ad annak eldöntésére, történik-e metaforizáció a konstruálás folyamatában. Nem a profilmeghatározó okozza tehát a metaforizációt, de az teszi kutathatóvá a folyamatot a nyelvi adatok halmazában. Másként fogalmazva: a profilmeghatározás elemzése mentén egyértelműen kiszűrhetők a metaforikus kompozitumok a nem metaforikus kollokációk közül, a lehető legcsekélyebb mértékű elemzői intuíció és a lehető legnagyobb

mértékű operacionalizálhatóság mellett. Ez a módszer sem biztosítja a tökéletes objektivitást, de optimális megoldást kínál a metaforikus nyelvi kifejezések kutatásához.

A módszer alkalmazásával kiszűrtem a *megtámad-* fő legstabilabb kollokációi közül a metaforikus konstrukciókat, a szűrés eredményét az alábbi táblázat összegzi.

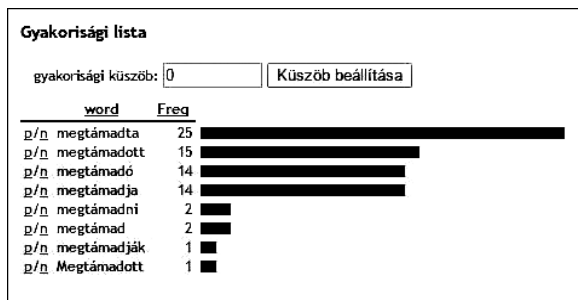
1. táblázat. *A megtámad- fő legstabilabb metaforikus kollokációjelöltjei*

Kollokációjelölt	logDice érték
1. bíróságon	8.395
2. Alkotmánybíróságon	7.869
3. határozatot	7.539
4. határozatát	7.122
5. döntést	6.737
6. Alkotmánybíróságnál	6.603
7. határozat	6.593
8. alkotmánybíróságon	6.566
9. Bíróságon	6.377
10. döntését	6.317
11. határozatban	6.261
12. vírus	6.189
13. kór	6.022
14. felperes	6.001

A 14 jelölt jól láthatóan két csoportra osztható: a jogi és az élettani/biológiai metaforizáció alkotja a legegységesebb konstruálási tendenciákat. Ezek közül is az első kategória dominál, a vizsgált kompozitumok 85%-ában a támadás eseménye jogi érvényesség veszélyeztetéseként kerül kidolgozásra.

A *megtámad* ige jelentésszerkezetében több sematikus figura is megjelenik: az elsődleges figura a támadás eseményének végrehajtója (trajektor kognitív grammatikai terminussal), a másodlagos figura a támadás elszenvetője (landmark), és további opcionális másodlagos figura (landmark) lehet a támadás eseményének helye, módja, körülménye. A táblázatból kiderül, hogy a jogi metaforizáció jellemző grammatikai sémája a másodlagos figura kidolgozása (landmarkelaboráció): a 12 esetből 6 esetben a támadás helye (pl. *bíróságon*, *Alkotmánybíróságnál*), 5 esetben a támadás elszenvetője (pl. *határozat*, *döntését*) profilálódik a nominális komponens révén. Egy esetben lehet szó az elsődleges figura kidolgozásáról (*felperes*), ám a 48 együttes előfordulásból a tágabb diskurzusrészlet vizsgálata alapján összesen 10 esetben beszélhetünk az elsődleges figura kidolgozásáról (pl. *a felperes által megtámadott határozat*; *A felperes mindenestre vitatja a megtámadott határozat e fejezetére vonatkozó indokokat*; *a megtámadott határozat a felperes nézete szerint*; *A döntést a felperes megtámadta*; *a felperes megtámadja azt*; *rendelkezését akarja a felperes megtámadni*).

Vizsgáljunk meg egy másik jelentéskörben kialakuló metaforizálódást: a *vírus* + *megtámad*- kompozitumszerkezetet, amelyben a következő igealakok fordulnak elő.

3. ábra. A *megtámad*-tő alakjai a vírus kollokációjelölt mellett

– a profilmeghatározástól függetlenül – minden esetben az igei folyamat elsődleges figuráját dolgozza ki. Ehhez a *vírus* profilját nagymértékben módosítani kell, személyként, de legalábbis tudatos élőlényként kell konceptualizálni a trajektor agentív jellegéből következően, meg kell személyesíteni. Ugyanakkor a *megtámad*-profilját is módosítani kell: a TETTLEGES ERŐSZAKKAL FIZIKAILAG VESZÉLYEZTET konvencionális profil helyett a NORMÁLIS ÉLETTANI MŰKÖDÉST VESZÉLYEZTET profilt kell kialakítani. A tettegesség már nem része az igei jelentés profiljának, a fizikai dimenzió pedig élettani funkcionálásként specifikálódik. Vagyis metaforizálódik a kompozitum, mert a profilmeghatározó nem tudja módosítás nélkül örökíteni a konceptuális profilját, és a másik komponens profilja is jelentős mértékben módosul, egyben a támadás fogalmi sémája is átrendeződik. Nagyon hasonló a *kór* + *megtámad*-konstrukció mintázata: a nominális összetevő mindegyik mintázatban az igei folyamat elsődleges figuráját dolgozza ki.

A *megtámad* ige metaforizációjának másik tematikus iránya, az élettani/biológiai metaforizáció tehát trajektorelaborációként valósul meg a korpusz adatainak elemzése alapján. A kognitív grammatikai magyarázat nemcsak a metaforikus kifejezések körülhatárolásában és szűrésében bizonyul tehát hatékonynak, hanem a metaforikus konstruálás grammatikai mintázatainak feltérképezésében is hasznos módszer.

5. Milyen tanulságai vannak egy nyelvtanvezérelt metaforakutatásnak? (Összegzés)

Ez a tanulmány a metaforikus kifejezések kognitív nyelvészeti kutatásának lehetősége és szükségessége mellett érvelt, három fő hozadékkal. Az első a kutatás metatudományos perspektívája: a metaforikus nyelvi szerkezetek alapos elemzése beleillik az ezredforduló utáni devolúciós (kvantitatív) fordulatba, amelynek

A 74 esetből 14 esetben (*megtámadó vírus*, 18,9%) beszélhetünk arról, hogy az igealak nem profilmeghatározó, vagyis a minta 81,1%-ában a *megtámad*-tőből létrehozott kifejezés határozza meg a konstrukció profilját. A jellemző mintázat tehát ebben a konstrukcióban, hogy az igei konceptuális profil öröklődik. Még lényegesebb megfigyelés azonban, hogy a *vírus* nominális

legfőbb eredménye nem annyira a kanonizálódott modellek finomítása (ez pusztán hangsúlyáthelyezés volna csupán), hanem a megfigyelhető nyelvhasználati adatok integrálása az olyan nagy hagyományokkal rendelkező kutatási területekbe, mint a metafora. Ez szükségszerűen a kutatási tárgy, a vizsgált jelenség újraértelmezésével is jár egyben, immár nem új teoretikus modellek javaslatba hozásával, hanem az empiria vizsgálatából történő tudományos elvonatkoztatással. A fő kérdés a kognitív nyelvészet számára tehát már nem az, hogy melyik elmélet írja le adekvátabban a metaforikus konceptualizációt, hanem hogy mi a metafora nyelvi (jelentés)szervezetként, és milyen szisztematikus leírása adható. A korábban kidolgozott magyarázatok megalapozták a metafora nyelviségének kognitív kutatását, és számos megfontolandó megfigyelést fogalmaztak meg, ám alapvetően elméletvezéreltek maradtak, a nyelvtani elemzés csak megalapozta a választott elméleti pozíciót, annak revízióját nem kényszerítette ki. Ennél fogva a tényleges használati adatok átfogó feltárása sem valósult meg kimerítően.

Kutatásom második hozadéka egy új nyelvtani magyarázat kidolgozása: a kognitív grammatika magyarázó eszköztárával szemantikai integrációként modellálható a metaforikus jelentés kialakulása. A konstruálás fő tényezője a profilmeghatározás: a kompozitumszerkezet feldolgozásakor a komponensek profiljának egymáshoz igazítása a megfelelések és a kidolgozás részfolyamatait, másrészt a jövőhágyás holisztikus műveletét is meghatározza. A metaforikus konstruálás a profilok módosulásával jár, amely nem írható le a jelentésszerkezetek aktív zónájának pusztán megváltozásával, kiegészülésével. A profilmódosulás végső soron a jövőhágyó séma átrendeződésével is jár, azaz a metaforizáció séma-rekonfigurációként értelmezhető a grammatikai konstrukció keretein belül.

A kognitív grammatikai javaslat újszerű empirikus kutatási módszert alapol meg. E módszer nemcsak korpuszalapú, hanem korpuszvezérelt, vagyis a metaforikus mintázatok feltárásában a korpusz nem példatárként, hanem a nyelvhasználat adatainak készleteként értelmeződik, így a kutatás a korpuszbeli mintázatok kvantitatív és kvalitatív feltárására irányul, hogy a metaforikus nyelvhasználat tendenciái felismerhetővé váljanak. A módszer egy kiválasztott kifejezés stabil kollokációinak meghatározásával indul, majd a profilmeghatározó komponens vizsgálatára alapozva kiszűrhetővé válnak a metaforikus konstrukciók, amelyek a vizsgálat bázisát képezik. Ezt követően az egyes konstrukciótípusok meghatározása és részletes elemzése vezet el a metaforikus jelentésalkotás grammatikai sémáinak meghatározásához. A *meztámad-* tövel végzett esettanulmány a jogi metaforizáció esetében a másodlagos figura kidolgozását, a fiziológiai metaforizáció esetében az elsődleges figura kidolgozását mutatja meghatározó műveleti sémának.

A nyelvtanvezérelt metaforakutatás jelenlegi kidolgozottsága további kutatási kérdéseket vet fel. Milyen metaforizációs mintázatok azonosíthatók a *meztámad-* tövből képzett főnév (*meztámadás*) esetében, a morfológiai deriváció változtat-e a megfigyelt kidolgozási tendenciákon? Más igei tövek kutatása megerősíti-e a *meztámad-* esetében feltárt mintázatokot, és amennyiben igen, azoknál is megfigyelhető-e tematikus differenciálódás? Amennyiben a metaforizációt a konstruálás kontinuumaként értelmezzük, miként térképezhető fel az aktív zóna módosulása és a profilváltozás közötti zóna?

A metafora nyelvtanvezérlét vizsgálata láthatóan kezdeti fázisában van még a kognitív nyelvészetben, de remélhetőleg további empirikus kutatások a fenti kérdések megválaszolásához vezetnek majd, egyben tovább árnyalják a metaforáról szerzett ismereteinket.

SZAKIRODALOM

- Croft, William 1993. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies. *Cognitive Linguistics* 4: 335–70.
- Deignan, Alice 2008. Corpus linguistic data and conceptual metaphor theory. In: Zanotto, Maria Sophia – Cameron, Lynne – Cavalcanti, Marilda C. (eds.): *Confronting Metaphor in Use. An Applied Linguistic Approach*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 149–62.
- Feist, Michele I. – Duffy, Sarah E. 2015. Moving beyond ‘Next Wednesday’: The interplay of lexical semantics and constructional meaning in an ambiguous metaphorical statement. *Cognitive Linguistics* 26: 435–54.
- Janda, Laura 2013. Quantitative methods in Cognitive Linguistics: An introduction. In: Janda, Laura (ed.): *Cognitive linguistics. The quantitative turn. The essential reader*. Berlin, Boston, De Gruyter Mouton, 1–32.
- Kövecses, Zoltán 2010.² *Metaphor: A practical introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Lakoff, George 2006 [1993]. Conceptual metaphor. The contemporary theory of metaphor. In: Geeraerts, Dirk (ed.): *Cognitive linguistics: Basic readings*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 185–238.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of a cognitive grammar*. Vol. I. *Theoretical prerequisites*. Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Rychlý, Pavel 2008. A lexicographer-friendly association score. In: Sojka, Petr. – Horák, Ales (eds.): *RASLAN 2008. Recent advantages in Slavonic natural language processing*. Brno, Masaryk University, 6–9.
- Simon, Gábor 2014. Semantic construal in metaphorical expressions – the example of spatiality. *Studia Linguistica Hungaria* 29: 35–50.
- Steen, Gerard J. 2007. *Finding Metaphor in Grammar and Usage. A methodological analysis of theory and research*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- Steen, Gerard 2009. From linguistic form to conceptual structure in five steps: analyzing metaphor in poetry. In: Brône, Geert–Vandaele, Jeroen (eds.): *Cognitive poetics. Goals, gains, and gaps*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 197–226.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. London, New York, Routledge.
- Strugielska, Ariadna 2014. The place of metaphor in a devolved cognitive linguistics. *Metaphorik.de* 25: 103–27. (URL: <http://www.metaphorik.de/de/journal/25/place-metaphor-devolved-cognitive-linguistics.html>)
- Sullivan, Karen 2009. Grammatical constructions in metaphoric language. In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara–Dziwirek, Katarzyna (eds.): *Studies in Cognitive Corpus Linguistics*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 57–82.
- Tognini-Bonelli, Elena 2001. *Corpus linguistics at work*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Turner, Mark 1991. *Reading minds. The study of English in the age of cognitive science*. Princeton: Princeton University Press.

Simon Gábor

posztdoktor kutató
MTA-TKI, ELTE-BTK

SUMMARY

*Simon, Gábor***A grammar-driven approach to metaphorical meaning**

As a consequence of the so-called “double-edged attitude towards language” (Deignan 2008, 151) in cognitive linguistic metaphor research, we do not know too much about the linguistic structure of metaphorical meaning so far. The study tries to answer the following questions: (1) What is the appropriate grammatical device for identifying metaphorical expressions in a corpus? (2) How can we model the meaning of a linguistic metaphor with the help of this device? It examines various theoretical and descriptive proposals: the principle of domain mapping initiated by the autonomous component (Croft), the method of propositionalization (Steen), and constructional analysis (Sullivan). Instead of autonomy/dependence alignment I propose to use the factor of profile determinance from Cognitive Grammar: the profile determinant of a composition tends to symbolize the source domain of a metaphor (the only exception being the predicating modifier construction), hence it makes the metaphorical mapping identifiable. On the other hand the constructional schema has selectional restrictions regarding the profile of the composite structure, thus metaphorical schema-reconfiguration can be modelled as developing profile correspondence in the process of profile determination. In the second part of the study I demonstrate the descriptive effectiveness of my proposal with a pilot study in which the metaphorical use of the Hungarian verb *megtámad* ‘attack’ is investigated in the Hungarian National Corpus.

Keywords: linguistic metaphor, cognitive grammar, profile determinance, corpus-based research, collocation

Motívumrend egy Füst Milán-versben

1. Füst Milánnak az Aggok a lakodalmon – Sorstragédia egy felvonásban, versekben című műve a Nyugatban jelent meg (Füst 1910), majd a Változtatnod nem lehet című kötetében (Váln. 69–123). Művének egyik részletét mintegy húsz esztendővel később önálló versként helyezte el ezzel a magyarázó címmel: Részlet az „Aggok a lakodalmon” című verses színdarabból – Kajetán beszéde a királyhoz (Váln. 77–9). Így közli a Szellemelek utcája című kötetében is (FSzu. 80–1), és ugyane versgyűjteményében megjelenti a színjáték kezdetét: Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prológusa (FSzu. 133–6). A színjáték e részlete a költő bizonyos motívumhasználata és stílusjellemzői révén hasonlatos az eleve (lírai) versnek készült műveivel.

2.1. Még a költő életében, 1958-ban kiadott Összes versei, majd annak későbbi kiadásai (1969, 1972, 1977, 1982) szintén tartalmazzák az említett prológust és a verset, amely a következő (a FÖv. 1969: 98–9 alapján):

Részlet az „Aggok a lakodalmon” című verses színdarabból

Kajetán beszéde a királyhoz

Felség, aggok vagyunk, mint látható, s nevem Kajetán s ez régi társam és barátom Bohemund...

S mindketten, lantosok, Arméniából származánk, hol kopár, vörös hegyek

A tenger partjait szegélyezik s hol sötétebb egen

Másfajta csillagok járása van. Király, csodás e táj...

Ott sokkal több a csillag s mind sugárzóbb és kövér...

S e messzi országnak is sok szokása más, – a nép ott halkszavú és búskomoly, – Ez volt hazánk.

De mért is szólni minderről, hisz vége van.

Bizony, hogy szegény lelkünk elszakadt az ágról, amely hordozá s akár a túl-érett gyümölcs,

Amely egy éjszakán lehull és már csak önmagának van és vár... sötétben ilykép rejtezőnk

S hogy mit várunk e tartós éjszakában még? – azt nem tudom.

Nehéz a vándor sorsa, nagy Király!

Voltunk megváltó vidámság a zordon pusztaságokon,

Vagy másutt: lenge, könnyű tűz, mely nyomtalan vonúl...

S volt úgy, hogy országutakon az éj ikránkba mart

S bizony nem volt tanyánk... s holott kopogtunk, szinte felindult a küszöb ellenünk...

Felbokrosodtak még a falak is... az emberszív gyakran kemény, ha szólítod, –
Ezt bezeg megtanultuk, akkor vándorok. Továbbá: mivel mulattassalak?
Gazdák mi nem voltunk sosem.

S ily szóval sem köszöntött minket senki: vidd a lányomat! szeresd!
De mint az átkozottak jártunk-keltünk, elmerülve, sóhajtozva, ögyelegtünk,
hízelegtünk,

Téboly volt e lét nekünk! És mit sem érő lomha gaz,
Amely burjánzik: annyi volt az ember s minden cselekménye, fényes nap-
ja, – ám az éj

S a hold bizony megejtett a mákonyával s fenn a fürtösféjű csillagok,
Az édesek voltak meghittjeink. – Nem volt szelíd kis szép menyasszonyunk,
Mosolygó, ledér szomszédnét sem ismerénk... Banyák és ringyók voltak tár-
saink,

Panaszkodó parasztok voltak nyügeink... s akár az épülőben lévő városok,
feltúrt utak,

Mi olyanok valánk, hogy csak jövőt akartunk, semmi mást és elfeledtük érte
napjaink’...

Egy télen aztán nagy városba érkezénk, volt éppen gyertyaszentelő
S a víz mellett járt fel s alá sokféle lány meg asszony, kezét tördelél...
Gyertyákat vitt a nagy folyónak, koszorúkat hajigált belé, majd hajladozott
is meg suttogott...

S mi megtudtuk, hogy náluk így szokás: az öngyilkosok kedvesei tartják így
az innepet, –

A folyót kérlelik, hogy adná nyugtát annak, aki most is nyugtalan talán,
Még ott a mély halálban is... S mi ámuldozva néztük őket árva vándorok:
Hogy íme, lám – e föld ily hú tehát? S nem nyomtalan tanyázott itt, ki erre
járt?

Tünődve néztük lenn a vad folyót...

S e naptól csendesebbek lettünk. – Úgy lehet:

Háborgó ifjuságunk akkor s ott letelt.

A színjátékról még 1911-ben Babits Mihály ezt írta Füstnek: „[...] ez a dráma
nekem nagy élvezetet szerzett. [...] Azokat a művészi ideálokat látom az Ön mű-
vében, melyekért magam is küzdöttem” (FÖlev. 962: 47. j.). Füst az évek múltával
ifjúkori művéről háromszor ír naplóiban, kétszer 1925-ben, egyszer 1927-ben, és
mindannyiszor rossznak tartja: „Mikor az »Aggok a lakodalmon« című szá-
márást csináltam, akkor is nyár volt...” (FTn. II: 147); – „Most már tudom, hogy mért
csinál meg valaki egy olyan munkát is, mint az »Aggok a lakodalmon«. Mert nem
tud jobbat” (FTn. II: 150); – „Én mindig szerencsétlen voltam, ha sikerületlen
munkáimra gondoltam, – nem akartam tudni róluk. (Az »Aggok a lakodalmon«,
– ugyaníly módon született – s épp ily undok!) – Lerázni magamról, – jelenjen
meg a Nyugatban, vagy könyvben s aztán soha többé ne kelljen látnom, – ez vol-
na jó!” (FTn. II: 246). 1963-ban is említi egy ismeretlennek írott levelében: „[...]
minden fiatalkori munkámat kijavítottam. Az aggok a lakodalmon című fiatalkori

próbálkozásomat és a Karácsonyi történetet nem is vettem fel a gyűjteményekbe” (FÖlev. 867).

Az Aggok a lakodalmon első megjelenésének szövegében a megfelelő rész, azaz Kajetán beszéde jóval rövidebb (Füst 1910: 1781), a FÖv. szövegével való megegyezést ehhez képest dőlő betűs szedés mutatja, []-ben a változások olvashatók:

Kajetán:

Felség Kajetán nevem s ez itten társam, az agg Bohemund!...

(Bohemund meghajol):

S mindketten Arméniából származánk, hol kopár, vörös hegyek

A tenger partjait szegélyezik s hol sötétebb egen

Másféle [Másfajta] csillagok járása van.

Király hidd el szavam:

Ott sokkal több a csillag s mind sugárzóbb és kövér

S a távoli népek [S e messzi országoknak] sok szokása más: mind halkabb, szomorú.

De mi vándorok sok országot bejárván céltalan

Most agg korunk egy új hazában halkan szálla ránk...

S gyermekkorunkét – ó ki tudja – igen messzi ország

Sosem láthatja már viszont elfáradott szemünk...

E részlet – amint az 1934-ben megjelent verssé alakított szövegművel összevetve látható – már a két agg életének összefoglalásává változott. A vándorra lett arméniai lantosok sorsukról beszélnek: „Téboly volt e lét nekünk!” – panaszozzák, és elmondják, miben volt, illetőleg nem volt részük vándorlásaik során. Az eljárás némileg hasonló az úgynevezett negatív festés módjára, amelyet Horváth János állapított meg Berzsenyi Dánielről (Horváth 1960: 73). Füst 1920-ban tanulmányt írt a niklai remetéről a Nyugatban, ebben idézi a „Nincs már symphonia, s zöld lugasok között | Nem bűg gerlicze” kezdetű Berzsenyi-verszakot (Füst 1967: 331), amely éppen e negatív festés példája. (Egyébként Füst elment Niklára 1922 augusztusában Berzsenyi sírjához, ottani lehangoló tapasztalatait tanulmányához utóhangként és naplójában is jegyzi [FTn. I: 748]).

Az önálló verssé való alakítás a Füst Milán-i szöveg- és stílusépítési módjával kapcsolódik a költői oeuvre egészéhez. Ez azoknak az ismétlődő elemeknek vagy nyelvi eljárás módoknak a beemelésével, illetőleg a rövid Kajetán-beszédnek ezekkel mint motívumokkal való feltöltésével valósul meg, közéjük tartozik a névadás és -használat, egyes színek kapcsolatai, az öregség és az ifjúság fogalmainak szövegbe ágyazódása. Megjegyzendő: más hasonló, ismétlődő elemek, vagyis motívumokat is tartalmaz az önálló verssé írott költői szövegmű: *emberszív* (Büky 1989: 67–8), *lélek* (uo.), *sötét* (uo. 147–54, 174–86), *(el)merül* (Büky 2000: 252–4), *tűz* (uo. 132–7) stb. A tartalomelemzés – még az alábbiakban egyszerűsített módszere is (vö. Antal 1976; Krippendorff 1995) – igazolhatja, hogy az említett szöveg- és stílusépítési módozatok összefüggenek-e a költői világképével.

2.2. A szereplő személyek neveinek különössége a költő (és a regényíró) Füst névadásának szokásos módja. *Bohemund ~ Boemund* antiochiai fejedelmek nevei a 11. századtól, ősük Tarantói Boemund normann keresztes lovag. V. Boemund (1198–1252) háborút viselt Arménia (!) ellen, mivel fia örmény hercegnővel házasodott, lezárták a háborút. A *Kajetán* a latin *Gaetanus* 'Gaeta közép-itáliai kikötővárosból való' név rövidülése, a magyar névadásban nem várható; a név különben anyakönyvezhető (Ladó 1971; Bíró 1997: 73), a *Bohemund* nem is fordul elő.

2.3. „Arméniából származánk” – mondja az egyik agg. Az *Arménia* földrajzi nevet másutt verscím gyanánt használja a költő (Arménia! Ny. 1911. I: 174); és metaforaként van meg a szövegben: *Arménia! Lelkem bölcsője*. A (lírai) tájak hasonló különösségként jelennek meg, mint a (tulajdon)nevek: *Perzsia* (Őszi sötétség. Nyilas-hava, Ny. 1911. I: 173), *Mississippi* (A Mississippi, Ny. 1928. I: 507), *Rocky Mountains* (uo.), *Mekka* (Óda Móricz Zsigmondhoz! Ny. 1911. II: 385), Csendes Óceán (Este van, Ny. 1933. II: 6), *India* (Születelők dala, Ny. 1910. I: 159).

2.4. „Arméniából származánk, hol kopár, vörös hegyek | A tenger partjait szegélyezik [...]” – mutatja be Kajetán szülőföldjét. Más Füst-versben is hasonló színű a táj: „nem az öröm útját választottam én sem, – ám a kopár sivatagét, | Hol vörös a földek szintje” (Önarckép, FÖv. 25–6). A stílus hírértéke függ(het) a nyelvi elemeknek ||várható|| vagy ||nem várható|| szövegbeli megjelenésétől, és ugyanez vonatkozik valamely műben az ábrázolt tárgyiasságokra is (Fónagy 1960; Moles 1973: 36). A *vörös* az előbbi helyeken éppúgy ||nem várható||, mint a következőkben: „*Vörös* a hold sarlója éjjel | Szenvedéseim forró lehelletétől! S két pokoli *vörös* szem repül | Fenn a magasban s nézi fájó lelkem! ... (Egy régi költő műve: Óda a fejedelemhez!, Ny. 1912. I: 40), a *vörös szem repül* metafora volta erősíti e ||nem várható|| elem hírértékét. – „Sötét a tér még, de halkúl a tenger. | S az égő forrásoknak *vörös* tüze sárgúl. | S derengő világnál sötét tömegeknek | Borzasztó uralma kezdetét veszi” (Arménia!, Ny. 1911. I: 174). A *vörös tűz sárgúl* is metaforaszerkezet, amely paradoxonon alapul. E vörös színt tartalmazó kifejezések rendre bizonyos (lelki)állapotokkal együtt tarthatók motívumnak: *fájó élet, pokoli szem*, (az öröm útja nélküli) *földek szintje; a szenvedés lehellete*.

2.5.1. „*Aggok* vagyunk” – mondja Kajetán. Az aggság, öregség Füst állandó motívuma. „Nemcsak betegnek kívánta látni és láttatni magát, hanem öregnek is, már kora ifjúsága óta” – írja róla első monográfusa, Somlyó György (1969: 78), aki ugyanakkor azt is megállapítja, hogy az öregség műveiben nem csupán mint tiszteletreméltó, hanem mint leginkább óhajtandó állapot jelenik meg csaknem idős koráig. Az *aggastyán* és a vele rokon értelmű szavaknak (*agg, aggság, öreg, öregség, vén, vénség*), az *agg*, az *öreg* (összetételi tagként is, származékai is), a *vén* (és származéka) előfordulásai és környezetüknek kapcsolatrendje ezt alá is támasztják.

A szövegbeli kontingencia ÉRTÉK [+], ÉRTÉKTELEN [-] ÉS SEMLEGES [Ø] csoportokba van sorolva, és { }-be foglalás jelzi.

Az ÉN jelzés mutatja a kategória közvetlen kapcsolódását a lírai énhez.

A szavak után szófaj jelzése (fn = főnév, mn = melléknév), valamint előfordulásuk száma található.

AGGASTYÁN fn 6

S egy *aggastyán* jött {dideregve}, (– hideg volt az inge, –) | S egy táncos lánykát vitt, kinek bokája szép, | Selyem bokája puha, mint a körte! (Karnéval, Ny. 1913. II: 791–2) – [–]¹

Horgaselméjű s szikár | *Aggastyán* akarok én is lenni, olyan mint maga az {Úr}... (Önarckép, Ny. 1932. II: 33–4) – ÉN¹, [+]¹

Szózat az *aggastyánhoz* ([Verscím.] Válv. 11–2) – [Ø]¹

(De már ahogy megnéztek is a nők... ama kőtáblákat cipelő öreget, | Egy már {haragra is erőtlen} *aggastyánt*, ki akkortájt valék... –) (Mózes számadása, Válv. 38–9) – ÉN², [–]²

Intelem az *aggastyánhoz* ([Verscím.] FÖv. 85) – [Ø]²

Elnyugszik már hús föld alatt a nagybátyám s pihen | Nyolcvankétéves *aggastyán* gazdag s {gonosz-szívű}. (Epigramma, Válv. 54) – [–]³

AGG fn 4

[...] {szegény} *agg*[,] ő nem tudhatá, hogy víg szemem mögött, | – Ha nem sír is az, – mi ég, mi forr: hogy készülök a sír mögé, a sír alá, könnyű szívvel a sírba le. (Epigramma, Ny. 1909. II: 299) – [–]⁴

Ám a gátakon épp ott járt polgármesterünk, a {gyermekarcu}, ősz, | Hódprémes *agg*, {szelíd} volt, mint az őz... | Ismertük őt: amellet {bölc}, – nemes és büszke fő [...] (Levél az ifjúságról, Válv. 73–6) – [+]²

Az egyik *agg* levele {Zsuzsannához} ([Verscím.] FÖv. 59) – [Ø]³

[...] {megtépik} még az *aggnak* is {szívét}! (Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prologusa, FÖv. 155–8) – [–]⁵

AGGSÁG fn 1

A sötétség felé szalad vonatom. | Befut az *aggság*, {kórság, a foghíjasság} öveibe. | S majd a nemlét boldog őslakói közt megáll. („Ha csontjaimat meg kellett adni” /Arany/), Ny. 1933. II: 243) – ÉN³, [–]⁶

ÖREG fn 7

Én mindezt láttam, {mélabús} *öreg* [...] (Ballada az elrabolt leányról, Ny. 1934. I: 299) – ÉN⁴, [-]⁷

(De már ahogy megnéztek is a nők... ama kötáblákat cipelő *öreget*, | Egy {már haragra is erőtlen aggastyánt}, ki akkortájt valék... –) (Mózes számadása, Válv. 38–9) – ÉN⁵, [-]⁸

S mért is évődjünk {komor} *öreg*ek mi, titkon [...] (Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prologusa, FÖv. 155–8) – ÉN⁶, [-]⁹

Ámde az Istenség | {Nem nézett rá, nem felelt} akkor az *öreg*nek. (Öregség, FÖv. 21–2) – [-]¹⁰

[...] S csakis akkor hagytok némi nyugtot az *öreg*nek, | Ha már mindenki {neveti} [...] (Egy tesszáliai költő az Erinniszekhez, FÖv. 84) – [-]¹¹

Két {rossz szemed} a fényük megvakítaná, | Ne nézz hát rá *öreg* [...] (Intelem az aggastyánhoz, FÖv. 85) – [-]¹²

ÖREGSÉG fn 2

Öregség ([Verscím.] FÖv. 21–2) [Ø]⁴

Oly nagygyá nőtt meg előtte s oly {szentté} az *öregség* {ösi nyomora}. (Öregség, FÖv. 21–2) – [+]³ ~ [-]¹³

VÉN fn 1

Az élet oly pimasz | S hiába minden ének, | Itt {nincs kegyelem} a *vén*nek. (Az egyik agg levele Zsuzsannához, FÖv. 59) – [-]¹⁴

VÉNSÉG fn 1

Oh {kóbor} *vénség*, {mord öregség}, nem lett benne részetek, | De mint a forgószeél, úgy zúgtatok el innen sebtiben. (Emlékezetül, FÖv. 89–90) – [-]¹⁵

Az öregség értékállapotainak megoszlása a *aggastyán*, *agg*, *aggság*, *öreg*, *öregség*, *vén*, *vénség* környezetében ÉRTÉKTELEN nagy többségét mutatja: [+]³ [-]¹⁵, [Ø]⁴. A vizsgálatba vont szóanyag hat esetben köthető a költői én személyéhez, közöttük egy szöveghelyen van ÉRTÉK. Természetesen a költői én állapotának kapcsolatát az 'öreg(ség)'² jelentésű szavakkal nem kell föltétlenül azonosítani Füstnek, a költőnek énállapotával (sem az egyéb lírai személyekével vagy áttételesen tárgyakéival, dolgokéival).

2.5.2. Érdeemes áttekinteni, hogy az öregség állapotát jelző más kapcsolatok milyen értékállapotúak, jelesül milyen az 'öreg'-et jelentő melléknevek kontingenciája.

AGG mn 3

Agg méltóságunkkal nem egyező | E lakájhád közzé vegyülnünk... (Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prólógusa, FÖv. 155–8) – ÉN⁷, [+]⁴

...Veled érezek én[,] agg Bohemund [...] {Vö. Agg méltóságunkkal} (Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prólógusa, FÖv. 155–8) – [+]⁵

Nem álom kell, de fánk. | Egy agg nő vár reánk [...] | {Enyésző} dáma, mint | A temető tekint | Arcodba [...] (A vagány esti éneke, FÖv. 163–4) – [-]¹⁶

Az *agg* melléknevek környezete közül egy kapcsolódik a költői énhez ÉRTÉK-kel, a megoszlás: [+]², [-]¹.

ÖREG mn 11

[...] mintha nem értene | Szivem {megtört}, öreg szivének bánatához [...] (Epigramma, Ny. 1909. II: 299) – [-]¹⁷

Az elmúlás kórusa. I. Egy öreg emberhez! ([Verscím.] Ny. 1921. I: 513) – [Ø]⁵

[...] öreg {boszorkány} vagyok, ki kincseket ás el [...] (Anya és fiú, Ny. 1925. III: 448–9) – ÉN⁸, [-]¹⁸

Öreg {puskádát} átadod? (Az igaztevőhöz, Ny. 1934. I: 244) – [+]⁶

Oh én öreg {csavargó}, látod, hogy sirok. (Hajnal előtt, Ny. 1934. I: 502) – [-]¹⁹

Oh {kár fáradnod} vélem[,] égi dajka, – lásd | Öreg vagyok [...] (Hajnal előtt, Ny. 1934. I: 502) – ÉN⁹, [-]⁷

Idóm a sír felé, öreg {barát} | Oly csendbe' lépked [...] (Sirató, Válv. 128–9) – [+]⁸

Megállt a had magától is az öreg férfi [{a polgármester}] mellett... (Levél az ifjúságról, Válv. 73–6) – [+]⁹

[...] úgy {jajongtak, mint az árva gyermekek}... | A bűnös, nagy király öreg dudásai... (Levél Oidipusz haláláról, FÖv. 51–2) – [-]²⁰

{Elfáradt szivét} ezentúl pihenteti, ója, | {Csendet} akar most már az öreg {óra}! (Barokk elégia: Búcsú mesterségetől, FÖv. 87–8) – [-]²¹ ~ [+]¹⁰

Öreg szatir ([Verscím.] FTn. I, 257) [Ø]⁶

Az *öreg* melléknév környezete az ÉRTÉK : ÉRTÉKTELEN viszonya 4 : 5; SEMLEGES az érték-környezet 2 esetben. A jelzett szavak – *barát, boszorkány, csavargó, dudás, ember, férfi, óra, puska, szatir, szív* (e főnév Füst Milán-i használatára l. Büky 1989: 42) – többnyire a köznyelvben is hasonló értékviszonyok mellett kaphatnák meg az *öreg* minőségjelzőt, vö. ÉrtSz. *öreg*. A két, a költői énhöz grammatikálisan is köthető eset (*Öreg vagyok; én öreg csavargó*) értékviszonyai kiegyenlítődnek. (NB. A [-]²¹ ~ [+]¹⁰ kontingenciájú szöveg hely is egyenarányt jelez.)

Öt *öreg*-előtagú összetétel – mindegyik főnév – található még a költői nyelvben.

Úgy látom, *öregember* én már nem leszek [{mint maga az Úr...}]. (Önarckép, Ny. 1932. II: 33–4) – ÉN¹⁰, [+]¹¹

Egy *öregúr* vagyok, akinek {nincs neve} [...] (Álom az ifjuságról Ny. 1936. I: 292) – ÉN¹¹, [-]²²

Hozzád szól a susogás, *öreganyó* {motozása} [...] (A Holdhoz, Válv. 17–8) – [Ø]⁵

Öregasszonyt {kerget} a sikátorokon, ám gyermek ha jó eléje: leguggol | És sorra gurítja feléje ennen képével vert, királyi aranyát. (Copperfield Dávidhoz! Válv. 21–2.) – [-]²³

S vaj' emlékszel-e rá? | Hogy álmaidban {átölelte két kezéd} egy *öregember*... (A Hetvenéveshez! FÖv.⁴ 152–3) – [+]¹²

Az összetételek között egy melléknév fordul elő.

[...] *öreguras* vagy és {elnyűtt} [...] (Madrigál, Válv. 59) – [-]²⁴

Ezekben az összetételekben a költői énhöz két ÉRTÉK-értékállapot kapcsolódik; az arányok: [+]², [-]², [Ø]¹.

A szócsaládhoz még az *öregedni* igenév tartozik egy adattal.

Volt egy görög egykor | Ki felemelte két kezét, mint a szobor s az ifjuságát visszakövetelvén | {Mondott} aiszchylloszi {átkot} arra, aki tette, hogy így meg kell az embernek *öregedni*. (Öregség, FÖv. 21–2) – [-]²⁵

VÉN mn 12

Mi, – én s *vén* {várrom} itt maradunk [...] (Hajó megy el, Ny. 1909. I: 416) – ÉN¹², [-]²⁶

[...] de te {füled se mozgatod}, *vén* csont [...] (A Mississippi, Ny. 1928. I: 507) – [-]²⁷

A szélben *vén* emberek {perlekedtek}. (Ballada az elrabolt leányról, Ny. 1934. I: 299) – [-]²⁸

S {a vállaimmal kellett vón kivetnem négy sarkából mind e nagy világot}, úgy, mint egykoron, – [...] | S bizony már ehhez *vén* valék Uram. – (Henrik király! Válv. 40–1) – ÉN¹³, [-]²⁹

[...] *vén* vagyok | S {az emberek nevetnek}. (Az egyik agg levele Zsuzsannához, FÖv. 59) – [-]³⁰

S a *vén* {zsugorit} majd ketten kinevetjük. (Oh latin szerelem! FÖv. 58) – ÉN¹⁴ [-]³¹

S vándor, | {Bus csillag a reménység}, mely egyre közelít, | Egy *vén* szikla mögül közelít [...] (Gyertyafénynél, Ny. 1912. I: 1010) – [-]³²

[...] fáj bizony s {nehéz} is már e *vén* szívem. (Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prólógusa FÖv. 155–8) – ÉN¹⁵, [-]³³

Vén {foga} kettős görbületű [...] (Bukolika. III. Tanító vers, Ny. 1910. I: 821–2) – [+]¹³

{Lassú} e *vén* világ. (Panasz, Válv. 66) – [-]³⁴

[...] s a *vén* | Csókák is, ötvenévesek felültek fészükön az éjben | S {nevetek} rajtatok [...] (Emlékezetül, FÖv. 89–90) – [+]¹⁴

Verne most | Az isten, ki hallgatta flótám, | *Vén* {pohost}. (Öreg szatir, FTn. I: 257) – ÉN¹⁶, [-]³⁵

AZ ÉRTÉKTELEN csoport száma (10) föltűnő, ezt a *vén* melléknévnek számos jelentéscsoportjához fűződő rosszalló érzelmi velejáró befolyásolhatta (vö. ÉrtSz.) a jelzett szavakhoz járulva: *csóka*, *csont* ('ember'), *szikla*, *szív* ('az ember valamely érzésének jelképeként'), *várrom*, *világ*, *zsugori* ('ember'); a költői énré grammatikailag vonatkozó két szöveghelyen (ÉN¹², ÉN¹⁴) hasonló a helyzet: a *vén* melléknév a költői énré ötször kapcsolódik. Az értékállapot-arányok: [+]⁰, [-]⁵. (A *fog* 'vadkanfog' jelentés miatt ÉRTÉK.)

Egy ide vonható összetétel adatolható Füst lírájából:

Oh igen, ők azok, akik szemébe {röhögnek} a *vénasszonynak* is [...] (Válv. 63–5) – [-]³⁶

Szintén egy adat van a *vénül* (képzett) igére:

Vénül az idő s {könnyei szakállára peregnek}. (Őszi sötétség. I. Nyilas hava, ElmK. 39–50) – [-]³⁷

Az 'öreg(ség)'-gel mindezek ezek szerint az együtt-előfordulások minősítése szerint 13 ÉRTÉK, 37 ÉRTÉKTELEN és 7 SEMLEGES az összes Füst Milán-versben. A költői énnre vonatkozó adatok szerint az ÉRTÉKTELEN kontingenciák többségben vannak: 3 [+], 12 [-], 0 [Ø].

2.5.3. Az *iffuság* ~ *iffúság* főnév és a vele részben szinonim *iffúkor* konkordanciáinak kontingenciafeldolgozása és összehasonlítása az előzőkkel, megmutathatja, valóban kívánatos állapot-e az öregség a Füst Milán-i lírában. A kontingencia megállapítása szó 'ifjúkor' és 'ifjak összesége' jelentéseire nincs tekintettel.

IFJUSÁG ~ IFJÚSÁG fn 15

[...] megütközött | Az *iffúságom* {dölyfén}: ó szegény agg[,], ő nem tudhatá, hogy víg szemem mögött, | – Ha nem sír is az, – mi ég, mi forr: hogy készülök a sír mögé, a sír alá, könnyű szívvel a sírba le. (Epigramma, Ny. 1909. II: 299) – ÉN¹⁷, [-]¹

Végeláthatatlan | Gyönyörök szolgája lettem. {Sötét} tengerek fedik már {tisztta} *iffúságomat*. (Levél Oidiposz haláláról, Ny. 1934. I: 297–8) – ÉN¹⁸, [Ø]¹

Álom az *iffuságról* ([Verscím.], Ny. 1936. I: 292) – [Ø]²

Levél az *iffúságról* ([Verscím.] Válv. 73–6) – [Ø]³

Oh *iffúság*, ennen hangodtól {mámoros} és {társtalan} [...] (Levél az ifjúságról, Válv. 73–6) – [Ø]⁴

Oh telihold [...] | bús pillantásodtól az *iffuság* | {Borzongani kezd és szinte megbomol}... (Levél az ifjúságról, Válv. 73–6) – [-]²

Úgy lehet: | {Háborgó} *iffuságunk* akkor s ott letelt. (Részlet az „Aggok a lakodalmon” című verses színdarabból. Kajetán beszéde a királyhoz, Válv. 77–9) – ÉN¹⁹, [-]³

Hallgass {rám [ti. öregre]} oh *iffúság*. (Öregség, FÖv. 21–22) – ÉN²⁰, [+]¹⁵

Hallgass rám oh ifjúság. Volt egy görög egykor | Ki felemelte két kezét, mint a szobor s az *iffuságát* visszakövetelvén, | Mondott aiszchyloszi átkot arra, aki tette, hogy így {meg kell az embernek öregedni} (Öregség, FÖv. 21–22) – [-]⁴

Régi barátom, e rövid {élet | Nem tart} még egy *ifjúságot* {tarsolyában} [...] (Tóth Árpádhoz, FTn. I: 257) – [-]⁵

Ifjúságunk | Már {köddé finomúlt, álommá vált} [...] (Tóth Árpádhoz, FTn. I: 257) – ÉN²¹, [+]¹⁶

Ifjúságomban | Azért {tornáztam annyit, hogy ha majd eljössz, {erősnek találj engem} [...] Vers prózában, FTn. I: 407–8) – ÉN²², [Ø]⁵

Holdvilág-csokor, te *ifjúságnak* csokra | A {szívszakadás csokra}: {ég veled}! (Az élet útja hajlik.... FTn. I: 576) – ÉN²³, [-]⁶

[...] S {nem jössz segíteni} a vég előtt | Ó messzi *ifjúság!* ([Cím nélkül.] FTn. I: 709) – ÉN²⁴, [-]²⁴

S ha megkérdez az *ifjúság*: {tátogva meredsz rá. | Sipogva hebegsz rá}, mint a tátogó madár. ([Cím nélkül.] FTn. II, 316) – ÉN²⁵, [-]⁸

Most még babér, még sötétzöld amarynth neked | Nyomorgó *ifjúságom*. ([Cím nélkül.] FTn. II, 395) – ÉN²⁶, [-]⁹

Az *ifjúság* főnév egy szinonim adattal mutatható be.

[...] mulattunk kicsit s {a bor | Fejünkbe szállt}. – S a bölcs így szolt: „a kor!” | „Az *ifjúkor*, bizony... (Levél az ifjúságról, Válv. 73–6) – ÉN²⁷, [-]¹⁰

Az ifjúságfogalom csupán 17 adattal van jelen a költői oeuvre-ben a öregség fogalmának 57 előfordulásával szemben, ez a verseknek az öregségállapottal való foglalkozása jelentős szerepét mennyiségileg igazolja. Az összes szöveghelyben is csupán kétszer van ÉRTÉK, tízszer ÉRTÉKTELEN, ötször SEMLEGES értékállapot van a fogalom környezetében. A SEMLEGES-nek minősített esetek nélkül is ötszörös az ÉRTÉKTELEN együttlőfordulás.

A költői énhez kapcsolódó kilenc ifjúságfogalom együttlőfordulás értékállapotai – 2 [+], 7 [-], 2 [Ø] – az ifjúságot mint olyant zömében értéktelen-nek mutatja.

Az öregség az ÉN környezetében 15 szövegmetszetben van meg, alig több az ifjúság együttlőfordulása (17), ezekben csaknem négyszeres az ÉRTÉKTELEN állapot, ha a két [Ø] adatot nem vesszük számításba.

A teljes adatállományban az öregség ÉRTÉKTELEN kontingenciái vannak csaknem kétszeres többségben (10 : 37), az ifjúsághoz tartozó ÉRTÉK mennyisége csekély az öregséghez tartozó együttlőfordulásokkal szemben (2 : 10), megjegyzendő még ugyane viszonylatban a SEMLEGES aránya is (5 : 7).

2.5.4. A már említett önálló verssé alakításban az ünnep motívuma is szerepet kapott. Füst összes verseiben az alábbi előfordulásai vannak.

ÜNNEP ~ INNEP fn

[...] {Mézédes derű}, ó régi *ünnep*, | Ki {elmúltál} és vissza nem jöhetsz!
(Szólóhegyen, Ny. 1909. II: 298) – [+]¹

„[...] S kik {ettek} Szilveszterkor [= *ünnep] májat és diót, | És puttonyból
kik {ettek} szép gyümölcsöket | A lelkük vizfenéken alszik[,] mint a hal.”
(A részeg kalmár, Ny. 1911. I: 175) – [+]²

Hogy *ünneped* van ma, {szívemből felköszöntelek} [...] (Óda Móricz Zsigmondhoz! Ny. 1911. II: 385) – [+]³

Ünneped van ma s {borral} | Kedvezni akarok Néked s érezni ünnepi, zavartalan {örömet}! [...] (Óda Móricz Zsigmondhoz! Ny. 1911. II: 385) [+]⁴

Újjongott és tapsolva örült, hogy van, aki nagylelkű, aki forró délben
| Remekszerű {látványosságot, tűzijátékot} tartogat néki, | Gyönyörű
{mulatságul} eltikkadt lelkének [...] (Óda Móricz Zsigmondhoz! Ny. 1911. I: 385) – [+]⁵

Egy télen aztán nagy városba érkezénk, volt éppen gyertyaszentelő [= ünnepe] | S a víz mellett járt fel s alá sokféle lány meg asszony, kezét tördelé...
| {Gyertyákat} vitt a nagy folyónak, {koszorúkat} hajigált belé, majd hajladozott is meg suttogott... | S mi megtudtuk, hogy náluk így szokás: az öngyilkosok kedvesei tartják így az *innepet* –

A folyót kérlelik, hogy adná nyugtát annak, aki most is nyugtalan talán,
| Még ott a mély halálban is... (Részlet az „Aggok a lakodalmon” című verses színdarabból, FÖv. 98–9) [+]⁶

De mért örülni néked ember s {hazug} *ünnepidnek* [...] (Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prológusa, FÖv. 155–8) – [–]¹

A hét szöveghelyen mindössze egyben található ÉRTÉKTELEN kontingenciát: {hazug} *innep*. A többi helyen a társadalom szokásos ünneplési módjához tartozó, kedvező értékállapotokat jelző kategóriák jelennek meg: *ettek* [...] *májat és diót*, | *És puttonyból kik ettek szép gyümölcsöket – borral* | *Kedvezni akarok Néked – látványosságot, tűzijátékot tartogat néki*, | *Gyönyörű mulatságul – szívemből felköszöntelek*. A {*derű*}, a {*mulatság*} és az {*öröm*} fogalmai szintén idetartoznak. Bizonyos kellékekkel (koszorú, gyertya) együtt jelenik meg a gyertyaszentelő, február 2. napján, amely Mária megtisztulásának az ünnepe, amelyet a nyugati egyházban I. Gelasius pápa 494-ben vezetett be, a görög egyházban pedig Jusztinianosz egy konstantinápolyi járvány megfékezése céljából. A zsidó vallási törvények szerint a szülő nő megtisztulása negyven nap múlva akkor történt meg, ha a jeruzsálemi templomban bemutatta a megfelelő áldozatot és gyermekét

(Lukács evangéliuma 2.21–38): „Amikor elteltek a tisztulásnak a Mózes törvényében megszabott napjai, felvitték Jeruzsálembe, hogy bemutassák az Úrnak”). A Füst versében leírt szokásnak nincs nyoma Európában, a 8. századtól Gyertyaszentelő Boldogasszonykor szokásos gyertyás körmenetekre gondolhatni, ezek is a megtisztulást voltak hivatva segíteni. A bizarr különösségeket kedvelő költőnek a Névtelen iszik című verse, „amelynek tárgya zsidó legendán alapul” – amint írja (FÖlev. 894) – hasonlóképpen tart laza kapcsolatot a pészáh előestéjén szokásos széder rendjével (l. Büky 2008).

3. Az eredeti drámarészletben a személyek nevének, a földrajzi neveknek (illetőleg helyeknek) ||nem várható|| volta emeli a hírértéket. Az öregség fogalmával kapcsolatos szavak, szerkezetek előfordulási valószínűsége a költői összes verseinek ismeretében nagy – az előfordulási a folyamat jövőbeli értékeinek a teljes múlt ismerete alapján meghatározott feltételes eloszlása megegyezik a jelen ismerete alapján meghatározottal, vagyis a Markov-folyamat érvényesül; mintegy százhetven versben van 57 előfordulás. Ezek hírértéke emiatt nem túl magas, ezért az ÉRTÉKTELEN kontingenciák adják a tartalomelemzéssel kiszűrhető információt: az öregség korántsem kívánatos állapot. Ezt erősíti az ifjúságfogalom kisebb előfordulása – ezeknek emiatt nagyobb a hírértéke –, amely szintén az ÉRTÉKTELEN kontingenciák nagy többségét (10 előfordulás) hordozza. S ez megfelel a költői én fohászának: „Uram, az én életem hiábavaló!” (Egy hegedűművészhez! Ny. 1912. II: 652). A hiábavalóság is Füst Milán-i motívum: „Hiába mondjátok, én sose voltam” (Henrik király! Ny. 1933. II: 548); „És jobbról is, meg balfelől | A hiábavalóság dalát zengték a kórusok” (Emlékezetül, FÖv. 89–90); vö. Kis Pintér 1983: 139–74. Az ünnep mint olyan előfordulásának valószínűsége a költő öregséggel és ifjúsággal átszőtt szövegvilágban kisebb, a 7 előfordulásban egy kivétellel valamilyen ÉRTÉK együttelezőfordulás van, hírérték így eleve nagyobb, még ha a kontingenciák zömükben szokásosak is, de mindezért éppen nem az élet hiábavalóságának megjelenítői a Füst Milán-i lírában.

Az eredeti prológusba való építésük révén a vizsgálatba vont motívumok a más Füst-versekbeli előfordulásaikkal lévő kapcsolatok révén a költő kifejezés-módjának, stílusának jezeit erősítik.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1976. *A tartalomelemzés alapjai*. Budapest, Magvető Kiadó. (Gyorsuló idő).
- Bíró Ágnes 1997. *Új magyar utónévkönyv*. H. n. BM Kiadó, [Budapest.]
- Büky László 1989. *Képköltés és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Büky László 2000. *Egy vers szóhasználati háttere – Füst Milán: Szellemek utcája*. Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Büky László 2008. Angyalok Füst Milán lírájában. In: Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek – Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest. (Tanulmányok a transzcendensről VI.) 648–67.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Fónagy Iván 1960. A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 56: 73–100.
- FÖv. = Füst Milán 1969. *Ősszes versei*. Magvető Kiadó, Budapest.
- FÖv.⁴ = Füst Milán 1988. *Ősszes versei*. Magvető Kiadó, h. n. [Budapest.] IV. kiadás.
- FÖlev. = Füst Milán 2002. *Összegyűjtött levelei*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
- FSzu. = Füst Milán 1948. *Szellemelek utcája*. Dante Könyvkiadó, Budapest. [É. n.]
- FTn. = Füst Milán 1999. *Teljes napló* I–II. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
- Füst Milán 1910. Aggok a lakodalmon. Sorstragédia egy felvonásban, versekben. *Nyugat* 1766–802.
- Füst Milán 1967. Berzsenyi Dániel. In: *Uő: Emlékezések és tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest. 317–31.
- Horváth János 1960. *Berzsenyi és iróbarátai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kis Pintér Imre 1983. *A semmi hőse – Füst Milán költő világgépe*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Krippendorff, Klaus 1995. *A tartalomelmzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Moles, Abraham A. 1973. *Információelmélet és esztétikai élmény*. Gondolat Kiadó, h. n. [Budapest.] (Eredetije: *Théorie de l'information et perception esthétique*, Paris, Flammarion, 1958.)
- Ny. = *Nyugat* 1908–1941.
- Váln. = Füst Milán 1914. *Változtatnod nem lehet. Verseik*. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Kiadása, Budapest. [É. n.] (Modern Könyvtár 333–339. szám, szerk. Gömöri Jenő.)
- Válv. = Füst Milán 1934. *Válogatott versei*. Nyugat-kiadás, h. n., é. n. (Füst Milán munkáinak gyűjteményes kiadása I.)
- Ruzsa Imre 1988. *Logikai szintaxis és szemantika* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Somlyó György 1969: *Füst Milán – Emlékezés és tanulmány*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

Büky László
ny. egyetemi tanár
Szegedi TE

SUMMARY

Büky, László

The system of motifs in a poem by Milán Füst

The prologue of Milán Füst's tragedy of fate „Elders at the Wedding” was converted by the poet into an independent poem called *Részlet az „Aggok a lakodalmon” című verses színdarabból – Kajetán beszéde a királyhoz* (Excerpt from the play „Elders at the Wedding” – Cajetan's speech to the King). This version of the poem is attached to the whole oeuvre by its methods of text construction and style. That attachment can be seen, among other things, in the various linguistic guises of the notion of „old person” or „old age” (*aggastyán, agg, öreg, vénség; aggság, öregség, vénség*), as well as in the fact that concordances with these notions carry value judgements, just like the notion of „youth” and its concordances. The content analysis of such concordances and their information value system reveals that – as opposed to the general belief among literary scholars – Füst considered youth, rather than old age, to be the most important period of human life.

Keywords: Milán Füst, youth as a motif, information value, Markov chain, old age as a motif

Az érzelmeket kifejező igékről, különös tekintettel aspektuális jellemzőikre

1. A pszichológiai igék fogalma, szemantikai csoportosítása

Dolgozatom a pszichológiai igék egyik alkategóriájával, az érzelmeket megjelenítő igékkel és azok aspektuális jellemzőivel foglalkozik. Mielőtt tárgyamra térnék, elsőként a magyar nyelvészeti szakirodalomban nagy figyelmet ez idáig nem kapott igecsoportot definiálok. Jőmagam Komlósy András (2000) és Drávucz Fanni (2015) témámhoz lazábban kötődő, Eszes Boldizsárnak pedig szorosabban kapcsolódó cikkét ismerem (Eszes 2008). A feladat első nekifutásra nem tűnik bonyolultnak: az érzékelést, a kognitív cselekedeteket, folyamatokat, érzelmeket megjelenítő igék tartoznak a körükbe: „The class of mental verbs (also known as ‚psych verbs‘) includes verbs of perception, cognition and emotion” (Croft 1993: 55). Szemantikai osztályaikat a definícióból adódóan – legalábbis a nyelvészeti szakirodalomban – az emóciókat kifejező (*szeret, utál, fél*), a percepcióis (*lát, érez, ízlel*), a kognitív (*gondol, tanácsol, vél*) és az értékelő igék (*értékel, saccol, ítél*) alkotják (Bossong 1998: 259–94). A tágabb értelmezés mellett léteznek szűkebb, csak az érzelmeket számításba vevők is. Levin például az angol igeosztályokat feldolgozó munkájában (1993) csak az emóciókkal összefüggésbe hozható igéket gyűjti össze a címszó alatt (i. m. 188–93). Munkámban hasonlóképpen cselekedtem abból a feltételezésből kiindulva, hogy az egyszerre homogén és eltérő vonásokkal bíró nagycsalád egy alkategóriája is elegendő általános következtetés levonását engedi meg. Céljaim a következők voltak: egyrészt meg kívántam határozni az érzelmi állapotokat, történéseket kifejező igék lehető legteljesebb családját, másrészt a szakirodalom részleges bemutatásával bepillantást akartam nyújtani az igtípus által felvetett problémakörbe, harmadrészt a megfelelő nagyságú korpusz birtokában igyekeztem leírni a szóban forgó igék aspektuális jellemzőit.

Az első feladatom teljesítésének előfeltétele az volt, hogy eldöntsem, milyen érzelmeket kiváltását, megjelenítését rendeljem a csoportba. Mivel a Milyen érzelmekek vannak? kérdés megválaszolása elsődlegesen nem a nyelvész feladata, a pszichológiához fordultam segítségért. Az elterjedtebb érzelmeklasszifikációk (Arnold 1960; Izard 1977; Plutchik 1984; Ekman 1982; Frijda 1986; Shaver et al. 2001) tükrében sajnos azt kellett megállapítanom, hogy messze nincs konszenzus a pszichológiában sem, de ez nem meglepő, hiszen az érzelmekek a legrejtelmesebb, kultúránként is másképpen konceptualizált összetevői egyéni-közösségi létünknek (a témáról: Oatley–Jenkins 2001: 25–60). Dolgozatomban végül Arnold rendszerét írtam át, mivel azzal együtt, hogy kognitív szempontokat alkalmazott, a cselekvési irányultságra, vagyis az adott érzelmekekkel összefüggő cselekedetekre (igékre) támaszkodott. A 11 általa meghatározott alapérzelmi kört (harag, ellenérzés, bátorság, levertség, vágy, kétségbeesés, félelem, utálat, remény, szeretet, szomorúság) kiegészítettem az öröm és meglepetés kategóriákkal, illetve a harag mellé felvettem a szerintem lényegesebb düh, a szeretethez pedig a vonzalom érzését. (Az utóbbiak más klasszifikációkban szerepeltek.) Persze még így is szembesültem nehézségekkel: némely érzelmfajta nyelvi megjelenítése (bátorság, vágy, remény) szegényesnek bizonyult, illetve egyes igék több helyre is besorolhatók voltak, ezért ha a szótarbeli értelmezések sem segítettek, több helyen is említtem őket. A magyar korpusz végül úgy állt össze, hogy Levin csoportosítását saját gyűjtéssel, a témával foglalkozó külföldi szakirodalomból, valamint a magyar egynyelvű szótárakból (ÉrtSz., Kiss 1999) vett példákkal erősen kiegészítettem. Az igéket aztán – a könnyebb átláthatóság kedvéért – az érzelmekek pozitív, negatív jegyei szerint rokon családba helyeztem: I. -félelem, II. -düh, -harag, III. +szeretet, +vonzalom, +vágy; IV. -utálat, -ellenérzés; V. +öröm, +remény, +bátorság; VI. -szomorúság, -kétségbeesés, -levertség; VII. +meglepetés.

2. A pszichológiai igék vizsgálata: szintaktikai alapú megközelítések

Az igecsoport tagjait elsőként az általuk alkotott szerkezetekben részt vevő elemek szerepei és a grammatikai funkcióik leképződését tekintve vizsgálták (Belletti–Rizzi 1988; Grimshaw 1990; Pesetsky 1995; Ruwet 1995; Landau 2010 stb.). Hogy miért érdemeltek kiemelt figyelmet szintaktikai szempontból, az az egyszerű cselekvésigékkel való összevetésükkel illusztrálható.

- 1a *János nézi a filmet.*
 1b *János unja a filmet.*
 2a *A gyermek fél a kutyától.*
 2b *Péter megijesztette a gyermeket.*

Az 1a és 1b mondatokban egyaránt *János* a grammatikai alany, *a filmet* pedig a tárgy, ám míg a cselekvésigét tartalmazó 1a-ban *János* a téma és egyben ágens, *a filmet* pedig patiens, addig az 1b-ben a szintaktikai alany (*János*) experiens szerepet tölt be, akinek a pszichológiai állapotát az *un* ige fejezi ki, *a filmet* pedig az, amiről az állítás szó, a téma. Dowty idézve (1991) az experiens olyan igei argumentum, amely az ige által megnevezett érzelem, tapasztalás, mentális attitűd vagy állapot megtapasztalója. A 2a mondatban a nominativusban levő alany a téma és az experiens egyben, a 2b-ben viszont a tárgyi mondatrész a téma és experiens. A pszichológiai igék tehát a tranzitív cselekvésigéktől eltérően az alanyt témává vagy experienssé egyaránt képesek tenni. Ezzel magyarázható az, hogy a jelentésükben igen közeli igék (*fél*, *megijeszt*) más tematikus szerepekben jelenhetnek meg (2a, 2b mondatok). Dowty idézett írásában az experiens és téma fogalmak helyett az experiens és stimulus elnevezésekkel él. A stimulus az experiensben emocionális reakciót, kognitív ítéletet okozó hatás: az 1b mondatban a *filmet* tárgy, a 2a-ban a *kutyától* határozó, a 2b-ben az alany.

2.1. A pszichológiai igék osztályai. Az eltérő hangsúlyú, más terminológiával dolgozó szintaktikai megközelítésekben közös, hogy az egyes szemantikai csoportok és az argumentumstruktúrájuk viselkedése között összefüggéseket kerestek és találtak. Belletti és Rizzi (1988) az experiens argumentum mondatban elfoglalt esetei alapján az olasz igéknek három fajtáját különítették el: a *temere* ('fél') típusban az experiens alany nominativusban van (Subj.Exp.), a *preoccupare* ('aggaszt') típusban az experiens tárgyesetben áll (Obj.Exp.), a *piacere* ('tetszik') csoport tagjai pedig dativusi experienst kívánnak (Dat.Exp.). Az újlatin nyelvek pszichológiai igéivel foglalkozó írások kisebb kiegészítésekkel ezt a felosztást erősítik meg (Franco 1990; Cançado 1997). A szakirodalom az angol igéknek hasonlóképpen három csoportját különíti el:

- 3a *John loves Mary* ('János szereti Marit' Subj.Exp.)
 3b *John worries Mary* ('János aggasztja Marit.' Obj.Exp.)
 3c *John appeals to Mary* ('János tetszik Marinak'. Dat.Exp.)

A német pszichológiai igék jóval cizelláltabb rendszerét tárja eléink Klein és Kutcher az experiensek és stimulusok által felvett eseteket, prepozíciós szerkezeteket sorra véve (Klein–Kutscher 2002: 2–7). A rendszerüket követve elkészítettem a magyar érzelmeket kifejező igék argumentumstruktúráját (lásd 1. táblázat). A némettel összevetve inkább az eltérések, mintsem a hasonlóságok rajzolódnak ki. A németben például jóval gyakoribb a dativusi experiens: *mir graut (es) vor morgen*; *er macht mir Angst*; *mir ermangelt (es) der Ruhe*. A magyarban – jelentési csoportjaiktól függetlenül – Subj.Exp. és Obj.Exp., nagyritkán Dat.Exp. struktúrákat figyelhetünk meg, vagyis az érzelmeket, pszichológiai állapotot megtapasztalók alany, ritkábban tárgyesetben, nagyritkán részshatározói esetben állnak. A Subj.Exp. típusnál az igék tárgyas vagy tárgyatlan volta függetlennek tűnik a felvett szereptől (*fél*, *feldühödik*, *szeret*, *megtör*, *utál*), az accusativusi experiens viszont csak tárgyas igékkel fordul elő: *megijeszt*, *meglep*. A stimulust megjelenítő argumentumok színesebb képet mutatnak a németnél, ahol a négy eset, prepozíciók, tagmondatok töltik be ezt a funkciót: a magyarban az alanytól a tárgyeseten át az okhatározói funkcióban is szereplő ablativusi, célhatározói ragon át a névutós *miatt*, *íránt*

szerkezetekig, a tagmondatokig mindent megtalálunk köztük (lásd 1. táblázat: a táblázatban a tagmondatokat nem említem, a csoportokon belül az intrazitív-tranzitív igéket elválasztom).

1. táblázat. *A magyar érzelmeket kifejező igék argumentumszerkezete*

	Stímulus	Experiens		
		nominativus	accusativus	dativus
I. félelem	<i>-tól, -től, -ért miatt</i>	<i>megriad, fél</i>		
	Nominativus <i>-val, -vel</i>		<i>megriaszt, aggaszt</i>	
II. düh	<i>-n, -ra, -re miatt</i>	<i>dühöng, felpaprikázódik</i>		
	Nominativus <i>-val, -vel</i>		<i>dühít, felbosszant</i>	
III. szeretet, vonzalom...	Nominativus <i>-hoz, -hez, -höz, -ban, -ben, -n -ért iránt, miatt</i>	<i>érdeklődik, vonzódik, rajong, gyönyörködik</i>		<i>kell, tetszik</i>
	Nominativus accusativus	<i>szeret, imád</i>	<i>érdekel</i>	
IV. gyűlölet, ellenézés...	<i>-tól, -től, -ra, -re miatt</i>	<i>undorodik, szégyenkezik, neheztel</i>		
	Nominativus accusativus	<i>utál, gyűlöl, un</i>	<i>untat, undorít</i>	
V. öröm, remény, bátorság	Nominativus accusativus <i>-nak, -nek -ért, -ban, -ben, -n</i>	<i>örül, lelkесedik, reménykedik</i>	<i>felderít, nyugtat</i>	
VI. szomorúság	<i>-n miatt</i>	<i>bánkódik búsong</i>		
	Nominativus accusativus	<i>letör, bán</i>	<i>elszomorít, bánt</i>	
VII. meglepetés	<i>-n</i>	<i>meglepődik</i>		
	Nominativus accusativus		<i>meglep</i>	

3. Az aspektuális megközelítések, a főbb aspektuális fogalmak

Előjáróban meg kell jegyezni, hogy a szintaktikai alapú vizsgálatok mellett beszélhetünk szemantikai megközelítésekről is. Ezek egy részében fontos szempontként jelenik meg az igei argumentumok és az eseményszerkezet közötti viszony (Grimshaw 1990; Croft 1993), vagyis átvezetnek íráson tulajdonképpeni tárgyához, a szóban forgó igék aspektuális sajátosságainak a leírásához. A hasonló szemléletű munkák közül néhány: van Voorst 1992; Filip 1996; Cançado 1997; Vanhoe 2002; Landau 2010.

Az aspektusértelmezések sokfélesége miatt elsőként azt kell megjelölnöm, milyen aspektuális jegyeket fogok vizsgálni. A Smith-féle kétszintű aspektuális elkülönítés szerint (1991) az egyik

aspektusfajta, a lexikális aspektus univerzális, a nézőponti pedig egyes nyelvekben meglévő jelenség. A szláv aspektusirodalomban valamelyest otthonosan mozgóak előtt nyilvánvaló, hogy amíg ott főként szemléleti aspektusról esik szó, addig az angolszászban lexikairól. A zavart fokozva ez utóbbi említődik szituációs aspektusként is, de régebbi elnevezésén akciómínőségként is, bár a klasszifikációik alapján a kettő szerintem nem teljesen egyezik. Nagyvonalakban fogalmazva a lexikai aspektus (mivel a koncepciómhoz ez a terminus áll közelebb, a továbbiakban így utalok rá) az ige szótári alakjában inherensen bennfoglalt tulajdonságeggyüttes, és mivel egy-egy nyelv lexikonjához tartozó jelenség, használata a megnyilatkozó részéről nem választáson alapuló művelet. Feltételezett aspektuális jegyeik (statikusság-dinamikusság, durativitás-pillanatnyiság, telikusság-atelikusság) alapján az igék többféle aspektuális osztályát ismerjük. Létezik többek között öttagú taxonómia (állapot, teljesítmény, cselekvés, szemelfaktív, eredmény; Smith 1991), négytagú (állapot, cselekedet, teljesítmény, eredmény; Vendler 1957), háromtagú (állapot, folyamat, esemény; Dowty 1986; Verkuyl 2005; Németh 2012), kéttagú (állapotok, események; Michaelis 2002). Legelterjedtebbnek és egyben az újabb klasszifikációk kiindulópontjának a mai napig Vendler (Arisztotelészen, Rylen alapuló) ontológiai felosztása mondható. Jómagam is ezt veszem alapul.

Módosulást hozott a fogalom értelmezésében a kompozicionalitás gondolata, vagyis az a feltevés, hogy léteznek olyan, az igéhez rendelt inherens aspektuális jegyek, amelyek kijelölik, hogy milyen módon szerepelhet a szintaktikai konfigurációkban. Dowty például az argumentumstruktúrárt bevonó tesztek széles, pontosan 11 kritériumból álló együttesét dolgozta ki a vendleri osztályok sajátosságainak leírására, illetve a saját módosításainak megtételéhez (1979: 60). Összegezve az igék mondatépítési sajátosságait előtérbe állító felfogást, a lexikális aspektus „kompozicionálisan jelölt kategória, mely a leírt szituációhoz rendelt eseményszerkezetet konvencionálisan meghatározott, nyelvileg kódolt jegyekkel fejezi ki” (Németh 2012: 64).

Az érzelmeket kifejező magyar igéket a vendleri osztályokból mind a négybe besorolhatónak tartom: túlnyomó többségüket az állapotokéba és az eredményekébe, kis részüket a cselekvésekébe, valamint a teljesítményekébe. Az első két kategóriába helyezés általánosnak tekinthető a külföldi szakirodalomban, a teljesítmények kérdőjelesen említődnek. Voorst inkább eredményeknek mondja őket (1992), Landau szerint a *fear* ('fél') és az *appeal* ('tetszik') osztály az angolban statikus, a *worry* ('aggaszt') pedig kettős, teljesítmény vagy eredmény értelmezést enged meg (2010). Eszes Boldizsár a *szeret* – *megszeret* típusú igéknél az igékötő megjelenését az állapotból eseménnyé válással (STATE → EVENT) azonosítja (Eszes 2006). (Az esemény magába foglalja az eredményeket és teljesítményeket.)

3.1. Az állapotok. Mielőtt a leírásokban problematikusabbnak tűnő eredményekkel és teljesítményekkel foglalkoznánk, az állapotok kategóriájába sorolható igék aspektuális jegyeiről szólok részletesebben (bár eközben kiderül majd, hogy nem is alkotnak olyan egyértelmű csoportosulást). Amint az 5. táblázatban nyomon követhető, állapotokat találunk az VII. szemantikai csoport kivételével mindenhol.

Az állapotok +statikus, +duratív, –telikus jegyűek. A témával foglalkozó szakirodalom szerint (Lakoff 1966; Binnick 1991; Comrie 1976; Dowty 1979: 55–6; Smith 1991; Michaelis 2002; Németh 2012; stb.) nem jelölnek érzékelhető változást, így legfőbb tulajdonságuk – ami megkülönbözteti őket az eseményektől – a homogenitás. Ez azt jelenti, megfelelnek a részintervallum-kritériumnak, vagyis időintervallumuk osztataira ugyanaz az eseményszerűség jellemző: a *János egy órát gyönyörködött a tájban* mondatban megjelölt időszakasz minden egyes elemére elmondhatjuk, hogy *János gyönyörködött a tájban*.

Az állapotok sajátja az inherens perszisztencia, vagyis az a tény, hogy fenntartásuk nem igényel energiakifejtést a szituációban részt vevő szereplők valamelyikének részéről, megszakadásuk pedig külső hatásra történik (Binnick 1991: 184). A gyakran látványos fizikai jelekkel kísért érzelmeket kifejező osztályok (félelem, düh) tagjai e kritérium tekintetében nem egységesek, ugyanis az erős érzelmeket gyakran komoly energiakifejtésként éljük meg, amelynek a fiziológiai alapját a kapcsolódó történések (kiabálás, gesztusok, felgyorsult légzés stb.) adják. Sőt – mint ahogy a nyelvi adatok mutatják – tipikusnak gondolt állapotokat (*aggódik, gyűlöl*) is megjeleníthetünk erővesztéséget követelő cselekedetként: *Belefáradtam az aggódásba / a gyűlöletbe.* ↔ **Belefáradtam a gyönyörködésbe.* Hogy a lelki folyamatok mennyire nem választhatók el az őket kísérő fizikai hatásoktól, azt éppen a konkrét jelentésű szavak metaforikus használata igazolja: *remeg, reszket = fél.*

Hozzáteszem, a felvetés, hogy az állapotok osztálya nem homogén, nem új keletű. Bach például ismeri a dinamikus állapot alkategóriát, amelyet nála olyan igék képviselnek, mint az *ül, fekszik, áll* (1986). Michaelis (2002) viszont homogén folyamatokat különít el, amelyeket a *visel, néz, bámul, hallgat, ölel, tart vmit, zuhan, emelkedik* alakok jelenítenek meg.

Az állapotok statikusak. Vendler a statikusság-dinamikusság elkülönítésére az egyszerű *Mit csinálsz éppen most?* kérdést alkalmazza (1957: 144), amelynek válasza állapot esetén helytelen mondatot eredményez (**Utálok az esőt*), dinamikusnál helyeset: *Bosszantom a tanáromat*. A dinamikus jegy ellenőrzésére használt leggyakoribb teszt a folyamatos igeidőket ismerő nyelvekben a progresszivitással való kapcsolhatóság, amely a referenciaidő intervallumában éppen végbemenő folyamatot jelöl. A magyarban a progresszív és a folyamatos aspektus közötti különbség kontextus nélkül nem dönthető el (Kiefer 2006: 93–135; Németh 2012: 99–102), a tesztje (4–5. mondatok) viszont segíthet abban, hogy az állapotgyanús alakok családjából kiemeljünk egy +dinamikus, +duratív jegyű, a cselekvések közé áthajló kisebbet. Ezek az igeiken (lásd 6. rész) elvégeztem ugyan az állapotok és cselekvések elválasztására használatos tesztek (Kiefer 2006: 263–5), de a bizonytalanságok miatt nem zárom ki kettős aspektuális értelmezésüket.

4. *János éppen/javában dühöngött/hisztizett, amikor megérkeztem* (cselekvés)
5. **János éppen/javában félt, amikor beléptem a szobába* (állapot)

Az ágenst vonzó képesség vagy annak hiánya (non-agentivity) egyik aspektustípusnál sem bizonyul biztos elkülönítő sajátosságnak (Dowty 1979; Comrie 1976; Binnick 1991; Smith 1991), így az állapotoknál sem. Ahogy Dowty utal rá (1979: 133–87), tendenciák kimutathatók ugyan, de mindegyik aspektusosztályban vannak ágenst vonzó vagy ágens nélküli igék is. (Ellenpéldával a 6. részben találkozhatunk.) Az agentivitás tesztjeként a szándékosság, akaratlagosság ellenőrzése mellett az imperatívusszal való kompatibilitást szokás alkalmazni. A magyarban ez sem mindig tűnik biztos útnak. Az érzelmeket ugyanis részben akaratunktól függő, részben kontrollálhatatlan történésekként konceptualizáljuk, és ez a kettősség tükröződik a használatukban is: *?Szenvedj!*, *?Csodálkozz rajta!*, de: *Szeressed vagy gyűlöld!* Az ellentmondást Németh Boglárka is észreveszi (2012: 129–30), és két lehetőséget ajánl fel a magyarázatra. Az első esetben az imperatívus prototipikus funkcióját megkülönbözteti a beszélő óhajának kifejezésétől, ez azonban pragmatikai szempontból megkérdőjelezhető. Egyfelől azért, mert a beszélői szándékok azonosítása explicit performatívumok nélkül még a kontextus ismeretében is kétséges vállalkozás (a *Menj!* lehet parancs, felszólítás, kérés, könyörgés, óhaj, vágy kifejezése). Másfelől az óhaj éppúgy a direktívumok (a ráhatásokat kifejező aktusok) alcsoportja, mint a felszólítás, kérés stb.

Összegzésképpen be kell érünk tehát annyival, hogy az elkülönítésüket szolgáló tesztekkel létrehozhatók az állapotok jegyeit nagyrészt hordó csoportosulások (lásd II. III–IV., V–VI. a-val jelölt alosztályai), sőt a II. szemantikai típusban az ágensi alanyt kívánó főként kauzatív igék (*boszszant, idegesít*) inkább cselekvések, de vannak kétféleképpen viselkedők is (6. rész).

3.2. Eredmények, teljesítmények, események – a telicitásról másképpen. A nem állapotokat leíró igék között eredményeket (*megdöbben, megszeret*), kisebb részt teljesítményeket (*felidegesít, felmegésít*) és még elenyészőbb százalékban cselekedeteket (*idegesít, cukkol*) különíttem el. Az első két típus szétválasztása nem egyszerű, mivel egyaránt azt a momentumot ragadják meg, amikor alanyuk, tárgyuk állapotváltozása megtörténik, Dowty éppen ezért egységesen inchoatívumoknak nevezi őket (1979: 77). Az eltéréseik megfogalmazását sokféle teszt megkísérli (összegzéseiket lásd Kiefer 2006: 268–71), de leginkább a szemantikai implikációik segítenek szétválasztásukban, a teljesítmények ugyanis olyan cselekvéselőzményt foglalnak magukba, amelyeknek van lexikai megjelenítője: a *János öt perc alatt felidegesítette Annát* mondat feltételezi a megelőző idegesítés cselekedetét. Az általam eredménynek mondott *megszeret* alaknál ellenben ilyen lexéma nincs, magyarán nem implikálja a szeretést mint előzményt. Bach az eredményeket (1986) véletlenszerű (*eltörrik*) és kapcsolódó folyamattal bíró (*elér*) alkategóriákba osztja, Smith (1991) viszont kiveszi közülük a szemelfaktív formákat, amelyeknél a kezdet és a végpont egybeesik, és nem követi őket utóállapot (*knock, cough*). Hasonlóan vélekedik Engelberg (2000). Az érzelmi állapotváltozásokat kifejező

eredményigéknek van utóállapotuk, így ez a terminus feleslegessé vált velük kapcsolatban. A taxonómiák mindkét osztályt +telikus jegyűnek mondják. Telicitásértelmezésben az eredményeknél nem tartom relevánsnak ezt a vonást, de a cselekedetek csak atelikusként való meghatározását is megkérdőjelezem. A miértek részletekbe menő kifejtése messze meghaladná írásom terjedelmét, de a magyarázatomhoz kiindulópontként szolgáló alapvetések felvázolását nem kerülhetem meg.

A telikus-atelikus jelzők használatára, tartalma meglehetősen ellentmondásosnak mondható a szakirodalomban. Találkozhatunk velük a lexikai aspektusokhoz köthető jegyként, de össze is mosódhatnak a nézőponti aspektussal. Léteznek vélemények, amelyek függetlenül őket egymástól, mondván a telicitás sem nem szükséges, sem nem elégséges feltétele a perfektív szemléleti aspektusnak (Borik–Reinhart 2004), mások elismerik találkozási pontjaikat (Kiefer, É. Kiss). Ami közös az eltérő felfogásokban, az az, hogy a cselekvések, történések időbeli behatároltságával (boundedness/delimitedness) más megfogalmazásban kimértségével (Tenny 1994) hozzák összefüggésbe, amelyet egyesek az ige inherens jelentéselemének tartanak (Comrie 1974; Kortmann 1985). A szintaktikai megközelítések viszont (többek között Verkuyl 1972) azt hangsúlyozzák, hogy az ige és argumentumainak viszonya alakítja a két aspektuális jegyet. Tenny Aspectual Interface Hypothesis című írásában (1994) foglaltak szerint minden olyan belső argumentum, amely változáson megy át, képes kimérni (measure out) az igei eseményszerűséget. A fő kimérői szerepet a tárgy tölti be úgy, hogy az utolsó szakasza szolgáltatja a végpontot az ige által megnevezett cselekvésnek. *A János írt egy levelet* mondatban ezt teszi az *egy levelet*, hiszen a levélnek van vége, amelyet a cselekedet elér. *A János fél a kutyától* mondatban a külső argumentum szerepet betöltő *experiens (János)* kimérő szerep nélküli, a szituáció következképpen atelikus állapot (bővebben Németh 2012: 44–8). Megjegyzem, a tárgy szóban forgó funkciója az érzelmeket kifejező eredményeknél, teljesítményeknél nem súlypontos, mivel a tárgyak általában állapotváltozáson átmenő személyek, a kimérő szerepet pedig a változást megjelenítő tulajdonság tölti be.

A telicitás egy másik megközelítése az intervallumszemantikához köthető (Dowty 1986; Reinhart 1986 stb.). Ez a felfogás az eseményszerkezet intervallumainak eltérésében látja a telikus-atelikus tulajdonság lényegét: “A sentence ϕ is an accomplishment/achievement [...] if it follows from the truth of ϕ at an interval I that ϕ is false at all subintervals of I ” (Dowty 1986: 13). Magyarán míg az atelikus szituációkra az jellemző, hogy a részintervallumaikra is igaz a kifejezett eseményszerűség fennállása, a telikusnak csak a végpontjára, vagyis nincsenek szubintervallumai. *Az Órákon keresztül sétált a parkban* mondatnak vannak alosztályai, amelyekre érvényesek az előzőek szabályai, viszont a *János megírt egy levelet* mondatról nem mondható el ugyanez.

Olvasatomban Dowtynál bekövetkezik az a fordulat, amely az utóbbi évtizedek telikus-atelikus felfogását meghatározza, nevezetesen az, hogy a hangsúly a céljukat elért (múlt idejű) és el nem ért szituációkra tevődik az oppozíciójukban. Csakhogy ez meglehetősen távolságot mutat a fogalom eredeti tartalmától.

3.2.1. A telicitás Garey-féle értelmezése. A telikus-atelikus terminus első megjelenése Howard Garey nevéhez köthető (1957), aki a francia nyelvben főként az igeidőkkel kifejezett grammatikai aspektust akarta elkülöníteni a szó szótári alakjában meglévő jelentéstől, mai szóhasználatnál a lexikai aspektustól. A *telic* szót a görögből kölcsönözte (*télos* = ‘cél’), és a jelentésének megfelelően a céljaik felé irányuló cselekvéseket kapcsolta hozzá, amelyeknek megvalósulását valamely befejezett igeidőben képzeljük el: “category of verbs expressing an action **tending towards a goal – envisaged as a realized** in a perfective tense, but as contingent in an imperfective tense” (1957: 106, kiemelés tőlem Sz. K.). Garey tehát határozottan elválasztja az imperfektív cél felé irányulást és a cél perfektív igeidővel történt megjelenítését. Ez derül ki a telikusság-atelikusság és az imperfektív-perfektív igeidők lehetséges kombinációinak felsorolásából: 1. telikus-imperfektív jegyek meglétekor a referenciaperiódus rövidebb, mint a cselekvés, így a szerkezet a megadott cél felé haladást (go towards a given goal) közli, azt azonban nem, eléri-e a cselekvés a célját vagy sem (*Pierre arrivait*); 2. telikus-perfektív találkozáskor (*Pierre est arrivé*) az alany a beszédkor előtt vagy azzal egyidejűleg elérte a célját; 3. az atelikus-imperfektív *Pierre jouait* mondat (telikus bővitmény híján) csak a cselekedet múltbeli létezéséről informál; 4. az atelikus ige és a perfektív múlt struktúra (*Pierre a joué*) az esemény meglétére vonatkozik (i. m. 108–9). Garey azt is megjegyzi, hogy telikussá az időbeli határokat megelőző tárgy teszi az ígét (i. m. 107).

Hasonlóképpen vélekedik a telikusságról Comrie is: “a telic situation is one that involves a process that leads up to well-defined terminal point...” (i. m. 45). Példái (*John is making a chair. John is singing a song*) is alátámasztják, hogy nem a céljukat elért múlt idejű, hanem csak az azok felé tartó cselekvéseket illeti ezzel a jelzővel. Ezt nyomatékosítja, amikor a perfektivitás-imperfektivitás és a telikusság-atelikusság viszonyáról szól. A szituáció végpontjának elérését ugyanis nála (Gareyhez hasonlóan) a telikus forma és a perfektív igeidő együttese biztosítja (*il fit/il a fait une chaise* ‘csinált egy széket’), az oroszban pedig az ige igeikötős befejezett alakja: *on sdelal stul* (i. m. 45). Az előbbiekről nem kíván bővebb magyarázatot, hogy azért nem tekinti telikusnak az *elér* eredményigét, mert eseményszerkezete nem jelez elérési folyamatot: “In expressions referring telic situation it is important that there should be both a process leading up to the terminal point as well as the terminal point. Thus... *John reached the summit*, is not telic, since one cannot speak of the process leading up to John’s reaching the summit” (i. m. 47).

3.2.2. A telicitás a magyar szakirodalomban és a telicitás kifejezői. A külföldi szakirodalom felvázolt telicitásfelfogásának hangsúlyeltolódása természetesen tetten érhető a magyar szakirodalomban is. Kiefer Ferenc 2006-ban ekképpen ír róla: „A határpontos igei szerkezeteket TELIKUS, a határpont nélkülieket ATELIKUS igei szerkezeteknek nevezzük. A határpont azt jelenti, hogy a folyamat, cselekvés egy végpont felé irányul, amelynek elérése után a folyamat, cselekvés tovább nem folytatható, és a végpont elérése új minőséget hoz létre” (Kiefer 2006: 67). A cselekvésnek határpontot szabó tipikus elemnek a tárgyi argumentumot mondja, és éles vonalat húz az eredménytárgy, valamint az iránytárgy közé azzal érvelve, hogy az utóbbi nem biztosítja a célhoz érés kulminációs pontját, eredményét. A *Péter épített egy háza; Péter építette a házat* mondatok nála tehát egyaránt telikusak, a *Péter olvas egy újságot; Péter olvassa az újságot* mondatok atelikusak, viszont perfektívvé tehető igeikötővel. A felmerülő kérdés: ha a telicitást a megjelölt cél felé irányulásként fogjuk fel – ahogy ő is teszi –, akkor az *egy újságot* és az *újságot* tárgyak nem töltik-e be a céljelölő funkciót a maguk határozott fizikai kiterjedésével, hiszen van első lapjuk, közepük, végük, és feltételezhető, hogy az idő előrehaladásával az elolvasott lapok száma is növekszik, más szóval inkrementális témát biztosítanak az igeik (az inkrementális témáról: Dowty 1991). Mondhatom például, hogy *János két órán keresztül olvasott egy könyvet / olvasta a könyvet, félig el is olvasta*. Fontos kiemelni, hogy Kiefer a durativitáson belül tartja érvényesnek a telikus-atelikus oppozíciót (1983: 159), következőképpen Comrie-val egyezően az eredményeket nem tekinti telikusnak: „Azok a perfektív szituációk, amelyeknek eredete nem telikus szituáció, nem duratívak” (uo.). Ellentmondást nála az iránytárgyas szintagmák atelikus megítélése (lásd fentebb) és a között a gondolat között látok, hogy a telikus szituációk perfektíválhatók, az atelikusak nem (uo.).

É. Kiss Katalin a teljesítményeket és az eredményeket ugyancsak a „célra irányuló (telikus)” mondatok sorába vonja (2004: 16), amelyeknek két meghatározó tulajdonságuk van: olyan változást fejeznek ki, mely 1. az ige belső argumentumát (azaz patiensét vagy jellemzettjét, esetleg experiensét) érinti; 2. és amelynek inherens, természetes végpontja van (2004: 16). Telikussá tevő elemekként eleinte ő is az ige szótári alakját, valamint argumentumait említi, bár újabban inkább az igeikötőknek tulajdonítja ezt a funkciót: „A mai magyar nyelvben többnyire rezultatív vagy terminatív igeikötővel utalunk a cselekvés tárgyának, illetve a történet alanyának a cselekvés, történet végeredményeképpen létrejött új állapotára” (2005: 432). Az utóbbi idézetben tetten érhető az értelmezésében bekövetkezett elmozdulás, az, hogy a telicitást már a célhoz éréssel azonosítja. Még újabb dolgozatában már azt bizonyítja, hogy az igei partikulák a mondat szituációs aspektusának jelöléséhez járulnak hozzá, mivelhogy a rezultatív és terminatív igeikötők inherensen telikus mondatok létrehozásában játszanak szerepet, a helyjelölő partikulák (*ott, itt, rajta*) pedig atelikus, létezés, ige adott helyen való elhelyezkedést visszaadó mondatokat engednek meg (É. Kiss 2008a: 17). Az ige, kiváltképpen az igeikötős ige által vezérelt lexikálisaspektus-képzés gondolata jelenik meg Csirmaz Smith kétszintű aspektuselméletére építő rendszerében is (2006), akinél az adott predikátum +/- telikus jegyét már az igeikötők megléte vagy hiánya befolyásolja elsődlegesen. Kardos Éva ugyancsak a partikulákat (igeikötőket) és a rezultatív kifejezéseket (2011) említi mint telikussá tevő eszközöket, sőt az igeikötők szerinte az eseménypredikátumot olyanná teszik, hogy az határolt útvonalú vagy kvantált argumentumot vesz fel, telikussá téve ezzel a predikátumot: “it is characterizable in terms of taking an event-denoting predicate such that it contains a bounded path argument and

a quantized figure argument and it yields a telic predicate” (Kardos 2011). Hasonlóképpen vélekedik Geröcs Máttyás, aki az igekötő megjelenésének fontosságát történetileg abban látja, hogy „az eseményszerkezetre gyakorolt hatása révén az igekötő az atelikus cselekvéseket és állapotokat telikus teljesítményekké [...] és eredményekké [...] tudta konvertálni” (Geröcs 2011: 160).

Összességképpen meg kell állapítanunk tehát, hogy a telicitás tartalma jelentősen megváltozott a Garey-, Comrie-, Kiefer-féle felfogáshoz képest, a cél felé haladás kritériuma ennek elérésére változott, és ennek folyamányaként a telicitás kifejezőinek meghatározásában is változás állt be. A legszembetűnőbben az igekötők funkciója alakult át: Kiefernél nagyrészt a telikus (és atelikus) szerkezeteket tették befejezetté (*épít egy házat* → *megépít egy házat*; *olvassa az újságot* → *elolvassa az újságot*), a közelmúlt idézett szerzői szerint pedig mintha fordított folyamat játszódna le, az igekötős (telicizáló) ige jelöli ki argumentumainak behatároltságot eredményező jegyeit.

Az érzelmi igék tüzetes elemzése valószínűsíthetően nem oldja fel a fenti ellentétet, de reményeim szerint adalékokkal szolgál egyik vagy másik vélemény megszilárdításához. Az általam feltett kérdések egyszerűek: milyen összefüggés van az igék szótári alakja, azaz igekötő nélküli és igekötős volta és aspektuális tulajdonságaik között; mennyire befolyásolja az igekötő az igei argumentumoknak a behatároltságot jelző vonásait. Vizsgálatomat a telicitás Garey-féle fogalmára építem.

4. Az állapotok

Kezdjük a legproblémátlanabbnak tűnő állapotokkal (2. táblázat). Szinte kivétel nélkül igekötő nélküli alakot tudtam ide helyezni, mégpedig olyanokat, amelyek az aláhúzottak kivételével nem vesznek részt új aspektuális osztályt létrehozó képzésben.

4.1. Félelem és düh állapota (Ia, IIa csoportok). A két közeli érzelmi állapotot összefogó csoport tagjai Subj.Exp. és Obj.Exp. típusú szintaktikai szerkezetekbe épülnek bele, és mindegyik struktúra az alany vagy a tárgy állapotát írja le:

6a *János aggódik a barátjáért.* Subj.Exp.

6b *A sok probléma aggasztja Jánost.* Obj.Exp.

Morfológiai jegyeiket tekintve vagy igekötő nélküli tőszók (*fél*, *aggódik*), vagy főnévből (*haragszik*, *dühöng*), melléknévből (*idegeskedik*, *heveskedik*) képzett szavak. Több köztük a már nem transzparens származék (*örjög*, *tombol*, *zsémbel*), de akad idegen eredetű szó is: *pánikol*, *inzultál*. (Ezek az alakok jellemzők az állapot csoportok mindegyikéről elmondhatók, így a továbbiakban csak az éppen taglalt család egyedi alakjait emelem ki.) A düh csoport metaforikus tagjai arról vallanak, hogy a dühös állapot okozását főként szúrást kifejező fizikai cselekedetekkel kötjük össze (*bökdös*, *húz*, *piszkál*, *nyúz*, *szurkál*, *szurkapiszkál*, *ugrat*), az elszenvedést pedig az ismert A DÜH EDÉNYBEN FORRÓ FOLYADÉK metaforával, valamint a tűzhöz kapcsolódó történésekkel: *forrong*, *fortyog*, *füstölög*. A félelemre nem sok metaforikus származékot találtam (*görcsöl*), leszámítva a kevésbé szalonképes kifejezéseket. Ezek idézésétől eltekintek.

4.2. Szeretet, vonzalom, vágy – utálat, ellenézés állapota (IIIa, IVa csoportok). Az ide tartozó alakok (2. táblázat), függetlenül tranzitív-intranszitiv voltuktól Subj.Exp. típusú (*János imádja a focit* – *Anna szégyenkezik a kérés miatt*), a tárgyasak Obj.Exp.-féle szintaktikai szerkezeteket hoznak létre: *Az anya ösztönzi a gyermekét*. Szemantikailag a IIIa csoportba helyezhetők a kiemelt *megbecsül*, *elvár*, *lefoglal*, *odavan*, *megelégszik* is, amely formák ellentmondanak az igekötősség, telikusság összekapcsolódásának. Állapot voltukat legmeggyőzőbben a duratív időmódosítókkal való összeférésük bizonyítja: *Öt órán keresztül lefoglalta a gyerekek figyelmét* – *Éveken keresztül elvárta tőle az engedelmességét*. Ugyanez igaz a IV. csoportbeli *megvet* igére. A *becsül* – *megbecsül*, *bíz* – *megbíz* azért érdemelnek külön figyelmet, mert a többiekől eltérően nem metaforikus származékok, az igekötő mégsem jár együtt bennük sem aspektuális módosulással, sem az argumentumok tulajdonságainak változásával: *becsüli a tanárait/értékeit* – *megbecsüli a tanárait/értékeit*.

2. táblázat. Az érzelmi állapotokat kifejező igék

Ia félelem	aggódik – aggaszt, aggodalmaskodik, aggályoskodik, fél – félt, görcsöl, gyötrődik – izgul – izgat, nyomaszt, nyugtalanodik – nyugtalanít, pánikol , retteg, szorong, stresszel
Iia düh	bosszankodik , dohog , duzzog , haragszik , heveskedik , irigyel – irigykedik , irritál , mérgelődik , nyugtalanít , nyugtalanodik , örjög , zsémbel , zsémbelődik
IIIa szeretet, vonzalom, vágy	akar , bálványoz , bátorít , becsül , megbecsül , bír , bízik , megbízik , bizakodik , csodál , elvár , érdekel , értékel , hiányol , imád , inspirál , igényel , irigyel , istenít , élvez , kedvel , kegyel , kíván , kultivál , lefoglal , ösztönöz , remél , respektál , stimulál , szeret , szívlel/szível , sajnál , szán , tolerál , tisztel nem tárgyi vonzatúak: tetszik , kell vminek, vkinek; álmélikodik , ámul , csodálkozik , hüledezik , kárörvendezik , sajnálkozik , szánakozik , csügg vmin, vkin; gyönyörködik , kedvét leli vmiben, vkiben; ácsingózik , lelkesezik , odavan , rajong vmiért, vkiért; vágyódik , vágyik vmire, vkire; érdeklődik vmi, vki iránt; vonzódik vmihez, vkihez, megelégszik vmivel
IVa utálat, ellenézés	gyűlöl , haragszik , irigyel – irigykedik , ki nem áll , megvet , szégyvell – szégyenkezik , nehéztel , undorít – undorodik , un , untat – unatkozik , utál – utálkozik , zokon vesz ablativusi raggal állók: irtózik , idegenkedik , iszonyodik , émelyedik , óvakodik , tartózkodik , undorodik , viszolyog
Va öröm, remény, bátorság	derül , lelkesezik , mer , merészel , merészkedik , örül , örvend , örvendezik , remél , reménykedik , vigad , vigadozik , ujjong
Vla szomorúság, kétségbeesés levertség	aggódik – aggaszt , bán , bánkódik , bánt , búsul , búslakodik , búsong , csügged , emésztődik , fájlal , gyötör – gyötrődik , kétségbe van esve , panaszodik , kesereg , siránkozik , sóhajtozik , szomorkodik , vérzik a szíve , szánakozik , szégyenkezik

A 'vonzalom', 'vágy' szemantikai alkategóriákba elég sok nem tárgyi argumentumot kívánó ige tartozik. Egy részüknél jól megfigyelhető, hogy az igejelentés aspektuális összetevői és a bennlevőséget, rajtalevőséget kifejező inessivusi, superessivusi ragok – nem útvonal-határoló toldalékok lévén – miképpen alkotnak aspektuális „harmóniát” (állapotige + locativusi határozórag): *ül a széken* – *álmélikodik a helyzeten*. Az igék aspektuális összetevői ezzel szemben néhány lativusi, dativusi, célhatározói vonzat behatárolói funkcióját képesek megváltoztatni: e ragok mozgásigéekkel telikussá tehetik a szituációkat (*a hegyre megy*, *falnak megy*), ami a taglalt érzelmi igékkel nem történik meg: *nagyon vágyom barátokra*. A IV. csoport „ellenézés” alkategóriájának tagjai ablativusi vonzatúak, igazolva az emberi tapasztalatok és a kognitív feldolgozásuk közötti szoros összefüggést: attól, ami nem tetszik, ami taszít, igyekszünk távolságot tartani. (Csak a talán nem is ide tartozó *csalódik*, *csalatozik* kap inessivusi végződést.) Metaforikus jelentésekre itt alig leltem (*csíp*, *vonz* – *hány tőle*), ami nem jelenti azt, hogy egy alaposabb keresés ne vezetne több példához. Az aláhúzások másik aspektuális osztályhoz való kötődésre utalnak (5.2.2. rész).

4.3. Öröm, remény, bátorság – szomorúság, kétségbeesés, levertség állapota (Va, VIa csoportok). Az igeikötő nélküli, Subj.Exp. és Obj.Exp. típusú szerkezetekben előforduló V. csoport meg lehetően szegényes. Valamivel gazdagabb a „szomorúság, kétségbeesés” VI. jelentéskör. Mielőtt a magyarok lelki beállítottságáról szóló sztereotípiák jutnának erről az eszünkbe, jelzem, hogy nincs ez másképp a többi nyelvben sem.

5. Az eredmények

Az osztály kétféle pillanatnyi lefolyású igéből tevődik össze: az egyik típusnál a kezdet és a végpont egybeesik, nincs előkészítő szakaszuk (*elképed*), utóállapotuk viszont igen (*elképedt*). Az eredmények között foglalnak helyet nálam az előkészítő szakaszt feltételező alakok is: *megszeret*, *megutál*, *kiábrándul*.

5.1. Előkészítő folyamat nélküli, utóállapotot eredményező állapotváltozások: a meglepetség és félelem állapotának létrejötté (VII., Ib csoportok). Subj.Exp. és Obj.Exp. szerkezetet hoznak létre, következésképpen vagy az alanyban (*János elképedt/elborzadt*), vagy a tárgyi experiensben bekövetkezett érzelmi változást jelölnek: *A kutya megijesztett egy gyereket; A fejlemények megdöbbsentettek*. Az új állapotokat nagyrészt határozói igeneves szerkezet vagy múlt idejű melléknévi igenév adja vissza: *János megdöbbsent* → *János meg van döbbsenne / János döbbsent*. Kivétel nélkül transzparens morfológiai felépítésű igekötős alakok, de igekötőjük nélkül nem fordulnak elő (3. táblázat). Olyannyira nem, hogy progresszív aspektusúvá sem alakíthatók át (**Éppen szeppenek meg*). Noha az igekötő egyértelműen lexikális aspektusképző bennük, az argumentumokra nincs különösebb hatással, mindössze kvantáltaknak kell lenniük: **Gyerek megijedt* – **A kutya megijesztett gyereket*. Morfológiai szerkezetükben az is közös, hogy nagyrészt mozzanatos képzőt tartalmaznak, mint a mozgást, hanghatást visszaadó *moccan*, *csobban* stb., de velük ellentétben nem egy meghatározható, időben kiterjedt cselekvésváltozás (mozgás, csobogás) egymolekulányi egységét fejezik ki (É. Kiss 2004: 35). Szerintem ezért nem fordulhatnak elő áltárgyas szintagmákban: **János döbbsent egyet* – *János köhintett egyet*. A mozzanatos képzők és az igekötők együttes jelenlétéből adódó redundancia feltehetőleg az ősből mozzanatos képzők funkciójának elhalványulásával, az igekötő-használat térnyerésével hozható összefüggésbe.

3. táblázat. Az előkészítő folyamat nélküli, utóállapotot eredményező állapotváltozások

VII. a meglepetés állapotának létrejötté	<i>ledöbbsen, meghökkent</i> – <i>meghökken, megdöbbsent</i> – <i>megdöbbsen, elképeszt</i> – <i>elképed, meglep</i> – <i>meglepődik, megrökönyödik</i> metaforikus jelentések: <i>elhül, megdermeszt, megérint, letaglóz, megragad, elragad, elragadtat, megfog, megütközik</i>
Ib a félelem állapotának létrejötté	<i>elborzaszt</i> – <i>elborzad, elrettent</i> – <i>elretten, megrettent</i> – <i>megretten, leblokkol, megijeszt</i> – <i>megijed, megfélemlít, megrémiszt</i> – <i>megrémül, megriaszt</i> – <i>megrriad, megszeppen, sokkol, visszariaszt</i> – <i>visszariad</i>

Noha az igekötő lexémaalkotó morféma, annak szerves része, tüzetesebb vizsgálattal fokozati különbségeket fedezhetünk fel a két csoportban a szótővel való kapcsolatának szorosságában. A VII.-ben az igékből képzett melléknévek is igekötősek (*meghökkentő, megdöbbsentő, elképesztő, meglepő*), a lehetséges főnevek között egy igekötő nélküli, a többi igekötős: *döbbsent* ↔ *meglepetés, megrökönyödés, megütközés*. Az Ib csoportbeliek melléknévi származékai már zömével igekötő nélküliek (*borzasztó, rettentő/elrettentő/izgató, ijesztő, rémisztő, riasztó*), ahogy a főnévek is: *borzadály, rettenet, ijedség, rémület, riasztás, riadtság*. Egyedül a *megfélemlítés, megszeppenés* ragaszkodnak az igekötőjükhöz. E jelenségek okai további vizsgálódásokat kívánnak. Az is eltérés a két társulás között, hogy az Ib-beli formák tranzitív változatának lehet tagadó, állapotértékű használata (*engem ez nem borzaszt/rettent/riaszt*), sőt némelyikük igekötő nélkül is előfordulhat: *ez engem borzaszt/rémiszt/rettent*. (Ilyenkor állapotok megjelenítői.) A gyakori ablativusi vonzatok (*elborzad, elretten, megrémül vmitől, vkitől*) és az eredetileg 'vissza' jelentésű *meg-* összetételalkotása ebben a szemantikai csoportban nem véletlen, ahogy az sem, hogy a *meg-* helyébe léphetett az *el-*: a két igekötő és a stimulus szerepét betöltő ragos határozó együttese szemléletesen mutatja a félelmet kiváltó dologtól, személytől való fizikai távolságtartásunkat. A félelem beállt kísérő testi tünetek magyarázzák, hogy az iteratív *megremeg*, valamint a *megdermed, megdermeszt* alkalmasak a félelem kezdetének kifejezésére. A félkövérrel szedett *sokkol* olvasatomban lehet állapot,

de jelölheti annak kezdetét is. Talán előkészítő szakasz nélküli a IIb (düh) csoportból a *felfortyan* és a metaforikus *felhördül*, *felrobban* – *felrobbant* kerülhetnek ide.

5.2. Előkészítő szakaszt feltételező, utóállapotot eredményező állapotváltozások. A szóban forgó tartalom az ige melléknévi igenévi alakjával vagy határozói igenes szerkezettel adható vissza: *kiábrándult* → 'kiábrándult lett, ki van ábrándulva'. Jóllehet az állapotváltozást megelőzi a megnevezett állapotba jutás (nem lexikalizálódott) folyamata, pillanatnyi, tehát nem duratív igékről van szó: *Az évek során teljesen kiábrándultam belőle.* (A mondat által megjelölt időintervallumban van egy időpont, amelyre nem igazak a megelőzőkben foglaltak.) Alakilag kétféleképpen írhatók le a csoportot alkotó szavak (4. táblázat). Az egyik típust *kiábrándul/kiábrándít* testesíti meg, amelyeknek nincs aktív alapigéjük, az igekötő tehát lexikális képzés részese. A másik típust (lásd aláhúzott elemek) a *megszeret* képviseli, amelynek van igekötő nélküli, utóállapotot megjelenítő formája: *Anna megszerette Budapestet* → *Anna szereti Budapestet.* A Kiefer–Ladányi-szerzőpáros szerint tulajdonképpen rezultatív-duratív igékről van szó, mert egy folyamat végén áll be az alapige által kifejezett állapot (Kiefer–Ladányi 2000: 479). A két jelentés eltérő (*szeret* ≠ *megszeret*), következésképpen az igekötő itt is lexikai aspektusképző, ahogy a konkrét jelentésű alapigével rendelkező metaforikus *elvarázsol*, *elolvad*, *elhidegül* lexémákban is.

Eszes a teljesítmények egyik alcsoportjának mondja őket. Érvelése szerint az eredmények, legyen előkészítő fázisuk vagy sem, egy időponthoz (a kulminációs ponthoz) kötöttek. A *megszeret* típusú igéket viszont nem lehet pontszerű időhatározóval használni, mert az szemantikai anomáliát okoz: **Péter délután ötkor megkedvelte az iskolát* (2006: 59). Ellenvéleményemet éppen az érzelmek bennük élő fogalmára építem: az emóciókat ugyanis akarunktól függetlenül keletkező, létező, kihunyó entitásokként konceptualizáljuk, így konkrét órához, perchez kapcsolásuk valóban ritka, de nem is kizárt. Nézzük ezt a mondatot egy kicsit másképpen, ugyancsak pontszerű, de határozatlan időhatározóval: *Rám mosolygott, és én ott, abban a pillanatban megszerettem.*

5.2.1. Dühös állapot kezdete (IIb csoport). Ami feltűnő, hogy a 'dühössé válik/dühössé tesz' jelentést szép számú metaforikus jelentésű igekötős ige adja vissza, amelyek formailag transzparenssek, szemantikailag nem (4. táblázat). Létrejöttük ihletője nagyrészt a DÜH FENT VAN metafora: *felrobban* – *felrobbant*, *felhúz* stb. De képzőjük lehet a két ellentétes igekötő, a *ki* és a *be* is. Az utóbbi kapcsolódását az *INDULATOK TARTÁLYOK, AMELYEKBE AZ EMBER BEKERÜL* metafora megléte segíti (lásd a *dühbe gurul/gurít/hoz/jön* kifejezéseket). A *ki*-hasonló jelentését pedig az emberkonténérből kifelé irányuló érzetek képe ihlette: *kiborít* – *kiborul*. Az Ib csoport társtalan *bepánikol* alakja az ÉRZELMEK, A LELKI ÁLLAPOTOK KONTÉNEREK, AMELYEKBE AZ EMBER BELEKERÜL metaforának köszönhetően jöhetett létre az újabb keletű *bealszik*, *beájul* alakok mintájára. A normális érzelmi állapotból való kilépést több konkrét képet rejtő kifejezés is tükrözi: *kihov a sodrából* – *kijön a sodrából*, *kibukik*, *kibillent*, *kibillen*.

5.2.2. Szeretet, utálat állapotának kezdete (IIIb, IVb csoportok). A változást a 'nem szeret, nem csodál, nem gyűlöl' állapotokból azok duratív statikus változatába kisebb részt az állapotot leíró alapige igekötős változatai jelölik (lásd a 4. táblázat aláhúzott formái), nagyobb részt igekötő nélkül nemigen előforduló lexémák. Az alapigével rendelkező *elolvad*, *lebilincsel*, *elvarázsol* metaforikus értelemben szerepelnek. Az *el*- megjelenését az experiens öntudatlan állapotba kerülése, valamint az érzelmi távolodás magyarázza.

5.2.3. Öröm, szomorúság állapotának kezdete (Vb, VIb csoportok). Mint tapasztaltuk, az öröm állapotát megjelenítő család nem mondható nagynak (2. táblázat), így az annak beálltát megjelenítőkből sem dűskálunk. A hangulatunkban bekövetkezett negatív fordulat kifejezéséhez ellenben több lehetőség áll a rendelkezésünkre, kiváltképpen a metaforikus jelentések tekintetében: *összetör*; *lelombozódik*, *feldúl* stb. A statikus állapotigéből eredményige-képzésre az *elun* és *elbúsul*, *csügged* nyújt példát. A félkövérrrel szedett nem duratív *csalódik* igekötő-nélkülisége miatt érdekelni foghat.

4. táblázat. Előkészítő szakaszt feltételező, utóállapotot eredményező állapotváltozások

I b dühös állapot kezdete	<i>felbőszül, feldühödik, felháborít – felháborodik, felheccelődik, felhergelődik, felidegesedik, megharagít, megharagszik, megmérgesedik, felmérgesedik</i> metaforikus származékok <i>felhúz, felindul, felpaprikáz – felpaprikázódik, felpiszkál</i> <i>dühbe gurul/gurít/hoz/jön, begurít – begurul, begorombul, begerjed, bepipul, begőzöl,</i> <i>kihoz a sodrából – kijön a sodrából, kibukik, kibillent, kibillen</i>
III b szeretet, vonzalom, vágy állapotának létrejötte	<i>elcsodálkozik, megirigyel, megkedvel, megszeret, megsajnál, megszán, megkíván, megtetszik</i> <i>elbájol, elkápráztat, lenyűgöz, megbabonáz, elolvad, elvárászol</i> <i>– elvárászolódik, lebilincsel, lehiggad, lenyugszik, megelégel, megnyugszik, megtisztel</i>
IV b utálat, ellenérzés állapotának létrejötte	<i>elszégvelyli magát, megharagszik, meggyűlöl, megundorodik, megutál</i> <i>elborzaszt – elborzad, elidegenít – elidegenedik, elhidegül, kiábrándít</i> <i>– kiábrándul, megaláz – megalázkodik, megbotránkozik, megirigyel,</i> <i>visszariad, visszahőköl, megbotránkoztat</i>
V b öröm... állapotának létrejötte	<i>felbátorodik, felderít – felderül, megörül, megörvend, felvidul,</i> <i>felvillanyoz – felvillanyozódik</i>
VI b szomorúság ... állapotának létrejötte	csalódik, elcsüggeszt – elcsügged, elfancsalodik, elkámpicsorodik, elkedvetlenít – elkedvetlenedik, elkomorul, – elszomorodik, elszontyolít – elszontyolódik, elun, elbátortalanít – elbátortalanodik, megbántódik, megszegyenít – megszegyenül metaforikus jelentések: <i>becsap – becsapódik, elbúsul, elkenődik, lehangol – lehangolódik, lehűt, lelombozódik, lesújt, letör – letörik, elkeserít – elkeseredik, feldül, felindul, felkavar, kiakaszt – kiakad, kiborít – kimerít – kimerül, összetör – összetörik, megindul, megráz, megsért – megsértődik megtör – megtörik,</i> <i>meghat – meghatódik, megrendít – megrendül, összezavar – összezavarodik</i>

6. Cselekvések – teljesítmények

A cselekvések családja néhány melléknévi tövű, igekötő nélküli, az állapotoktól elkülönített formából tevődik össze. Szemantikai csoportok szerint a következőkből: I. félelem: *fenyegetőzik – !fenyeget, !gyötör; háborgat, inzultál, !kísért, molesztál, stresszel, terrorizál*; II. düh: *bosszant, bősztít, cukkol, dühöng, dühít, háborgat, heccel, hergel, hisztizik, idegesít, idegeskedik, izgat, macerál, mérgesít, nyaggat, szekál, szekíroz, tombol, veszekszik, zaklat, zrikál*; V. öröm: *biűvöl, bátorít, lelkesít, nyugtat*; VI. szomorúság: *!bánt, !kínoz, szomorít*. A skaláris melléknévi tövvel rendelkező formák (*idegesít, lelkesít, lelkesedik*) felvetik a kérdést, hogy telikusnak vagy atelikusnak tekintsük-e őket. Jóllehet az azonos morfológiai felépítésű *pirosodik, zöldül, feketedik* stb. igékkel létrehozott szintagmákat telikusnak mondom (Szili 2015: 467), a most tárgyaltakat nem. Az ok: az alanyok cselekedetének nem szükségszerű hozománya a tárgyak fokozatosan beteljesülő állapotváltozása: *a közönség lelkesíti a sportolókat* szerkezet még nem implicálja, hogy a játékosok egyre lelkesebbek lesznek.

A valamely érzelmi állapotba jutás, juttatás kifejező teljesítmények (IIc csoport) főként az előbbi cselekvések igekötős változataihoz rendelhetők. II. csoport: *felbosszant, felbőszít, felcukkol, feldühít, felheccel, felhergel, felidegesít, felingerel, felizgat, ?felizgul, felzaklat, felmérgesít*; V. csoport: *felbátorít, elbiűvöl, fellelkesít, fellelkesedik, lenyugtat, megnyugtat*; VI. csoport: *elszorít,*

megszomorít. A magyarázat, hogy miért inkább a tranzitív Obj.Exp. szerkezetű igék esetében figyelhető meg ez az aspektuális váltás (*A késés bosszantotta a tanárt* → *A késés felbosszantotta a tanárt*), és nem a nem az intranszitiv Subj.Exp. típusú állapotoknál (*A tanár bosszankodott a késés miatt*; **A tanár felbosszankodott*), az utóbbiak duratív-iteratív tulajdonságában is keresendő (*dühöng, heveskedik, mérgelődik*), ami kizárja az inchoatív aspektusképzést. A *fel-* gyakori előfordulása a DÜH FENT VAN, A FELFOKOZOTT ÉRZELMI ÁLLAPOT FENT VAN metaforák meglétére utal a szóképzésben.

Kérdéseket vetnek fel a felkiáltójellel ellátott alakok, az I. csoportbeli *fenyeget, gyötör, kísért*, valamint a VI.-ba helyezett *bánt, kínoz* cselekvések igekötős előfordulásai. Közös nehézség leírásukban, hogy a szótári magyarázatokban kísérteties hasonlóság fedezhető fel az igekötő nélküli és igekötős változatok tartalmában. Időbeli lefolyásukat tekintve duratívak-iteratívak (az értelmezéseikben is szerepelnek a „hosszasan”, „meg-megújulva” határozók). Különbségüket leginkább a *csóvál – megcsóvál, simogat – megsimogat* stb. igékben tapasztalt változáshoz lehet hasonlítani, ahol a *meg-* duratív-iteratív igéből egyszerűséget jelentőt alkot. Kiefer ezt szemelfaktív akcióminőségnek nevezi (2006: 164–7), amely nem azonos a Smithnél található kategóriával. Annyiban módosítanám a gondolatát, hogy a taglalt igéknél nem a pillanatnyiságra helyeződik a hangsúly, hanem az egyszerűsége. Az ágensi, nem ágensi alanyok hatásának vizsgálata a lexikális aspektusra ugyancsak érdekes adalékokkal szolgálhat. Ezekből a példákból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy inkább az ágensi alanyok teszik az állapotokat cselekedetté, és ágensi alanyok kívánják meg a cselekvést teljesítménnyé tevő igekötőt: *Jánost lelkiismeret-furdalás gyötörte* (állapot) – *A tanár órákon keresztül gyötörte a diákot a kérdéseivel* (cselekvés) ↔ **Jánost meggyötörte a lelkiismeret-furdalás – A tanár meggyötörte a kérdéseivel* (teljesítmény); *Komoly járvány fenyegeti a lakosságot – Levelekkel fenyegeti a szomszédja* ↔ **Komoly járvány megfenyegeti a lakosságot* ↔ *A haragosa megfenyegette Jánost*. Éppen ezért *A fák az útra hajoltak* mondat olvasatomban állapotot ír le, míg ágensi alannal ugyanez az ige teljesítményt: *János az asztalra hajlik, hogy elérje a tollat*.

6.1. Cselekedet → teljesítmény. Az igekötő nélküli és igekötős alakokról. A cselekvés → teljesítmény aspektuális mozgást mutató 6. és 7. csoportok kapcsán felmerülő, a dolgozatom keretén messze túlmutató kérdés: az alapigében megnevezett eseményszerűségek kulminációs pontját, célba érését kifejező igekötős igék (*felbosszant, felingerel*) új lexémának tekinthetők-e az előkészítő cselekvéseket megjelenítőkhöz (*bosszant, ingerel*) képest. A válasz megadásához az igék jóval szélesebb körének behatóbb vizsgálata szükséges. Mindenekelőtt azt kell eldönteni, hogy a *felolvas, kiír, felír* alakok önálló származékok-e. (Szerintem igen.) Visszatérve az általam elemzett szűkebb igecsoporthoz: azt tényként állapíthatjuk meg, hogy ha létezik az állapotváltoztatást megelőző cselekvést tükröző lexéma (*ingerel*) és az állapotváltoztatást kifejező (*felingerel*), az igekötős változat alkalmas az igestetben vagy az argumentumszerkezetben kifejezett időhatárok elérésének kifejezésére. De emellett le tudjuk írni vele az eseményt egészében, kezdetének és végállapotának egységében, az ígépár így a szemléleti aspektuális oppozíció megjelenítőjének szerepét is betöltheti.

A lexikai és szemléleti aspektus viszonya, kifejezőeszközök nem képezik a dolgozatom tárgyát, de a telicitásfelfogások eltéréseinek betudhatóan nincs konszenzus sem a külföldi, sem a magyar szakirodalomban. Kiefer Comrie-hoz hasonlóan még szoros összefüggést feltételez köztük: „Atelikus igei szerkezetek perfektiválhatók, és a perfektivált alakjuk egyidejűleg fejez ki telikusságot és befjezettséget” (2006: 69). Domináns (de nem kizárólagos) perfektiváló elemeknek a nyelvészeti hagyományokkal szinkronban az igekötőket tekinti (1983: 166–9). É. Kiss finoman elkülöníthető kapcsolódást feltételez köztük, amit példákkal is bizonyít: “there is a fairly close correlation between situation aspect and viewpoint aspect; viewpoint aspect is predictable on the basis of situation aspect in the majority of cases” (2008b: 148). Csirmaz viszont két független rendszernek tekinti őket.

7. Összegzés

Ahogy az 5. táblázatban nyomon követhető, az érzelmeket kifejező igék aspektuális jellemzői és alaki felépítése (igekötős volta, igekötő nélkülsége) között jól tetten érhető, rendszer szintű (de nem kivétel nélküli) összefüggések körvonalazódnak. (Az állapotokat kulcsszerepük miatt középre helyeztem és az a) típusba soroltam.)

A statikus érzelmi állapotokat igekötő nélküli igék írják le. Kivételt csak a metaforizációs folyamatokon átment igekötős formák alkotnak. Az állapotigék zöme nem vesz részt aspektuális jegyeket megváltoztató képzésben (az igeképző legfeljebb módosítja az alapige tulajdonságait): *örvend* → *örvendezik* (duratív → duratív-iteratív). ⁹ Az alapigében kifejezés kezdete⁹ jelentés igekötővel történő kifejezése csak a III., IV., V. csoport tucatnyi igéjével lehetséges. Ez az állapot → eredmény irányú aspektuális váltás nem produktív, a szótár körébe sorolható. Az állapotok között találtam példát arra, hogy az igejelentés aspektuális összetevői hatással vannak az argumentumokra (*vágyik vmire, vonzódik vkéhez*).

Az érzelmi állapotváltozásokat a szakirodalom nagyrészt az eredmények vendleri osztályába helyezi, amelynek helyességét az adataim is megerősítették, ugyanakkor felvetették a finomabb distinkció szükségességét. A VII. és az Ib csoportok igekötős alakjai előkészületi folyamat nélküli pillanatnyi érzelmi változásokat írnak le. Az igekötők itt lexikális aspektusképzők, a szó jelentésének, aspektuális jegyeinek létrehozói, mégpedig olyannyira, hogy nem válnak el alapigéjüktől. Argumentumokat befolyásoló szerepükről nem beszélhetünk két okból sem: élő alanyuk vagy tárgyuk gyors állapotváltozásának kifejezői, így azoknak csupán kvantáltaknak kell lenniük. Telicitásról pedig azért nem kell szólnunk, mert nem duratívak.

5. táblázat. Összegzés: az érzelmeket kifejező igék aspektuális jellemzői⁹

Emóciótípus	Állapotváltozások	Állapot	Cselekvés – teljesítmény V– pref.V
I. félelem	Ib prefV _{tranz/intr.} <i>megijed</i> <i>megijeszt</i>	Ia V _{fél tranz/intr.} <i>félt – fél</i> <i>aggaszt</i>	–
II. düh, harag	IIb prefV _{tranz/intr} prefV _{metaf.tranz/intr} <i>felbőszül</i> <i>felpaprikázódik</i>	IIa V _{düh tranz/intr.} <i>dühöng</i> <i>bosszankodik</i>	II.c <i>dühít</i> – <i>feldühít</i> <i>bosszant</i> – <i>felbosszant</i>
III.–IV. szeretet..., utálat...	III–IVb prefV _{szeret/gyűlölet} tranz/intr <i>megkedvel</i> <i>megutál</i>	IIIa V _{szeret/gyűlölet} tranz/intr. <i>szeret,</i> <i>utál</i>	–
	III–IVb prefV _{tranz/intr.} <i>lenyűgöz</i> <i>kiábrándul</i>	–	
V–VI. öröm..., szomorúság ...	V–VIb prefV _{☺/☹} tranz/intr. <i>megörül</i> <i>elszomorít</i>	V–VIa V _{☺/☹} tranz/intr. <i>szomorkodik</i> <i>örvend</i>	–
	V–VIb prefV _{tranz/intr} prefV _{metaf.tranz/intr} <i>elszomorodik</i> <i>elszontyolodik</i>	–	–
VII. meglepetés	prefV _x tranz/intr <i>megdöbbsent</i> <i>megdöbben</i>	–	–

⁹ Az egyes csoportokon belüli válaszvonalak az intranszitiv–transzitiv változatok elkülönítését szolgálják.

Az eredmények másik típusa implikál előkészületi eseményt, ám ez nem lexikalizálódik (IIIb, IVb, Vb, VIb csoportok). Itt is lexikai aspektusképzésről van szó: azoknál az alakoknál is, amelyeknek nincs alapigéjük (*felpaprikázódik, kiábrándul*), és azoknál is, amelyeknek töve az utóállapotot nevezi meg: *megszeret, megutál*. Elemzésem az eredményeknél tehát nagyrészt megerősítette az eltérő telicitásfelfogású munkákban foglaltakat. El tudtam viszont különíteni egy kisebb (az igeállomány egészében bizonyára jóval testesebb) csoportosulást, amelyben az igekötő megjelenése cselekvés → teljesítmény átalakulást eredményez. Az igekötő nélküli alak ugyanannak az eseménynek cél nélküli

folyamatát vagy cél felé irányulását jelöli: *János dühíti Annát*, az igekötős az időbeli végpont elérését (jelen esetben a „dühödtség” megfelelő fokát): *János feldühítette Annát*. A kétféle forma vitathatatlanul alkalmas a nézőponti aspektuális oppozíció megjelenítésére is. A nem érzelmekeket kifejező igék tágabb családjánál ez az aspektuális viszony (cselekvés – teljesítmény) lenne a legalkalmasabb annak megállapítására, hogy igekötők valóban olyanná teszik-e az eseménypredikátumot, hogy az behatárolt útvonalú vagy kvantált argumentumot vesz fel. Avagy ellenkezőleg történik a jelentésalkotás: a mondatban a szemantikai téma szerepét betöltő tárgyak, trajektorok és útvonal-behatárolóik határozzák meg a választást az igekötő nélküli vagy igekötős lexémák, illetve az utóbbiak változatai között. Példával illusztrálva: 'a dal végére ér' tartalom kifejezésének szándéka hívja elő az *élenekel* megfelelő formájának használatát az *énekel*, *élenekel* lehetőségek közül, illetve a könyv olvasásáról szóló közlés az *olvasom a könyvet*, és nem az *elolvasom a könyvet* szerkezetet. Az utóbbi esetekben – szigorúan a cselekvés → teljesítmény, teljesítmény → cselekvés korrelációban – megkérdőjelezhető, hogy az igekötő új lexémát alkot-e, és ezzel lexikális aspektusképző szerepe is. Altalánosságban pedig felvetődik az igekötők differenciáltabb megítélésének szükségessége a lexikális aspektus kifejezésében.

SZAKIRODALOM

- Arnold, Magda B. 1960. *Emotion and personality*. Columbia University Press, New York.
- Bach, Emmon 1986. The algebra of events. *Linguistics and Philosophy* 9: 5–16.
- Belletti, Adriana – Rizzi, Luigi 1988. Psych-verbs and theta-theory. *Natural language and linguistic theory* 6: 291–352.
- Binnick, Robert, I. 1991. *Time and the Verb. A Guide to Tense and Aspect*. Oxford University Press, Oxford.
- Borik, Olga – Reinhart, Tanya 2004. *Telicity and Perfectivity: Two Independent Systems*. In: Proceeding of the Eighth Symposium on Logic and Language. <http://senece.uab.es/clt/membres/postdoctorands/Borik/borik-reinhart-lola8.pdf>.
- Bossong, Georg 1998. Le marquage de l'expérience dans les langues d'Europe. In: Feuillet, Jack (ed.): *Actance et valence dans les langues de l'Europe*. de Gruyter, Berlin, 259–94.
- Cançado, Márcia 1997. Os Psico-Verbos do Português Brasileiro e a Hipótese Inacusativa de B&R: Indícios para uma Proposta Semântica. *DELTA* 13.1: 119–39.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Croft, William 1993. Case marking and the semantics of mental verbs. In: Pustejovsky (ed.): *Semantics and the Lexicon*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 55–72.
- Csirmaz Anikó 2006. Particles and a Two Component Theory of Aspect. In: É. Kiss Katalin (ed.): *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht, 107–28.
- Dowty, David R. 1979. *Word meaning and Montague Grammar*. The Netherlands: D. Reidel Publishing Company, Dordrecht.
- Dowty, David R. 1986. The effect of aspectual classes on the temporal structure of discourse: semantics or pragmatics? *Linguistics & Philosophy* 9: 37–61.
- Dowty, David R. 1991. Thematic Proto-Roles and Argument Selection, *Language* 67: 547–619.
- Drávucz Fanni 2015. A poliszémhálózat funkciója az érzelemfogalmak rendszerében. *Magyar Nyelvőr* 139: 347–58.
- Ekman, Paul 1999. Basic emotions. In: Dalgleish, T. – Power, M. (eds.): *Handbook of Cognition and Emotion*. John Wiley & Sons, Ltd, Sussex.
- Engelberg, Stefan 2000. *Verben, Ereignisse und das Lexikon*. Niemeyer, Tübingen.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. 3. kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Eszes Boldizsár 2008. Verbal Particles Telicizing Stative Psych Verbs. In: É. Kiss Katalin (ed.): *Event structure and the left periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht, 57–73.
- Filip, Hana 1996. Psychological predicates and the syntax-semantics interface. In: Goldberg, A. E. (ed.): *Conceptual Structure, Discourse and Language*. CSLI, Stanford, 131–47.
- Franco, Jon 1990. Towards a Typology of Psych Verbs: Evidens from Spanish. *MIT Working Papers in Linguistics* 12: 46–62.
- Frijda, Nico H. 1986. *The emotions*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Garey, Howard D. 1957. Verbal Aspect in French. *Language* 33/2: 91–110.
- Geröcs Máttyás 2011. Aspektus és igekötő. A mondat belső időszerkezete a kései ómagyarban. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Piliscsaba, PPKÉ, 153–70.
- Grimshaw, Jane 1990. *Argument Structure*. MIT Press, MA, Cambridge.

- Izard, Carroll E. 1977. *Human emotions*. Plenum Press, New York.
- Kardos Éva 2011. *Toward a Scalar Semantic Analysis of Telicity in Hungarian*. Ph.D. Thesis. University of Debrecen.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az akcióminőség. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 475–483.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor 1999. *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötő-elmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.
- É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–35.
- É. Kiss Katalin 2008a. The Function and the Syntax of the Verbal Particle. In: É. Kiss Katalin (ed.): *Event structure and the left periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht, 17–56.
- É. Kiss Katalin 2008b. From grammaticalization of view point aspect to the grammaticalization of situational aspect. In: É. Kiss Katalin (ed.): *Event structure and the left periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht, 129–57.
- Klein, Katarina – Kutscher, Silvia 2002. Pynch-verbs and Lexical Economy. *Theorie des Lexikons*. Düsseldorf Universität, Düsseldorf, 1–41.
- Komlósy András 2000. Pszichikai igék kauzativuma. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, 475–483.
- Kortmann, Bernd 1985. *The Interaction of Imperfective Aspect and Situation Class in Present-Day British English*. L.A.U.D.T., Duisburg.
- Lakoff, George 1966. Linguistics and Natural Logic. In: Davidson, Donald – Harman, Gilbert (eds.): *Semantics of Natural Languages*. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, Boston, 545–665.
- Landau, Idan 2010. *The Locative Syntax of Experiencers*. MA: MIT Press, Cambridge.
- Levin, Beth 1993. *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. University of Chicago Press, Chicago.
- Levin, Beth – Rappaport Hovav, Malka 1995. *Unaccusativity*. MIT Press, MA, Cambridge.
- Michaelis, Laura, A. 2002. *Aspectual Grammar and Paste-Time Reference*. Routledge, New York.
- Németh Enikő 2012. *Az aspektus a magyar nyelvben. Különös tekintettel a statikusságra*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Oatley, Keith – Jenkins, Jennifer M. 2001. *Érzelmek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pesetsky, David 1995. *Zero syntax: Experiencers and cascades*. MIT Press, MA, Cambridge.
- Plutchik Rober 1984. Emotions: A general psychoevolutionary theory In: Scherer K.R. – Eckman P. (eds.): *Approaches to emotion*. Erlbaum, New Jersey, 197–219.
- Pustejovsky, James 1993. *Semantics and the Lexicon*. Springer, Dordrecht.
- Ruwet, Nicolas 1995. Les verbes de sentiments peuvent-ils être agentifs? *Langue française*. 105: 29–39.
- Shaver, Philip R. – Murdaya, Upekka – Fraley, R. Chris 2001. Structure of the Indonesian Emotion Lexicon. *Asian Journal of Social Psychology* 4/3: 201–24.
- Smith, Carlotta 1991. *The Parameter of Aspect*. Kluwer, Dordrecht.
- Szili Katalin 2015. Az inchoativitásról a melléknévi tövű igeképzés kapcsán a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 139: 464–76.
- Tenny, Carol L. 1994 *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Kluwer, Dordrecht.
- Vanhoe, Henk 2002. Aspect of the Syntax of Psychological Verbs in Spanish. A Lexical Functional Analysis. In: Butt M. – Holloway T. (eds.): *Proceeding of the LFG02 Conference*. National Technical University of Athens, Athens.
- Vendler, Zeno 1957. Verbs and times. *Philosophical Review* 56: 143–60.
- Verkuyl, Henk J. 1972. *On the Compositional Nature of the Aspects*. Reidel, Dordrecht.
- Verkuyl, Henk J. 2005. Aspectual composition: Surveying the ingredients. In: Verkuyl, Henk. J. – de Swart, Henriette – van Hout, Angeliek (eds.): *Perspectives on Aspect*. Springer, Dordrecht, 19–39.
- Voorst, Jan van 1992. The Aspectual Semantics of Psychological Verbs. *Linguistics and Philosophy* 15/1: 65–92.

Szili Katalin

egyetemi docens, ELTE, BTK
Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék

SUMMARY

*Szili, Katalin***On verbs of emotion, with special regard to their aspectual properties**

The paper compiles a possibly full list of Hungarian verbs of emotion, defines their semantic classes, and gives an overview of the literature on the problem area of these verbs. On the basis of a corpus of appropriate size, the aspectual properties of these verbs is determined, with a summary of theoretical issues related to lexical aspect, focusing on possibilities of the interpretation of telicity. The author's analysis relies on Howard Garey's original concept of telicity. Verbs of emotion are predominantly those of states or of achievements; but some of them are in the classes of activities or accomplishments. The paper looks for, and finds, interconnections across the verbs' formal features, their occurrence with or without preverbs, their argument structures, and their aspectual classes.

Keywords: lexical aspect, telicity, states, achievements, activities, accomplishments

**A szereplők episztemologikus helyzetének
korpuszalapú kvantitatív vizsgálata történeti tárgyú narratívákban*****1. Bevezetés**

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy a történeti tárgyú nem fiktív narratív szövegekben a történetmondó hogyan konstruálja meg a szereplők episztemologikus helyzetét. A szereplők episztemologikus helyzete a szereplők tudásával függ össze, és azt a tulajdonságukat jelöli, hogy mentálisan milyen mértékben férnek hozzá a történet reálisként megkonstruált világához. A tanulmány 2. pontjában röviden felvázolom a történeti tárgyú nem fiktív narratívák funkcionális kognitív nyelvészeti értelmezését, valamint a történeti tárgyú narratívákban megjelenő szereplők konceptuális kidolgozásának a korábbi kutatásaimban (Horváth 2012, 2014) már részletesen tárgyalt lehetőségeit. A 3. részben a Fauconnier-féle mentális tér elméleti keretében azt mutatom be, hogy a történetmondó a szereplőknek a tudását hogyan jelenítheti meg ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányaként. A 4. részben – az előző fejezetben kialakított szempontrendszer alkalmazva – a Google Books 2000 és 2010 között keletkezett amerikai szövegeinek a kvantitatív vizsgálatán keresztül mutatom be azt, hogy a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálása egy jól meghatározható általános sémát követ. Az 5. részben az előző rész kvantitatív vizsgálatát terjesztem ki népekre, arra a kérdésre keresve a választ, hogy vajon ezen absztraktabb módon konceptualizálódó szereplők episztemologikus helyzetének a megkonstruálása során is ugyanaz a séma érvényesül-e, mint a történelmi személyiségek esetében. A 6. részben azt vizsgálom, hogy a népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága mutat-e valamilyen eltérést a történelmi személyiségek esetében tapasztalható gyakorisághoz képest. A 7. részben röviden összegzem a vizsgálat eredményeit.

* A tanulmány az OTKA K 100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázat keretében készült. Köszönetem a kéziratához fűzött megjegyzéseket Kugler Nórának és Tátrai Szilárdnak.

SUMMARY

*Szili, Katalin***On verbs of emotion, with special regard to their aspectual properties**

The paper compiles a possibly full list of Hungarian verbs of emotion, defines their semantic classes, and gives an overview of the literature on the problem area of these verbs. On the basis of a corpus of appropriate size, the aspectual properties of these verbs is determined, with a summary of theoretical issues related to lexical aspect, focusing on possibilities of the interpretation of telicity. The author's analysis relies on Howard Garey's original concept of telicity. Verbs of emotion are predominantly those of states or of achievements; but some of them are in the classes of activities or accomplishments. The paper looks for, and finds, interconnections across the verbs' formal features, their occurrence with or without preverbs, their argument structures, and their aspectual classes.

Keywords: lexical aspect, telicity, states, achievements, activities, accomplishments

**A szereplők episztemologikus helyzetének
korpuszalapú kvantitatív vizsgálata történeti tárgyú narratívákban*****1. Bevezetés**

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy a történeti tárgyú nem fiktív narratív szövegekben a történetmondó hogyan konstruálja meg a szereplők episztemologikus helyzetét. A szereplők episztemologikus helyzete a szereplők tudásával függ össze, és azt a tulajdonságukat jelöli, hogy mentálisan milyen mértékben férnek hozzá a történet reálisként megkonstruált világához. A tanulmány 2. pontjában röviden felvázolom a történeti tárgyú nem fiktív narratívák funkcionális kognitív nyelvészeti értelmezését, valamint a történeti tárgyú narratívákban megjelenő szereplők konceptuális kidolgozásának a korábbi kutatásaimban (Horváth 2012, 2014) már részletesen tárgyalt lehetőségeit. A 3. részben a Fauconnier-féle mentális tér elméleti keretében azt mutatom be, hogy a történetmondó a szereplőknek a tudását hogyan jelenítheti meg ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányaként. A 4. részben – az előző fejezetben kialakított szempontrendszer alkalmazva – a Google Books 2000 és 2010 között keletkezett amerikai szövegeinek a kvantitatív vizsgálatán keresztül mutatom be azt, hogy a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálása egy jól meghatározható általános sémát követ. Az 5. részben az előző rész kvantitatív vizsgálatát terjesztem ki népekre, arra a kérdésre keresve a választ, hogy vajon ezen absztraktabb módon konceptualizálódó szereplők episztemologikus helyzetének a megkonstruálása során is ugyanaz a séma érvényesül-e, mint a történelmi személyiségek esetében. A 6. részben azt vizsgálom, hogy a népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága mutat-e valamilyen eltérést a történelmi személyiségek esetében tapasztalható gyakorisághoz képest. A 7. részben röviden összegzem a vizsgálat eredményeit.

* A tanulmány az OTKA K 100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázat keretében készült. Köszönetem a kéziratához fűzött megjegyzéseket Kugler Nórának és Tátrai Szilárdnak.

2. A történeti tárgyú nem fiktív narratívák funkcionális kognitív nyelvészeti értelmezése és a szereplők konceptuális kidolgozásának a lehetőségei

A történeti tárgyú diskurzusok funkcionális kognitív nyelvészeti értelmezésében a Tátrai (2011) által kidolgozott, a nyelvi megismerés nézőponthoz kötöttségét, illetve társas, interszubjektív jellegét hangsúlyozó modellre támaszkodom. A funkcionális kognitív keretben a nyelvhasználat olyan társas tevékenységként értelmeződik, amelynek célja tapasztalataink megosztása és cselekvéseink összehangolása, koordinálása (l. még Croft 2009). Minden nyelvi tevékenység feltételez egy megnyilatkozót és egy befogadót, akik egy közös figyelmi jelenetben vesznek részt. A nyelvi megismerő használata során a megnyilatkozó a nyelvi szimbólumok segítségével ráirányítja a befogadó figyelmét egy referenciális jelenetre, azaz egy nyelvi reprezentált, mások számára is hozzáférhetővé tett világbeli jelenetre. A megnyilatkozó által alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok mindig egy meghatározott módon, valamilyen nézőpontból ragadják meg tárgyukat, azaz a referenciális jelenetet úgy konstruálják meg, hogy annak bizonyos aspektusai előtérbe, míg mások háttérbe kerülnek (l. még Sinha 1999, 2001; Tomasello 2002; Verhagen 2007; Langacker 2008: 55–89). A konstruálás fogalma arra a képességünkre utal, „amely lehetővé teszi, hogy ugyanazt a szituációt különféle módon értsük meg és ábrázoljuk” (Langacker 2007: 435).¹ A nyelvhasználat egyik további fontos összetevőjét alkotja a kontextus (Tátrai 2004, 2011: 51–67; Brisard 2002; Langacker 2008: 259–309). A kontextus magába foglalja a beszédesemény fizikai, társas és mentális világát. A beszédesemény mentális világának részét képezik mindazon, a diskurzus témájához kapcsolódó, tudáskeretként vagy forgatókönyvként működtethető ismeretek, amelyek hozzájárulnak, illetve lehetővé teszik a diskurzus sikeres értelmezését és létrehozását.

A fent bemutatott triadikus viszonyrendszert alkalmazva a történelemről szóló szövegek olyan diskurzusokként értelmezhetők, amelyekben a szerző a nyelvi szimbólumok segítségével egy közvetett interakció során ráirányítja a tőle térben és időben távol lévő olvasója figyelmét egy feltelezett múltbeli referenciális jelenetsorra. A szerző által alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok az adott múltbeli jelenetsort egy meghatározott módon konstruálják meg, azaz a múltbeli jelenetsor bizonyos aspektusai előtérbe, míg mások háttérbe kerülnek. A történeti tárgyú narratív diskurzusok sikeres létrehozása és értelmezése során az interakció résztvevői a kontextualizáció során számos, a diskurzus tárgyához kapcsolódó, tudáskeretként, illetve forgatókönyvként működő ismeretet aktíválnak. Ezek a korábbi történeti tárgyú megnyilatkozásokból szerzett ismeretek vonatkozhatnak specifikusan a diskurzus szűk témáját adó eseményekre, de vonatkozhatnak a történelem „mibenlétéről”, „menetéről” szerzett, többnyire kulturálisan öröklődő általánosabb elgondolásokra is.

A múlt valamely időszakának, eseménysorának a reális bemutatására törekvő narratív diskurzusok egy faktuális narratív sémát mozgósítanak. „A faktuális narratív sémára a beszédesemény (közös figyelmi jelenet) és az elbeszélte esemény (referenciális jelenet) közötti, tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat jellemző” (Tátrai 2013), azaz annak feltételezése, hogy az elbeszélte események és a beszédesemény ugyanahhoz a világhoz tartoznak. A faktuális narratívák történetmondója a korlátozott megismerői horizontján keresztül férhet csak hozzá a történet világhoz, vagyis szemben egy mindent tudó narrátorral, csupán arról számolhat be, amit saját maga valamilyen módon megtapasztalt, illetve kikövetkeztetett. A történeti tárgyú narratívák esetében természetesen történeti forrásokból, illetve mások történeti tárgyú munkái révén szerzett tapasztalatokról, illetve ezekből levont következtésekről van szó. Megjegyzendő, hogy ezt a faktuális sémát fiktív szövegek is hasznosíthatják (vö. Tátrai 2011: 176–88). Ezekben az esetekben a szerző egy olyan korlátozott történetmondói megismerő pozíciót konstruál meg, amellyel szimulálja a fiktív beszédesemény és a fiktív elbeszélte események közötti tér- és időbeli kontiguitást. Ennélfogva a történetmondó korlátozott megismerői perspektívájából nem feltétlenül következtethetünk arra, hogy reális narratíváról van szó. Annak eldöntésében, hogy a narratíva a múlt fiktív vagy reális bemutatásának igényével született-e, minden bizonnyal további, a szövegek létrehozásakor és befogadásakor mozgósított, a reális és fiktív szövegekhez tipikusan kapcsolódó kulturálisan öröklődő sémák, valamint a szövegek paratextusai szolgálhatnak támpontul.

¹ “Construal is our multifaceted capacity to conceive and portray the same situation in alternate ways” (Langacker 2007: 435).

Az elbeszélés a társas-kognitív megközelítésben nem csupán egy nagy hagyományokkal rendelkező szövegalkotási mód, hanem a gondolkodás egy formája, amely sajátos, más gondolkodási formákra visszavezethetetlen módon reprezentálja a tapasztalatokat, elsősorban az események közötti időbeli viszonyokra helyezve a hangsúlyt (a narratív megértésről pl. l. Brown 1994; Carr 1997; Bruner 2005: 19–44; László 2005; Tátrai 2006, 2011: 171–89). Funkcionális kognitív szövegtani kiindulópontból a múlt reális bemutatása céljából születő történeti tárgyú elbeszélések a hétköznapi eseményekről való gondolkodásunkat motiváló narratív séma kiterjesztéseinek tekinthetők. A hétköznapi narratív séma ezen kiterjesztése a narratívák több elemét is érinti. Jelen tanulmányban elég csak a három legfontosabbra utalni: a történet idejére, a történet terére és a történet szereplőire. Míg a hétköznapi tárgyú elbeszélésekben általában a megnyilatkozás idejéhez és teréhez közelebb álló lokálisabb idő, illetve lokálisabb tér jelenik meg, addig a történeti tárgyú elbeszélések a múlt valamely, gyakran hosszabb időszakára, illetve egy globálisabb, adott esetben az egész világot átfogó terére koncentrálnak. A hétköznapi tárgyú elbeszélések szereplői személyek, ezzel szemben a történeti tárgyú elbeszélésekben a történelmi személyiségek mellett népek, hadseregek, államok, vagyis az absztrakció különböző fokán konceptualizálódó emberekből álló absztrakt rendszerek alakítják, illetve szenvedik el az eseményeket. Ezen absztrakt rendszerek úgy konstruálódnak meg, mint amelyek hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek, és hasonló módon cselekszenek, mint a hétköznapi tárgyú narratíváinkban megjelenő szereplők (vö. Lakoff 1991).

A történeti tárgyú narratívákban megjelenő szereplők megnevezései az esetek jelentős részében egy sajátos, metonimikus viszonyok mentén szerveződő szemantikai szerkezet valamely alszerkezetét állítják előtérbe. A szereplők megnevezéseinek háttérben álló metonimikusan szerveződő szemantikai szerkezetek teszik lehetővé, hogy a történeti tárgyú narratívákat koherens elbeszéléseként tudjuk értelmezni. Ezt példázza az alábbi (1) szövegrészlet is.²

- (1) **Szulejmánnak** eredménytelenül kellett visszavonulnia. **A török** kudarca megnehezítette Szapolyai helyzetét. Hívei jelentős része elhagyta, s az elkövetkező zavaros időkben a bárók hol az egyik, hol a másik király oldalára álltak.

A szultán 1532-ben újabb hadjáratot indított Bécs irányába. Ekkor azonban nem a Duna mentén, hanem a Dunántúlon keresztül vonultak **csapatái**, hogy lerövidítsék az utat, s hogy még érintetlen, s így a sereg ellátását biztosító vidéken vonuljanak keresztül. 1532-ben azonban a Habsburgok is jelentős erőket tudtak Közép-Európában mozgósítani. Ferdinánd, és a személyesen megjelenő V. Károly vezetésével több mint 100 000 német zsoldos állt Bécs térségében, hogy megütközzön **a törökkel**.

Szulejmán hadai számos jelentős erősség mellett elhaladtak, amikor a Jurisics Miklós birtokában lévő kis vár, Kőszeg falainál megálltak. **A hatalmas török haderő** közel egy hónapig időzött Kőszeg falai alatt. Feltételezhető, hogy **a szultán** csak az időhúzás kedvéért kezdett az ostromba, mert el akarta kerülni a számára kétséges kimenetelű összecsapást, vagy esetleg keletebbre kívánta csalni a német haderőt (Száray–Szász 2005: 156–7).

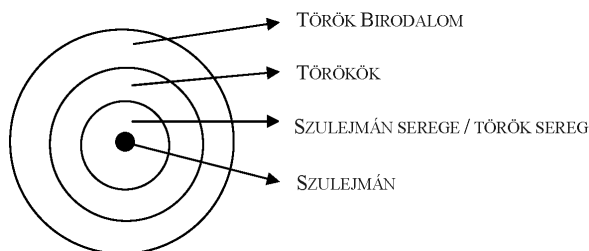
Az (1) szövegrészletben a félkövérrel kiemelt szereplőmegnevezések egy koreferencialáncot alkotnak. Ezek a fogalmilag kifejtett nominálisok az előfordulásuk sorrendjében a következők: *Szulejmánnak, a török, a szultán, [a szultán] csapatai, a törökkel, Szulejmán hadai, a török haderő, a szultán*. Ezen nominálisokat nem egymástól függetlenül tevékenykedő szereplők megnevezéseiként értelmezzük, hanem úgy, mint amelyek valamilyen módon ugyanarra a diskurzusvilágbeli régióra vonatkoznak (a koreferencialitásról bővebben l. Tolcsvai Nagy 2001: 180–238).³ Ha az egyes megnevezéseket nem vonatkoztatnánk ugyanarra a diskurzusvilágbeli régióra, akkor a narratíva eseményeinek a nagy részét is egymástól függetlenül bekövetkező történéseként kéne értelmeznünk, és így az 1530-as évek magyar történelmének egy olyan megközelítését kapnánk, amelyben az ország számos véletlenszerűen és egymástól függetlenül fellépő erőnek van kiszolgáltatva.

² A példákban szereplő kiemelések minden esetben a szerzőtől származnak.

³ Természetesen a *Szulejmán hadai*, illetve a *török haderő* kifejezések esetében a birtokos egyeztetés révén a birtokos és a birtokos között megjelenik egy mikroszintű koreferencialis viszony (ennek részletes elemzését l. Horváth 2014-ben), illetve a *Szulejmán* és a *török* elemek önállóan is koreferens viszonyba kerülnek a koreferencialánc korábbi tagjaival.

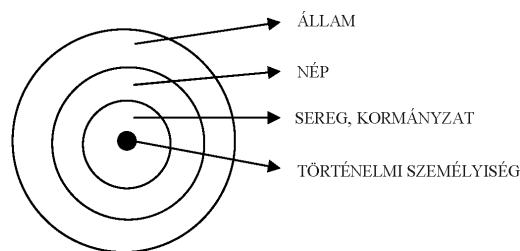
Mivel a történeti tárgyú elbeszélésekben bizonyos, eltérő nominálisokkal megjelenő szereplőmegnevezéseket egymással koreferens viszonyban állóként értelmezzük, ezért azt feltételezem, hogy ezen szereplőmegnevezések ugyanazon szemantikai szerkezetet aktiválják, eltérő alszerkezettel az előtérben. A (1) szövegrészletben a félkövérrel kiemelt, ugyanazon koreferencialánc elemeiként megjelenő szereplőmegnevezések által aktivált közös szemantikai szerkezetet az 1. ábra mutatja be.

A (1) szövegrészletben félkövérrel kiemelt fogalmi kifejtettségű szereplőmegnevezések az 1. ábrában bemutatott közös szemantikai szerkezet valamely alszerkezetét helyezik a figyelem előterébe. Ahogyan az ábrában is igyekeztem érzékeltetni, az egyes alszerkezetek metonimikus, azaz rész-egész viszonyok mentén kapcsolódnak egymáshoz, hiszen SZULEJMÁN része az általa irányított seregnek, SZULEJMÁN SEREGE a TÖRÖK NÉP tagjaiból kerül ki,⁴ a TÖRÖKÖK pedig a TÖRÖK BIRODALOMBAN élnek. Az egymással koreferens viszonyban álló szereplőmegnevezések által aktivált közös szemantikai szerkezet a Langacker-féle kognitív nyelvtan (1987: 183–9, 2008: 66–70) terminológiáját használva értelmezhető fogalmi alapként (conceptual base), a megnevezés által előtérbe állított alszerkezet pedig profilként (profile) (a részletesebb kifejtéshez l. Horváth 2014).

1. ábra. A török félhez tartozó szemantikai szerkezet

Természetesen az 1. ábrában bemutatott, a török fél kapcsán előhívott szemantikai szerkezet már egy konkrét kidolgozása a történeti tárgyú szövegek értelmezése során rendelkezésünkre álló metonimikusan szerveződő, konvencionizálódott sematikus szemantikai szerkezetnek. Ezt a konvencionizálódott sematikus szerkezetet mutatja be a 2. ábra.

2. ábra. A történelem szereplőinek sematikus szemantikai szerkezete

A 2. ábrában bemutatott metonimikusan szerveződő struktúra olyan, a beszélőközösségben konvencionizálódott, illetve az egyes beszélők számára begyakorlódott sematikus szemantikai szerkezet,

⁴ A szemantikai szerkezet a befogadás során mozgósított tipikus, a beszélőközösségben konvencionizálódott tudást tükrözi, amelynek feltételezésem szerint nem része az a történettudományban gyakran hangoztatott tény, hogy a kora újkori török sereg jelentős részét nem török etnikumú népesség adta.

amely a történeti tárgyú narratívák befogadása és létrehozása során könnyedén aktiválható a konceptualizáció során.

Egy történelmi eseményt eltérő módon konstruálhatunk meg attól függően, hogy az eseményt kiváltó vagy elszenvető történelmi szereplő konceptualizálása során a metonimikusan szerveződő szemantikai szerkezet mely alszerkezetét állítjuk előtérbe a megnevezéssel.

- (2a) Napóleon megindította a támadást.
- (2b) A franciák megindították a támadást.

Míg (2a) esetében egy konkrét személy, addig (2b) esetében egy nép viseli a támadás megindításának a felelősségét. A szereplők konceptualizálásának a módja azonban nem magyarázható csupán a történeti önkénnyel vagy valamiféle véletlenszerűséggel. Az eddigi kutatásaim azt mutatják, hogy különféle, mikro-, mezo- és makroszintű hatókörrel működő sémák befolyásolják azt, hogy egy adott szereplő a szöveg egy adott pontján milyen módon konceptualizálódjon (l. Horváth 2012, 2014).

A tanulmány a következő részben azt mutatja be, hogy a szereplők nem csupán metonimikus kidolgozásuk, hanem a történet reális világával kapcsolatos tudásuk konceptualizálása terén is különbözhetnek egymástól. A szereplők megkonstruálásának e két dimenziója azonban nem feltétlenül független egymástól: az 5. és 6. rész korpuszvizsgálatának a kérdése az, hogy a szereplők metonimikus konceptualizálásának az absztraktabb, népként történő megvalósulása befolyásolja-e az egyes szereplők episztemologikus helyzetét (vagyis azt, hogy a szereplők mentálisan milyen mértékben férnek hozzá a narratíva reális világához), illetve a szereplőkre vonatkozó tudáskonceptualizációk gyakoriságát.

3. A szereplők tudástípusai

Tátrai (2011: 171–89) a történetnek három szféráját különíti el modelljében: az elbeszélés fizikai világát, az elbeszélés társas világát és az elbeszélés mentális világát. „Az elbeszélés események térbeli és időbeli viszonyainak a feldolgozása eredményezi a történet fizikai világának a létrejöttét” (Tátrai 2011: 179), amely szorosan összefügg a történet társas világával, hiszen „a szereplők nem egyszerűen csak a történet terében és idejében megjelenő fizikai entitások, hanem egy társas viszonyrendszernek is a részesei” (Tátrai 2011: 183). A történetben a fizikai és a társas világ mellett az egyes szereplők gondolatai, érzelmei, cselekvéseik belső motivációi is reprezentálódnak. A történetmondó a szereplők mentális állapotainak, folyamatainak a konceptualizációival alkotja meg a történet mentális világát. A narratíva mentális világának egyik lényegi összetevője a szereplők tudása. A szereplők tudásának a konceptualizálása általában a tudatosság szubjektumának az áthelyezése révén valósul meg, amelynek során a történetmondó a tudatosság szubjektumát saját magáról a történet valamely szereplőjére helyezi át (Sanders–Redeker 1996; Sanders–Spooren 1997). A tudatosság szubjektuma „a kontextusfüggő kiindulópontok egyik fajtája, amely azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információ tekintetében az aktív tudat működése (az érzékelés, az akarat, a gondolkodás vagy a beszéd) kötődik” (Tátrai 2011: 215).

A tudatosság szubjektumának az áthelyezését megvalósító nyelvi elemek a Fauconnier-féle mentális tér elméleti keretében értelmezhetők térépítő elemekként (Fauconnier 1985; l. még Sweetser–Fauconnier 1996; Fauconnier 2007). A térépítő elemek olyan nyelvi kifejezések, amelyek új mentális tereket nyitnak meg a diskurzusban. A mentális terek olyan, a diskurzus folyamán a résztvevők elméjében alkalmilag létrejövő, különféle fogalmi összetevőket tartalmazó, tudáskeretek által strukturált fogalmi egységek, amelyek hozzájárulnak a diskurzus megnyilatkozásainak a megértéséhez és létrehozásához. A térépítő elemek mindig egy bázistérhez (base space) képest nyitnak meg új mentális tereket. A történeti tárgyú nem fiktív narratívák esetében a bázistér a narratíva reális, vagyis a történetmondó által valóságosként, fennállóként megkonstruált világa. A történet reális világa a történet fizikai, társas és mentális világából egyaránt tartalmazhat összetevőket. A tudatosság szubjektumának az áthelyezését megvalósító térépítő elemek a történetmondó által a narratívában reálisként megkonstruált világhoz mint bázistérhez képest vezetnek be új, különböző státuszú mentális tereket.

A történetmondó a szereplőknek a történet reális világával kapcsolatos tudását háromféleképpen konceptualizálhatja: ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányaként. A konceptualizáció

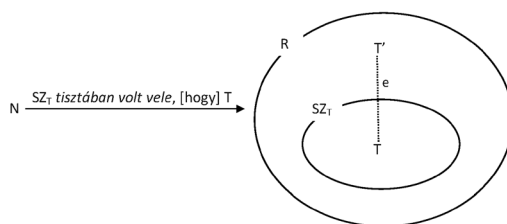
módját az határozza meg, hogy a történetmondó a tudatosság szubjektumának az áthelyezését milyen típusú térépítő elemekkel valósítja meg. Az alábbiakban a tanulmány magyar történelemtankönyvek példái alapján mutatja be, hogy a szereplőknek a háromféle tudástípusa hogyan modellálható a Fauconnier-féle mentális tér elméleti keretében.

A (3) megnyilatkozásban a történetmondó Tisza István tudását ismeretként konceptualizálja.

- (3) [Tisza István] **tisztában volt vele**: a magyar–román határ sebezhető, és a román politika csak az alkalomra vár, hogy Erdélyt és Kelet-Magyarországot birtokába vehesse (Salamon 2004: 14).

A (3) megnyilatkozásban a tudatosság szubjektuma a történetmondóról Tisza Istvánra helyeződik át a *tisztában volt vele* igei szerkezet révén. Kiefer (1983: 192–4) a *tisztában van vmivel* típusú, értelmi átítődöt kifejező szerkezeteket a kognitív faktív predikátumok csoportjába sorolja. Faktív igék, igei szerkezetek használata esetén „a hogy kötőszós mellékmondat által kifejezett tényállás igazságát adottnak tekintjük” (Kiefer 1983: 192, vö. Declerck 2011: 41). Természetesen a *hogy* kötőszó – ahogyan azt a (3) esetben is láthatjuk – el is maradhat. A (3)-ban a főmondat és a mellékmondat közötti tartalomvárastartalomkifejtés viszony jelölésére a kettőspont szolgál (vö. Keszler 2004: 49–50). A *tisztában volt vele* faktív igei szerkezet térépítő elemként funkcionál, amely a történet reális világában mint bázis térben megnyit egy új, Tisza István mentális világát reprezentáló mentális teret. Tisza mentális világa a magyar–román határ sebezhetőségének és a román politika területszerzési vágyának a tudását tartalmazza. A faktív igei szerkezet révén a történetmondó ezen körülményeket úgy konstruálja meg, mint amelyek nem csupán Tisza mentális világában, hanem a történetmondó által valóságosként, fennállóként elfogadott reális világban is fennállnak. A mondat ez utóbbi, csupán implicit módon megjelenő, eleve adottnak konceptualizálódó állítása a mondat faktív előfeltevése. Az előfeltevéseket kiváltó mondatok szemantikai szerkezete leírható a figura-alap viszony mentén (Marmaridou 2000: 142–9). Míg a (3) mondatban megjelenő, Tisza István mentális világára vonatkozó explicit állítás a figyelem előterében álló információ (figura), addig a faktív szerkezet által kiváltott faktív előfeltevés, vagyis az az információ, hogy a Tisza tudásaként konceptualizált körülmények a történet reális világában is fennállnak, a figyelem háttérében áll (alap). Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy míg a tudatosság szubjektumának az áthelyezésével a narrátor Tisza István mentális állapotát a referenciális jelenet részévé teszi, azaz objektívizáltan konstruálja meg, addig saját mentális folyamatai nagymértékben szubjektívizáltan konstruálódnak meg, hiszen a narrátor azon következtetése, hogy a Tiszának tulajdonított helyzetfelmérés a reális világgal összeegyeztethető, csupán implicit módon jelenik meg a faktív előfeltevés révén (az objektívizált és szubjektívizált konstruálásról l. Langacker 2006: 77–8, 260–64; Kugler 2013).

A 3. ábra mutatja be a (3) megnyilatkozás mentális tér konfigurációját:

e = faktív előfeltevés

R = reális világ (bázis tér)

N = történetmondó

SZ = szereplő

3. ábra. Az ismeret mentális tér konfigurációja

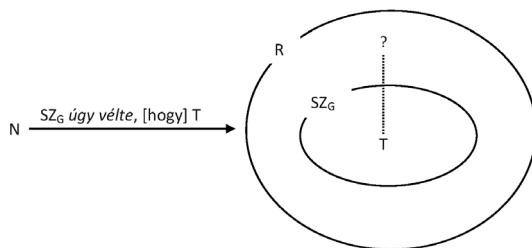
N a történetmondót jelöli, aki (3) megnyilatkozásával megkonstruálja a referenciális jelenetet. A nyíl felett a történetmondó által alkalmazásba vett, térépítő elemként funkcionáló faktív igei szerkezetet tüntettem fel, amely létrehozta a megnyilatkozás mentális tér konfigurációját. Az R-rel jelölt

kör a bázisteret, azaz a történet reális, a narrátor által fennállóként megkonstruált világát jelöli. Az SZ_G-vel jelölt kör Tisza mentális világát jelöli, amelyet új mentális térként vezet be a *tisztában volt vele* faktív igei szerkezet. T a magyar–román határhoz és a román politikához kapcsolódó körülményeknek (= tényállásnak) a Tisza mentális világát reprezentáló mentális térben való fennállását jelöli. Az R-rel jelölt bázis térben szereplő T^{*} azt jelzi, hogy a *tisztában volt vele* igei szerkezet által kiváltott faktív előfeltevés következtében ezt a két körülményt úgy konceptualizálja a történetmondó, mint amelyek a bázis térben, azaz a történet reális világában is fennállnak. A Tiszához kapcsolódó mentális térben és a bázis térben egyaránt szereplő körülmények közötti, az igei szerkezet által kiváltott faktív előfeltevés révén előálló megfelelést az e-vel jelölt szaggatott vonal jelzi.

A (4) megnyilatkozásban a történetmondó a gironde tudását vélelemként konceptualizálja.

- (4) A gironde **úgy vélte**, a forradalom meg van mentve, elérkezett a konszolidáció ideje (Závodszy 2001: 38).

A megnyilatkozásban a tudatosság szubjektuma a történetmondóról a gironde-ra helyeződik át az *úgy vélte* térépítő elemként funkcionáló, úgyszintén értelmi attitűdöt kifejező, de nem faktív igei szerkezet révén. A megnyitott új mentális térben a gironde mentális világának az összetevőjeként konceptualizálódik egy esemény, a forradalom megmentésével a konszolidáció idejének az elérézése. Szemben az előző esettel azonban, az *úgy vélte* igei szerkezet nem vált ki faktív előfeltevést, ennek következtében a gironde mentális világának a részeként konceptualizált eseményről nem tudjuk megmondani, hogy az része-e a történetmondó által reálisként megkonstruált narratív világnak. Ezt jelzi a (4) megnyilatkozás mentális tér konfigurációját bemutató 4. ábrában a kérdőjel az R-rel jelölt bázis térben, azaz a történet reálisként megkonstruált világában.

4. ábra. A vélelem mentális tér konfigurációja I.

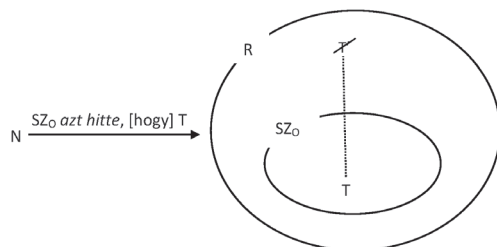
Megjegyzendő azonban, hogy a kognitív nem faktív predikátumok múlt idejű használata implikálhatja azt az értelmezést, hogy a mellékmondat által kifejezett tényállás (esemény, körülmény stb.) nem része a történet reális világának. Ennek oka az, hogy amikor a történetmondó az elbeszélés idejéhez képest múltbeli eseménysort elbeszélve használ kognitív nem faktív predikátumot egy szereplő tudásának a konceptualizálása során, akkor feltételezhetjük, hogy ezzel azt akarja jelezni, hogy a szereplőnek az adott helyzetre vonatkozó tudása nem egyeztethető össze azokkal az ismeretekkel, amelyekhez az események utólagos kiértékelésével juthatunk.

Az (5) megnyilatkozásban a történetmondó Oroszországnak a történet reális világával kapcsolatos tudását a (4) esethez hasonlóan vélelemként konceptualizálja.

- (5) [Oroszország] 1853-ban háborút provokált. **Azt hitte**, számíthat Ausztria hálájára (Závodszy 2001: 162).

Az *azt hitte* nem faktív igei szerkezet megnyit egy Oroszország mentális világát reprezentáló mentális teret. A történetmondó e mentális tér összetevőjeként konceptualizálja Oroszország elgondolását Ausztria viselkedéséről a krími háborúban. Ugyanakkor az (5) megnyilatkozás annyiban különbözik a (4) esettől, hogy az *azt hitte* igei szerkezet használatával a történetmondó egyértelműen úgy

konstruálja meg a történet reális világát, mint amelyben az Oroszország által Ausztriának tulajdonított viselkedés nem áll fenn. Ezt jelzi az (5) megnyilatkozás mentális tér konfigurációját bemutató 5. ábrában az áthúzott T' az R-rel jelölt bázistérben, azaz a történet reális világában.

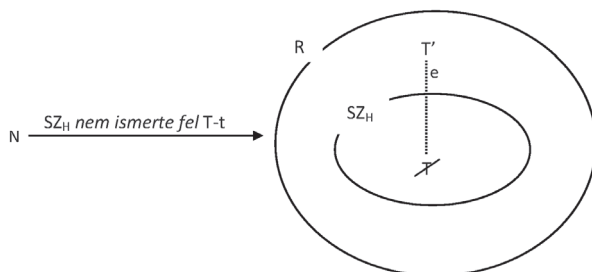
5. ábra. A vélelem mentális tér konfigurációja II.

A vélelmet kifejező kognitív nem faktív predikátumok különböző valószínűséget rendelhetnek ahhoz, hogy a vélelemként kifejezett tényállás nem áll fenn, ennek az egyik végpontját (a mellékmondatban kifejezett tényállás nem áll fenn) az *azt hitte* típusú szerkezetek adják. Ahogyan arra már utaltam, a vélelem fennállásának valószínűségét a nem faktív kognitív igék és igei szerkezetek lexikalizálódott jelentése mellett egyéb tényezők is befolyásolhatják, például ezek múlt idejű ragozása. A tanulmány második felében bemutatandó kvantitatív kutatás azonban nem teszi szükségessé annak meghatározását, hogy a vélelemként kifejezett tényállás milyen valószínűséggel nem áll fenn a történet reális világában, így minden nem faktív kognitív ige vagy igei szerkezet által kifejezett tudást egységesen a vélelem csoportba sorolok további különbségtétel nélkül.

A (6) megnyilatkozásban a történetmondó Hitler tudását egy ismeret hiányként konceptualizálja.

- (6) Hitler **nem ismerte fel** a fordulat komolyságát, s tovább feszítve a húrt, Lengyelországtól a korridor átadását követelte (Dupcsik–Répárszky 2007: 122).

A megnyilatkozásban a *nem ismerte fel* tagadószó + faktív ige szerkezettel a történetmondó megnyit egy új mentális teret, amely Hitler mentális világát reprezentálja. Az előző példától eltérően a történetmondó úgy konstruálja meg a szereplő mentális világát, mint amelynek nem része egy adott tényállás, jelen esetben egy esemény komolyként, fontosként való értékelése. Ezt jelzi a 6. ábrában az áthúzott T a Hitler mentális világát reprezentáló, SZ_H -val jelölt mentális térben. Ugyanakkor a faktív ige használata következtében a történetmondó ezt az értékelést a bázistér részévé, azaz a történet reális világának az összetevőjévé teszi. A faktív igék általános tulajdonsága ugyanis, hogy a tagadószó nem szünteti meg az ige faktív előfeltevését, hiszen „a faktív előfeltevés a beszélő előfeltevése, a hallgatónak vagy a főmondat alanya által jelölt személynek nem kell föltétlenül erről az előfeltevésről tudnia” (Kiefer 1983: 192).

6. ábra. Az ismeret hiányának mentális tér konfigurációja

A történetmondónak lehetősége van arra is, hogy a szereplő vélelmét negatív konstruálással jelenítse meg, ahogyan ez a (7) példában is látható.

- (7) Sztálin **nem gondolta**, hogy ellenfelei mást választanak helyette főtítkárnak. Pedig így történt, Szergej M. Kirov lett hivatalosan az új főtítkár.⁵

A (7) első mondata nem azt fejezi ki, hogy Sztálin mentális világában egy adott vélelem nem áll fenn, hiszen a mondat jelentésének megfeleltethető a (8) mondat:

- (8) Sztálin **azt gondolta**, hogy ellenfelei nem választanak mást helyette főtítkárnak.

A (7) tehát (8)-hoz hasonlóan egy vélelmet, azaz egy, a reális világban nem feltétlenül, de Sztálin mentális világában fennálló tényállást fejez ki. A (7) és a (8) közötti különbség pusztán az, hogy a (7) esetben a narrátor a vélelmet negatív konstruáláson keresztül tette elérhetővé (a vélelmek negatív módon történő megkonstruálásához l. Kugler 2014: 61–2 elemzését a negatív polaritású episztemikus főmondati predikátumokról).

A fenti példákból jól látható, hogy a szereplőknek a történet reális világával kapcsolatos tudását a narrátor ismeretként, az ismeret hiányként és vélelemként jelenítheti meg. A vélelem pozitív és negatív jellemzésen keresztül is konceptualizálódhat, amelyek közül az utóbbi jóval ritkább. A háromféle tudástípus az adott szereplő mentális világa és a történetmondó által reálisként megkonstruált világ közötti különböző viszonytípusoknak feleltethető meg. E viszonytípusok két tényező alapján írhatók le: 1. az adott tényállás összetevője vagy nem összetevője a történet reális világának; 2. az adott tényállás tudása összetevője vagy nem összetevője a szereplők mentális világának. Az első szempont esetében az ige vagy igei szerkezet faktív vagy nem faktív volta a meghatározó. Faktív igék vagy igei szerkezetek használata esetén az adott tényállás részévé válik a történet reális világának. Nem faktív igék és igei szerkezetek esetében a tényállás vagy nem része, vagy pedig nem lehet megmondani, hogy része-e a történet reális világának. Ezt a két esetet ebben a tanulmányban egy kategóriaként kezelem. A második szempont esetében a tagadószó jelenléte vagy elmaradása a döntő. Kognitív faktív predikátumok esetében a tagadószó jelenléte azt jelzi, hogy a szereplő mentális világának nem része az adott tényállásnak a tudása. Ugyanakkor a tagadószó jelenléte ellenére a tényállás része a történet reális világának, mivel a tagadószó nem szünteti meg a faktív ige vagy igei szerkezet faktív előfeltevését. Kognitív nem faktív predikátumok esetében azonban a tagadószavas szerkezet nem a vélelem hiányát fejezi ki, hanem negatív konstruálással tesz elérhetővé egy adott vélelmet. Az 1. táblázat a szereplők mentális világa és a történet reális világa közötti lehetséges viszonyokat, azaz a szereplők tudásának a három fajtáját, valamint az ezeket kifejező konstrukciótípusokat mutatja be.

1. táblázat. *A szereplők tudástípusai*

A viszony típusa	A szereplő mentális világa	A történet reális világa	Konstruációtípus
ismeret	a tényállás fennáll	a tényállás fennáll	faktív ige(i szerkezet)
ismeret hiánya	a tényállás nem áll fenn	a tényállás fennáll	tagadószó + faktív ige(i szerkezet)
vélelem (pozitív v. negatív konstruálással)	a tényállás fennáll	a tényállás nem (feltétlenül) áll fenn	nem faktív ige(i szerkezet) vagy tagadószó + nem faktív ige(i szerkezet)

A szereplők mentális világának a részeként konceptualizált, különféle eseményekre, körülményekre vonatkozó ismeretek (vagy azok hiánya), illetve vélelmek nagy szerepet játszanak a narratíva kauzális viszonyainak a megteremtésében.

⁵ A példa a <http://korok.webnode.hu/products/sasdi-tamas-totalis-diktaturak-a-ket-vilagaboru-kozotti-europaban/> linken elérhető cikkből származik (a letöltés ideje: 2016. 03. 23.).

- (9) [Diocletianus] **felismerte**, hogy a birodalom irányítása, s ellenőrzése egy központból már nem lehetséges, ezért társzászárt választott, s mindkettőjüknek helyetttest (Száray 2004: 140).
- (10) A keleti és a balkáni fronton aratott győzelmek után a német vezérkar **ügy vélekedett**, hogy Oroszország hosszabb ideig nem tudja összeszedni magát, a német haderő zömével tehát ki lehet csikarni a győzelmet a nyugati fronton. 1916. február 21-én a németek ostrom alá vették Verdun (verdön) erődjét, **arra számítva**, hogy sikerül gyorsan elfoglalniuk, majd az erőd visszaszerzésére indított ellentámadások során felőrlik az antant erőit (Salamon 2004: 17).
- (11) Jellasics azonban egy ideig a horvát demokratákat is megtévesztette, mert azok, **nem tudván** az udvar és Jellasics együttműködéséről, **ügy vélték**, hogy a bán Bécs és a magyarok közös horvátellenességének áldozata (Závodszky 2001: 140).

A (9) szövegrészletben Diocletianus cselekvésének oka Diocletianus mentális állapota, azaz a birodalom állapotának az ismerete, amely a *felismerte* faktív ige segítségével konceptualizálódik. A (10) szövegrészletben az *ügy vélekedett* és az *arra számítva* nem faktív igei szerkezetek révén helyezi át a történetmondó a tudatosság szubjektumát. A két igei szerkezet által konceptualizált mentális állapotok adnak magyarázatot a német haderő viselkedésére. A (11) szövegrészletben a horvát demokratáknak a *nem tudván* tagadott faktív szerkezettel konceptualizált hiányzó ismerete szolgál okként egy további, vélelemként konceptualizált mentális állapotukhoz.

A szereplők ismereteinek vagy vélelmeinek a konceptualizációi különbözhetnek abban, hogy a szereplők elkötelezettsége az adott esemény, állapot stb. fennállásával kapcsolatban milyen erősségű.

- (12a) A háborút az alkotmányos királyság hívei és a szélsőbal ellenezték. Az előbbieket **sejtették**, hogy a király a veszébe rohan. Robespierre viszont a katonai kudarcról félt: a hadsereg szétzüllött állapotban volt (Závodszky 2001: 36).
- (12b) A háborút az alkotmányos királyság hívei és a szélsőbal ellenezték. Az előbbieket **tudták**, hogy a király a veszébe rohan. Robespierre viszont a katonai kudarcról félt: a hadsereg szétzüllött állapotban volt.

A (12a) és az abból átalakított (12b) megnyilatkozás egyaránt a történet reális világában fennállóként, azaz ismeretként konceptualizálja azt, hogy a „király a veszébe rohan”, ugyanakkor a (12a)-ban szereplő *sejtették* faktív ige a szereplők részéről alacsonyabb fokú elkötelezettséget, bizonyosságot rendel az esemény fennállásához, mint a (12b) megnyilatkozás úgyszintén faktív *tudták* igéje. Jelen tanulmány azonban nem foglalkozik a szereplők elkötelezettségének a mértékével, a következő rész korpuszvizsgálatában csupán az 1. táblázatban szereplő szempontokat érvényesítem.

4. Történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének korpuszalapú kvantitatív vizsgálata

Az alábbiakban egy korpuszalapú kvantitatív vizsgálat segítségével arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy milyen sémák motiválják a történelmi tárgyú narratívákban a szereplők episztemologikus helyzetének a megkonstruálását. A vizsgálat magyar előzményeit Tóth–Vincze–László (2006) és Vincze–László (2010) narratív pszichológiai kutatásai adták. A szerzők magyar, illetve magyar és osztrák történelemtankönyvek elbeszéléseiben vizsgálták a narratív perspektíva által közvetített identitáskonstruálás és identitásközvetítés műveletét, többek között olyan összetevők kvantitatív elemzése alapján, mint az elbeszélésben megjelenő szereplő- és cselekvéstípusok vagy a szereplők-höz kapcsolódó, a kognitív és érzelmi igék révén reprezentált mentális állapotok típusai. Az általam

bevezetett, a tudástípusok elkülönítésére épülő szempontrendszer véleményem szerint hozzákapható az említett szerzők vizsgálataiban alkalmazott szempontokhoz.

A vizsgálat korpuszát a Google Books amerikai szövegbázisának 2000 és 2010 között keletkezett szövegei adták.⁶ A keresésekhez a Mark Davies által fejlesztett <http://googlebooks.byu.edu/x.asp> oldal keresőfelületét használtam. Egy szereplő episztemologikus helyzete alatt a szereplő azon jellemzőjét értem, hogy az mentálisan milyen mértékben fér hozzá a történet reálisként megkonstruált világához. A szereplők episztemologikus helyzetének a megkonstruálását a történetmondó a szereplők tudásának a konceptualizációi révén valósítja meg. Minél nagyobb arányban jelennek meg egy szereplő tudásának a konceptualizációi között a faktív szerkezetekkel konceptualizált ismeretek a nem faktív szerkezetekkel konceptualizált vélelmekhez és a tagadott faktív szerkezetekkel konceptualizált hiányzó ismeretekhez képest, annál nagyobb mértékben fér hozzá a szereplő a történet reális világához.

A feltevés az volt, hogy a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálása eltérő sémákat követ, azaz az egyes történelmi személyiségek esetében az ismeretek, a vélelmek és az ismeretek hiányának a konceptualizációi arányaikban jelentősen eltérnek egymástól. A feltételezés alapján tehát azt vártam, hogy a vizsgált korpuszban a történelmi személyiségek megnevezéseivel kollokáló, a háromféle tudástípust konceptualizáló, előzetesen kiválasztott faktív, nem faktív és tagadott faktív szerkezetek aránya jelentősen eltér egymástól az egyes történelmi személyiségek esetében. A vizsgált, tipikusan egy adott történelmi személyiségre vonatkozó személynevek ábécé sorrendben a következők:⁷ *Augustus, Brezhnev* [Brezsnyev], *Caesar, Charlemagne* [Nagy Károly], *Churchill, Eisenhower, Gorbachev* [Gorbacsov], *Hitler, Khrushchev* [Hruscsov], *Lenin, Mussolini, Nixon, Reagan, Robespierre, Stalin* [Sztálin], *Thatcher, Truman*. A vizsgált kollokációkat a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat. A vizsgált kollokációk

A tudás típusa	A tudástípust kifejező konstrukciótípus	A korpuszban keresett kollokáció
ismeret	faktív szerkezet	név + <i>knew</i> (pl. <i>Augustus knew</i>)
vélelem	nem faktív szerkezet	név + <i>thought</i> (pl. <i>Augustus thought</i>)
ismeret hiánya	tagadott faktív szerkezet	név + <i>did not know</i> (pl. <i>Augustus did not know</i>) név + <i>knew nothing</i> (pl. <i>Augustus knew nothing</i>)

A vizsgálatból a vélelmet kifejező név + *thought* szerkezetek esetében kizártam a nem tudás jelentésű név + *thought of*, illetve a tudás jelentésű, de nem a szerkezetben megjelenő szereplő tudására vonatkozó név + *thought to be* eseteket. A kapott eredményeket a 3. táblázat mutatja be. A táblázat második oszlopában tüntettem fel az adott névvel kollokáló faktív *knew* igealak adatainak a számát. A harmadik oszlopban az adott névvel kollokáló nem faktív *thought* igealak számának az arányát adtam meg az előző oszlopban szereplő ugyanazon névvel kollokáló faktív *knew* adatok számához képest, illetve zárójelben megadtam a tényleges előfordulások számát is. A negyedik oszlopban ugyanígy, az adott névvel kollokáló *did not know* és *knew nothing* tagadott faktív szerkezetek számának az arányát adtam meg az ugyanazzal a névvel kollokáló faktív *knew* igealak előfordulásához képest, illetve zárójelben a két tagadott faktív szerkezet tényleges előfordulásának a számát. A harmadik oszlopban megadtam név + *thought* szerkezet előfordulási arányainak a növekedési sorrendjében rendeztem a táblázatot.

⁶ A vizsgálatban feltüntetett eredmények a korpusz 2015. 10. 19-i állapotát tükrözik.

⁷ Természetesen egy számítógépes kvantitatív vizsgálatban nem lehet kizárni azt, hogy a találatok között szerepeljenek olyan esetek is, amelyek nem az adott történelmi személyiségre vonatkoznak. Ugyanakkor igyekeztem olyan megnevezéseket kiválasztani, amelyek esetében ennek az eshetőségnek a jelentkezése minimális.

3. táblázat. Történelmi személyiségek episztemologikus helyzete

Név	név + <i>knew</i> (ismeret)	név + <i>thought</i> (vélelem)	név + <i>did not know</i> / <i>knew nothing</i> (ismeret hiánya)
<i>Lenin</i>	87	0,24 (21)	0,07 (6)
<i>Gorbachev</i>	73	0,4 (29)	0 (0)
<i>Charlemagne</i>	18	0,44 (8)	0 (0)
<i>Caesar</i>	218	0,45 (99)	0,06 (14)
<i>Reagan</i>	473	0,45 (211)	0,13 (61)
<i>Stalin</i>	416	0,46 (191)	0,04 (18)
<i>Robespierre</i>	8	0,5 (4)	0 (0)
<i>Truman</i>	325	0,54 (175)	0,1 (32)
<i>Churchill</i>	439	0,56 (245)	0,06 (27)
<i>Hitler</i>	658	0,62 (407)	0,16 (102)
<i>Nixon</i>	471	0,64 (303)	0,04 (20)
<i>Eisenhower</i>	350	0,67 (234)	0,09 (31)
<i>Mussolini</i>	51	0,9 (46)	0 (0)
<i>Augustus</i>	51	0,96 (49)	0 (0)
<i>Khrushchev</i>	73	1,19 (87)	0 (0)
<i>Thatcher</i>	25	3,4 (85)	0 (0)
<i>Brezhnev</i>	0	(0)	(0)
Átlag		0,78	
Trimmelt átlag*		0,55	
Medián		0,63	

* A tanulmányban a trimmelt átlag mindig 10%-os trimmelést jelent.

A táblázatból látható, hogy a név + *knew* szerkezetek előfordulásához viszonyítva a vizsgált történelmi személyiségek közül Lenin tudásának a reprezentációjában jelenik meg legkisebb arányban a vélekedést kifejező név + *thought* szerkezet. A skála másik végén Thatchert találjuk. Az ő esetében kiugróan magas a vélekedést kifejező nem faktív szerkezet előfordulási aránya. Ha a vélekedést kifejező szerkezetet és az ismeretek hiányát kifejező két tagadott faktív szerkezetet az ismeretet kifejező szerkezettel szembeállítva együttesen, egy kategóriaként vizsgáljuk, akkor is Lenin és Thatcher áll a skála két szélő pontján. Azaz míg episztemologikus helyzetét tekintve Lenin olyan szereplőként konstruálódik meg, akinek a tudása a vizsgált történelmi személyiségekhez képest kifejezetten nagy arányban konceptualizálódik úgy, mint amely szinkronban van a narratívában reálisként, fennállóként megkonstruált világgal, addig Thatcher olyan szereplőként jelenik meg, akinek a tudása az esetek kiugróan nagy részében nincs szinkronban, vagy legalábbis nem lehet megmondani, hogy szinkronban van-e a narratívában reálisként megkonstruált világgal. Az ismeretek hiányát kifejező két tagadott faktív szerkezet előfordulási arányai kifejezetten alacsonyok. Mindazonáltal érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ezek a szerkezetek legnagyobb arányban Hitler esetében jelennek meg, és ez a szövegek létrehozása során a Hitler kapcsán mozgósított tipikus tudásról árulkodik.

Bár – ahogyan azt láttuk – a kapott értékek között vannak kiugróak, a hipotézisben feltételezett markáns különbségekkel szemben mégis sokkal inkább az egyes történelmi személyiségekhez tartozó mintázatok hasonlósága dominál. Az ismeretet kifejező név + *knew* szerkezet az esetek túlnyomó részében, 16 esetből 14-szer,⁸ nagyobb arányban jelenik meg, mint a vélelmet kifejező név + *thought* szerkezet, illetve az ismeretek hiányát kifejező név + *did not know* és név + *knew nothing*

⁸ Mivel *Brezhnev* esetében a vizsgált szerkezetek közül egyet sem találtam, ezért az eredmények összegzése során figyelmen kívül hagytam.

szerkezet mindegyik esetben jóval kisebb arányban jelenik meg, mint a vélelmet kifejező név + *thought* szerkezet és az ismeretet kifejező név + *knew* szerkezet. Amennyiben feltételezzük, hogy a vizsgált szerkezetek aránya reprezentálja a szereplők ismereteinek, vélelmeinek és ismereteik hiányának az arányát, akkor megkockáztathatjuk azt a következtetést, hogy jellemzően a szereplők ismeretei nagyobb arányban konceptualizálódnak, mint a szereplők vélelmei, illetve a szereplők ismereteinek a hiánya jóval kisebb arányban konceptualizálódik, mint a szereplők vélelmei. (Hangsúlyozandó, hogy semmiféle vizsgálatot nem végeztem arra vonatkozóan, hogy ezen szerkezetek előfordulási arányai valóban reprezentálják-e a szereplők ismereteinek, vélelmeinek és ismereteik hiányának az arányát.)

A kapott értékekből jól látszik, hogy a szereplők episztemologikus helyzetének (tudásreprezentációinak) a mintázatai egy prototípus köré szerveződnek. Ennek a prototípusnak az egyik dimenzióját a vélekedést kifejező név + *thought* szerkezet táblázatban feltüntetett arányainak a középértékével meg is közelíthetjük (csupán közelítésről beszélhetünk, hiszen viszonylag kis elemszámú nem véletlen mintáról van szó). A szerkezet arányainak az átlaga 0,78, mediánja 0,55. A prototípushoz azonban a Thatcherhoz tartozó radikálisan kiugró, idioszinkratikus érték miatt minden bizonnyal közelebb visz a két szélső, a legmagasabb és a legalacsonyabb értéket figyelmen kívül hagyó trimmelt átlag, amelynek értéke 0,63. A tagadott faktív szerkezetek középértékeinek a megadásától eltekintek.

Az egyes történelmi személyiségekhez tartozó mintázatok hasonlósága miatt tehát a kiinduló feltételezésnek ellentmondva megállapíthatjuk azt, hogy a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a narratív megkonstruálását többnyire ugyanaz az általános séma motiválja, függetlenül attól, hogy melyik történelmi személyiségről van szó, és csak kivételes esetekben – mint például Thatcher episztemologikus helyzetének a megkonstruálása során – lépnek működésbe az adott szereplő kapcsán mozgósított idioszinkratikus sémák. Az tehát, hogy milyen arányban jelennek meg egy történelmi személyiség esetében az ismereteket konceptualizáló faktív szerkezetek, a vélekedést konceptualizáló nem faktív szerkezetek és az ismeretek hiányát konceptualizáló tagadott faktív szerkezetek, nem annyira az adott történelmi személyiség egyéni jellegzetessége, hanem sokkal inkább egy, az egyes történelmi személyiségek mentális ágensként való konceptualizálása során mozgósított általános sémának a következménye.

5. Népek episztemologikus helyzetének korpuszalapú kvantitatív vizsgálata

Ahogy a tanulmány 2. pontjában bemutattam, a történelem szereplői nem csupán történelmi személyiségként, hanem absztraktabb módon is konceptualizálódhatnak. A narratívában felléptetett absztraktabb cselekvők – hadseregek, kormányok, népek, nemzetek, államok stb. – a szereplők fogalmi kidolgozásának tipikus esetei. E szereplők a történelmi személyiségekhez hasonlóan érzésekkel, feltételezésekkel, célokkal rendelkező mentális ágensként konstruálódnak meg. Mindazonáltal felvethető a kérdés, hogy vajon az absztraktabb szereplők episztemologikus helyzete a történelmi személyiségekhez hasonló módon konstruálódik-e meg. A kérdés megválaszolásához 12 nép megnevezése esetében vizsgáltam meg ugyanazon faktív, nem faktív és tagadott faktív szerkezetek előfordulási arányát ugyanabban a szövegtörzsben (Google Books, amerikai szövegek, 2000–2010), mint az előző részben a történelmi személyiségek esetében. A vizsgált népeknek ábécé sorrendben a következők: *Americans* [amerikaiak], *Austrians* [osztrákok], *Germans* [németek], *Egyptians* [egyiptomiak], *Greeks* [görögök], *Hungarians* [magyarok], *Italians* [olaszok], *Mexicans* [mexikóiak], *Persians* [perzsák], *Romans* [rómaiak], *Russians* [oroszok], *Turks* [törökök]. Mivel a *the English* típusú népek esetében a népmegnevezés értelmezhető jelzőként is, és ennek folytán a *the English thought* szerkezet jelentése lehet „az angol gondolat” is, ezért csak olyan megnevezéseket vizsgáltam, amelyek a többes számot kifejező *s* morfémmára végződnek. A vizsgálatból kizártam az *of*+ népnév kezdetű eseteket, mivel ezekben a szerkezet nem a birtokosként megjelenő nép tudását konceptualizálja. A kapott értékeket a 4. táblázatban tüntettem fel a 3. táblázatban használt rendszer szerint.

4. táblázat. Népek episztemologikus helyzete

Név	név + <i>knew</i> (ismeret)	név + <i>thought</i> (vélelem)	név + <i>did not know</i> / <i>knew nothing</i> (ismeret hiánya)
<i>Turks</i>	62	0 (0)	0,08 (5)
<i>Russians</i>	425	0,48 (203)	0,1 (41)
<i>Germans</i>	1074	0,49 (528)	0,14 (155)
<i>Hungarians</i>	22	0,5 (11)	0 (0)
<i>Romans</i>	668	0,53 (351)	0,07 (50)
<i>Egyptians</i>	423	0,56 (237)	0,08 (32)
<i>Italians</i>	115	0,62 (71)	0,05 (6)
<i>Mexicans</i>	92	0,74 (68)	0,05 (5)
<i>Austrians</i>	25	0,76 (19)	0 (0)
<i>Greeks</i>	905	0,81 (730)	0,08 (70)
Americans	1991	1,06 (2116)	0,18 (349)
<i>Persians</i>	25	1,08 (27)	0,12 (3)
Átlag		0,64	
Trimmelt átlag		0,66	
Medián		0,59	

A táblázatból látható, hogy a faktív, a nem faktív és a tagadott faktív szerkezetek előfordulási arányai nagyon hasonlóak a történelmi személyiségek esetében tapasztaltakhoz. Az ismeretet kifejező név + *knew* szerkezet 12-ből 10-szer, azaz az esetek túlnyomó részében nagyobb arányban jelenik meg, mint a vélelmet kifejező név + *thought* szerkezet, míg az ismeretek hiányát kifejező név + *did not know*, illetve név + *knew nothing* szerkezetek jóval kisebb arányban jelennek meg, mint a név + *thought* szerkezet és a név + *knew* szerkezet. Ha a név + *thought* szerkezet arányainak a középértékeit nézzük, akkor is hasonló eredményeket kapunk, mint a történelmi személyiségek esetében: az átlag 0,64, a két szélsőértéket figyelmen kívül hagyó trimmelt átlag 0,66, a medián pedig 0,59. Mindezek alapján megállapítható, hogy a népek episztemologikus helyzetének a megkonstruálása nem mutat jelentős különbségeket a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálásához képest, feltehetőleg mind a két esetben ugyanazt az általános sémát mozgósítjuk.

Érdemes még felhívni a figyelmet arra, hogy az *Americans* népnév a vélelmet kifejező név + *thought* szerkezet esetében a második legnagyobb, az ismeretek hiányát kifejező név + *did not know* / *knew nothing* szerkezetek esetében pedig a legnagyobb arányban fordul elő. Ezek az arányok összefügghetnek azzal, hogy a vizsgált korpusz amerikai szövegeket tartalmaz. Feltehetőleg a történetmondó amerikai perspektívájának a következménye, hogy a korpusz szövegeiben az amerikaiak vélelmeinek és hiányzó ismereteinek a reprezentációja kidolgozottabban jelenik meg, mint a többi nép esetében.

6. A történelmi személyiségekhez és népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága

További kérdésként vehető fel, hogy vajon a népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk a történelmi személyiségekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációkhoz képest milyen gyakorisággal jelennek meg. Vajon a szereplők absztraktsága befolyásolja-e a tudáskonceptualizációk gyakoriságát? A kérdést úgy válaszolhatjuk meg a legegyszerűbben, ha megnézzük azt, hogy az egyes szereplők esetében a már vizsgált faktív, nem faktív és tagadott faktív szerkezetek előfordulásainak az összege milyen arányt mutat az adott szereplőt megnevező személynév vagy népnév összes előfordulásához

képest (a vizsgált korpusz ugyanaz, mint eddig). Az így kapott értékeket az 5. táblázat mutatja be. A személynév száma és a népnév száma oszlopban tüntettem fel az adott történelmi személyiség, illetve nép megnevezésének az összes előfordulását a korpuszban. Az ezt követő két oszlopban szerepelnek az adott személy vagy nép megnevezésével kollokáló, fentebb vizsgált tudáskonceptualizációk összegei, illetve ezen előfordulások arányai a személynév száma, illetve népnév száma oszlopban feltüntetett értékekhez viszonyítva, ezrelékben kifejezve. A táblázat sorba rendezésének szempontját ezek az arányértékek adták. A táblázat két részének a végén tüntettem fel a tudáskonceptualizációk arányainak az átlagát, a két szélsőértéket figyelmen kívül hagyó trimmelt átlagát, valamint a mediánját.

5. táblázat. *A tudáskonceptualizációk gyakorisága*

Történelmi személyiségek			
személynév	személynév száma	tudáskonceptualizációk	
		száma	aránya
<i>Brezhnev</i>	15 738	0	0‰
<i>Robespierre</i>	13 165	12	0,91‰
<i>Charlemagne</i>	28 175	26	0,92‰
<i>Augustus</i>	106 396	100	0,94‰
<i>Lenin</i>	81 821	114	1,39‰
<i>Mussolini</i>	64 478	97	1,5‰
<i>Caesar</i>	179 179	331	1,85‰
<i>Gorbachev</i>	53 194	102	1,92‰
<i>Reagan</i>	317 883	745	2,34‰
<i>Thatcher</i>	44 908	110	2,45‰
<i>Khrushchev</i>	55 939	160	2,86‰
<i>Churchill</i>	242 324	711	2,93‰
<i>Hitler</i>	393 148	1167	2,97‰
<i>Truman</i>	178 689	532	2,98‰
<i>Nixon</i>	266 658	794	2,98‰
<i>Stalin</i>	180 117	625	3,47‰
<i>Eisenhower</i>	164 632	615	3,74‰
Átlag			2,13‰
Trimmelt átlag			2,16‰
Medián			2,34‰
Népek			
népnév	népnév száma	tudáskonceptualizációk	
		száma	aránya
<i>Turks</i>	112 240	67	0,6‰
<i>Persians</i>	54 281	55	1,01‰
<i>Mexicans</i>	149 066	165	1,11‰
<i>Hungarians</i>	23 429	33	1,41‰
<i>Italians</i>	122 477	192	1,57‰
<i>Austrians</i>	27 585	44	1,6‰
<i>Americans</i>	2 437 648	4456	1,83‰
<i>Russians</i>	225 859	669	2,96‰
<i>Germans</i>	491 148	1757	3,58‰
<i>Romans</i>	295 271	1069	3,62‰
<i>Egyptians</i>	111 980	692	6,18‰
<i>Greeks</i>	235 789	1705	7,23‰
Átlag			2,73‰
Trimmelt átlag			2,49‰
Medián			1,72‰

A vizsgált tudáskonceptualizációk növekvő sorrendbe rendezett arányaiból látható, hogy a népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága egyáltalán nem marad el a történelmi személyiségekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakoriságától. Sőt két nép, az egyiptomiak és a görögök esetében a tudáskonceptualizációk gyakorisága jóval meghaladja a történelmi személyiségek esetében talált legnagyobb gyakoriságot. Ezen magas arányokban mindazonáltal az is jelentős szerepet játszhat, hogy az egyiptomiakat és a görögöket egyaránt olyan kulturálisan jelentős népként tartják számon, akiknek a világképre, gondolataira előszeretettel hivatkoznak a legkülönbébb szövegekben.

A kapott eredmények azért is érdekesek, mert a népként megjelenő, a történelmi személyiségekhez képest kevésbé emberszerű, absztraktabb szereplőkonceptualizációk esetében logikusan feltételezhetnénk, hogy ezekhez kisebb arányban kapcsolódnak tudáskonceptualizációk, mint a történelmi személyiségekhez. Az eredményekből azonban úgy tűnik, hogy a szereplők tudásának a konceptualizálását motiváló séma elég általános és erős ahhoz, hogy az absztraktabb, népként megvalósuló szereplőkonceptualizálás ne befolyásolhassa jelentősebb mértékben a tudáskonceptualizációk gyakoriságát.

7. Összegzés

A tanulmány a történelmi tárgyú nem fiktív narratívákban megjelenő szereplők episztemologikus helyzetének a történetmondói megkonstruálását vizsgálta. Első lépésben a Fauconnier által kidolgozott mentális tér elméleti keretében mutatta be azt, hogy a történetmondó hogyan konceptualizálhatja a szereplők tudását ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányaként. Míg a szereplők ismereteinek a konceptualizálása térépítő elemekként funkcionáló faktív, az ismeretek hiánya pedig térépítő elemekként funkcionáló tagadott faktív kognitív igékkel vagy igei szerkezetekkel történik, addig a szereplők vélelmeinek a konceptualizálása térépítő elemekként funkcionáló nem faktív kognitív igékkel vagy igei szerkezetekkel valósul meg.

A tanulmány második felében a Google Books 2000 és 2010 között keletkezett amerikai szövegeiben először az ismeretet kifejező *knew* igealak, a vélelmet kifejező *thought* igealak és az ismeretek hiányát kifejező *did not know* és *knew nothing* szerkezeteknek 17 történelmi személyiség nevével kollokáló előfordulási arányait vizsgáltam. Az eredményekből kiderült, hogy a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálását többnyire ugyanaz az általános séma motiválja, függetlenül attól, hogy melyik történelmi személyiségről van szó, és csak kivételes esetben lépnek működésbe az adott szereplő kapcsán mozgósított idioszinkratikus sémák. Ezt követően megnéztem ugyanezen szerkezeteknek 12 népnévvel kollokáló előfordulási arányait is. Az eredmények nagyon hasonlóak voltak a történelmi személyiségek esetében tapasztaltakhoz. Ez alapján feltételezhető, hogy a népek és a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálását ugyanaz a séma motiválja.

Végül megvizsgáltam, hogy a népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága mutat-e valamilyen eltérést a történelmi személyiségekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakoriságához képest. Annak ellenére, hogy a szereplők népként történő konceptualizációja absztraktabb, kevésbé emberszerű, az ezekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága egyáltalán nem alacsonyabb a történelmi személyiségek esetében tapasztalt gyakoriságnál, sőt az egyiptomiak és a görögök esetében jóval meghaladja a történelmi személyiségek esetében talált legnagyobb gyakoriságot.

FORRÁSOK

- Dupcsik Csaba – Répárszky Ildikó 2007. *Történelem IV. középkorok számára*. 5. kiadás. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Salamon Konrád 2004. *Történelem IV. a középkorok számára*. 11. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Száray Miklós 2004. *Történelem I. a középkorok számára*. 9. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Száray Miklós – Szász Erzsébet 2005. *Történelem II. középkorok számára*. 6. kiadás. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Závodszy Géza 2001. *Történelem III. a középkorok számára*. Átdolgozott kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

SZAKIRODALOM

- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton, Berlin–New York, XI–XXXIV.
- Brown, Gillian 1994. Modes of understanding. In: Brown, Gillian – Malmkjaer, Kirsten – Pollitt, Alastair – Williams, John (eds.): *Language and understanding*. Oxford University Press, Oxford, 10–20.
- Bruner, Jerome 2005 [1986]. *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Carr, David 1999 [1997]. A történelem realitása. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 69–84.
- Croft, William (2009). Towards a social cognitive linguistics. In: Vyvyan Evans – Stephanie Poursel (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 395–420.
- Declerck, Renaat 2011. The definition of modality. In: Patard, Adeline – Brisard, Frank (eds.): *Cognitive approaches to tense, aspect, and epistemic modality*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 21–44.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Fauconnier, Gilles 2007. Mental spaces. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 351–76.
- Horváth Péter 2012. Absztrakt rendszerek és történelmi személyiségek – a történelem szereplőinek metaforikus és metonimikus reprezentációi magyar történelemtankönyvekben. *Ösvények* 2012/2. http://osvenyek.elte.hu/images/cikkek/%C3%96sv%C3%A9nyek2_Horv%C3%A1th.pdf
- Horváth Péter 2014. Séma és konstruálás történeti tárgyú elbeszélő szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 138: 199–225.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2013. A szubjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–30.
- Kugler Nóra 2014. Az episztemikus (főmondati) predikátumok és a nyelvi polaritás. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzs (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 55–65.
- Lakoff, George 1991. Metaphor and war: The metaphor system used to justify war in the Gulf. *Journal of Urban and Cultural Studies* 2 (1): 59–72.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 1. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2007. Cognitive grammar. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 421–62.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- László János 2005. *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Marmaridou, Sophia 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Sanders, José – Redeker, Gisela 1996. Perspective and the representation of speech and thought in narrative discourse. In: Fauconnier, Gilles – Sweetser, Eve (eds.): *Spaces, worlds and grammar*. University of Chicago Press, Chicago, 290–317.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 85–112.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 223–55.
- Sinha, Chris 2001. *The epigenesis of symbolization*. <http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>.
- Sweetser, Eve – Fauconnier, Gilles 1996. Cognitive links and domains: Basic aspects of mental space theory. In: Fauconnier, Gilles – Sweetser, Eve (eds.): *Spaces, worlds and grammar*. University of Chicago Press, Chicago, 1–28.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Kiadó, Budapest, 211–32.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2013. Az Iskola a határon perspektivikussága – kognitív poétikai megközelítés. In: Bednancs Gábor – Hansági Ágnes – Horváth Csaba – Palkó Gábor – Wernitzer Julianna (szerk.): *„Próza az, amit kinyomatnak” Tanulmányok Ottlik Gézáról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Tóth Judit – Vincze Orsolya – László János 2006. Történelmi elbeszélés és nemzeti identitás. Az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja osztrák és magyar történelemkönyvekben. *Educatio* 15: 174–82.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and Perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 48–81.
- Vincze Orsolya – László János 2010. A narratív perspektíva szerepe a történelemkönyvekben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 65: 571–95.

Horváth Péter

tudományos munkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Horváth, Péter

Quantitative corpus-based investigation of the epistemological status of characters in narrative texts about history

The paper investigates the construal of epistemological status of characters in narrative texts about history. Epistemological status is a property of characters which is determined by the degree of mental access of a character to the real world of the narrative. The first half of the paper describes the three types of knowledge of the characters by means of Fauconnier's mental world theory: knowing, believing and not knowing. The second half of the paper presents a quantitative investigation of the epistemological status of 17 historical figures and 12 nations in the American texts of Google Books written between 2000 and 2010. The investigation focuses on the frequency of the following collocations expressing knowing, believing and not knowing: name of the person/nation + *knew*; name of the person/nation + *thought*, name of the person/nation + *did not know*; name of the person/nation + *knew nothing*. The proportions of the occurrences of the collocations in the cases of historical figures and nations did not show remarkable differences, which means that the construal of the epistemological status of historical figures and nations follows the same general schema. I also examined and compared the frequency of the conceptualization of knowledge in the case of historical figures and nations. The results show that the frequency of the conceptualization of knowledge in the case of nations is not less than in the case of historical figures.

Keywords: historiography, narratology, construal, epistemological status, mental space theory, cognitive factive predicates, corpus

Terminológia és nyelvmegőrzés

A világ nyelveinek túlnyomó többsége kis közösség által beszélt nyelv. A mintegy hatezer nyelv (Maffi 1999; Gordon 2005) beszélőinek átlagos száma tízezer alatt van (Gál 2009: 12), miközben a skála egyik végén olyan hatalmas beszélőközösségek használta nyelvek állnak, mint – az egyszerűség kedvéért itt és most egységesnek vett – a kínai, az angol, India 200–250 milliós „regionális” nyelvei stb. A magyar nyelv a maga mintegy 13–14 milliós beszélőközösségével a 40–50. helyet foglalja el.

A globalizációs, illetve a többenemzetiségű országokban végbemenő egységesítő folyamatok főként a kis közösségek nyelvére vannak végzetes hatással. Optimista előrejelzések szerint a világ nyelveinek fele tűnik el századunk végére, vagy kerül erősen veszélyeztetett helyzetbe (Krauss 1992; UNESCO 2003a). A pesszimista, ám valószínűleg realistább jóslat szerint az eltűnő nyelvek aránya akár 80–90% is lehet (UNESCO 2003b).

A nyelv fennmaradásának feltétele az élet minden területére kiterjedő széles körű használhatóság. Amennyiben ez nem valósul meg, elkezdődik a nyelv eróziója, amelynek következménye, hogy a nyelv előbb úgynevezett konyhanyelvvé válik, majd teljességgel feladják. Kedvező politikai, társadalmi, lélektani és szakmai feltételek esetén ez a folyamat elkerülhető.

Politikai feltételnek tekintem a nyelvek használatát, így megőrzését és fejlődését is biztosító nyelvtörvény megalkotását és érvényesülését a biztosítást. A **társadalmi feltétel** – szoros kapcsolatban az előbbivel – azt jelenti, hogy a többségi társadalom elfogadja a kisebbségek jogát a saját nyelv használatára. (Minden ország többnyelvű, bár különböző mértékben. Elég arra gondolnunk, hogy a világ mintegy hatezer nyelvét kb. 200 államban beszélik. A két- vagy többnyelvűség legkevésbé Európára jellemző.) A **lélektani feltétel**en azt értem, hogy az érintett közösség vállalja és hajlandó használni a nyelvét. Az évszázados pszichikai ráhatás következtében egyre több közösség adja fel ősei nyelvét, és tér át „önként és dalolva” a többségi társadalom nyelvére. Az anyanyelvhez való negatív viszonyulás a presztízstervezés révén megváltoztatható. Mindehhez természetesen szükség van a **szakmai feltételre**, azaz arra, hogy a nyelvnek alkalmasnak kell lennie az élet minden területén való alkalmazásra, vagyis a szilvalekvárfőzés rejtelmeitől kezdve az informatikáig. Továbbá rendelkezésre kell, hogy álljanak szakemberek, akik a nyelv teljes körű használatát biztosítani tudó terminológiát megalkotják.

Meg kell békélni azzal a tudattal, hogy a világ nyelveinek nagy része a legnagyobb körülményekkel sem menthető meg, legfeljebb lassítható a nyelvfeladás folyamata. Vonatkozik ez számos, Oroszországban beszélt finnugor és szamojéd nyelvre is. Éppen ezért mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a menthetőnek ítélt nyelvek fennmaradhassanak.

A következőkben két esettanulmányban vázolom fel az oroszországi finnugor nyelvekkel, illetve a határon túli magyarság nyelvével kapcsolatos helyzetet – elsősorban a terminológia szemszögéből.

Az oroszországi finnugor nyelvek

A finnugor, illetve uráli nyelvcsalád nyelveinek zömét Oroszországban beszélik. A nagyobb lélekszámú közösségek a róluk elnevezett (karjalai, komi, mari, mordvin, udmurt) köztársaságban vagy (hanti, manysi, nyenyec) autonóm körzetben élnek – valamennyien számszerű kisebbségben a róluk elnevezett területen. A többi finnugor nép(töredék) valamely oroszok lakta közigazgatási egységben (pl. Leningrád megye, Permi táj), a nyenyecéken kívüli szamojédok (enyecék, nganaszanok, szölkupok) zömükben valamelyik nyenyec autonóm körzetben élnek (részletesen lásd Pusztay 2006).

Politikai feltétel: A köztársaságban élő finnugor népek – a karjalaiak kivételével – megalkothatták a maguk nyelvtörvényét, amely kimondja, hogy az adott köztársaságban a tituláris nép nyelve az oroszsal egyenrangú (regionális) államnyelv. A törvény azonban csak korlátozott mértékben érvényesül: hiszen e nyelveket nem használják sem a politikai, sem a gazdasági életben, a kultúrában és az oktatásban is csak korlátozott mértékben. Az autonóm körzetekben és a területi státusszal nem rendelkező népek esetében ilyen nyelvtörvény nem létezik, ennek ellenére az oktatásban és a kultúra területén (sajtó, könyvkiadás) az adott nyelvek korlátozott mértékben ugyan, de használhatók.

Társadalmi feltétel: Az orosz társadalom zöme xenofób (e kijelentés szakirodalmi alátámasztásától itt és most eltekintek), ami a nemzetiségek – az ottani szóhasználat szerint: nemzeti kisebbségek, miközben a *kisebbség*, *kis*, *kicsi* szavaknak negatív konnotációja van, nem ismervén a *small is beautiful* vagy a *kleine Fische, gute Fische* Európában honos pozitív jelentését – évszázados „hagyományokra” visszanyúló megalázását, lenézését jelenti.

Lélektani feltétel: A magukat valamely finnugor nép képviselőjének vallók 30–70%-a vállalja finnugor anyanyelvét. Nem utolsósorban a társadalmi feltétel következménye, hogy egyre több nemzetiség esetében jelenik meg az etnikai nihilizmus, amelynek első megnyilvánulása az anyanyelv feladása. Erősítik ezt a folyamatot a vegyes házasságok is, amelyekben automatikusan áttérnek a többségi nyelv használatára, és a gyermekeknek nem adják tovább a nemzetiség nyelvét.

Szakmai feltétel: A nyelveket alkalmassá kell tenni a széles körű használatra. Ez a cél a terminológiailagalkotás révén érhető el. Ehhez a legtöbb helyen rendelkezésre állnak a megfelelő szakemberek is.

Az első két feltétel kedvező irányú megváltoztatása kívül esik a szakmai kompetencián (a nyelvtervezés egyik területe a státusztervezés – ez politikai döntés kérdése), az utolsó két feltétel azonban a nyelvtervezés szakmai területei (korpusztervezés, státusztervezés) révén befolyásolható (lásd eyebeek között Haugen 1966; Ferguson 1968; Neustupny 1970; Wardhaugh 1995; Haarmann 1998; Tauli 1998; Galinski–Cluver–Budín 1999 stb.).

Az oroszországi – nem csak finnugor – népek körében az 1920–30-as években nagyszabású nyelvfejlesztés folyt. Megalkották a politikai, társadalmi élet, az oktatás, a tudomány legfontosabb terminológiáját. A nemzeti iskola rendszerének megteremtésével megvalósult az anyanyelvi oktatás. Az 1960-as évek elején azonban a nemzeti iskola rendszerét megszüntették, az anyanyelv jószerint kiszorult az iskolából (lásd Pusztay 2006 – bőséges szakirodalommal). A helyzet az 1980–90-es években valamelyest javult, ám az utóbbi esztendőkből újra aggasztó híreket kapunk Oroszországból (például megszűnt az anyanyelvi oktatásnak, a saját kultúra tanításának kereteit biztosító regionális tanterv kötelező volta; az egyetemeken sorra szüntetik meg az adott finnugor nép nyelvét, irodalmát, kultúráját oktató és kutató tanszékeket, karokat stb.).

Úgy ítélem meg, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére az iskola – és már nem a család – lehet a nyelv megmentésének a záloga. Ezért kezdeményeztem a NH-Collegium Fenno-Ugricum keretében, hogy legalább az öt nagyobb közösség által beszélt oroszországi finnugor nyelven (erza, komi, mari, moksa, udmurt) dolgozzák ki tíz iskolai tantárgy (nyelv, irodalom, történelem, társadalomismeret, földrajz, biológia, kémia, fizika, matematika, informatika) szakszókincsét. Együttműködve a sziktivkári, izsevszki, joskar-olai és szaranszki egyetemmel ez a projekt – az EU támogatásával – mintegy tíz hónap alatt meg is valósult, 50 terminológiai kisszótárt eredményezve. A szótárak elemzését elvégezve (Pusztay 2013a, 2013b, 2014, 2025a, 2015b, 2015c) kiderült, hogy a komi és az udmurt nyelv terminológiai szempontból nagyon fejlett, a legtöbb tantárgy esetében a mari nyelv is jó állapotban van, a két mordvin nyelv esetében azonban komoly nyelvfejlesztő tevékenységre van szükség, ha valóban és nem csupán szavakban, meg akarják őrizni nyelvüket.

A terminológiai munka azonban csak akkor lesz több propagandisztikus kulisszánál – stílszerűen szólva: Patyomkin-falunál –, ha folytatásaként megjelennek valamennyi tantárgy tankönyvei, tananyagai is. Az első lépéseket már megtették. Komi nyelven három, udmurt nyelven két, mari nyelven egy tantárgy elektronikus, interaktív tananyaga készült el. A hat kiadvány közül az első háromnak a finanszírozását vállalta a nemrég alapított Magyar Nyelvstratégiai Intézet, majd 2015-től a finnugor elem kikerült az intézet programjából, bár az intézet alapításáról szóló kormányhatározat még tartalmazta. A finnugor nyelvek megőrzésére irányuló törekvés egyszersmind hozzájárulás a világgal nyelvi-kulturális sokszínűségének megőrzéséhez is.

A magyar nyelv helyzete

A helyzet – első megközelítésben – lényegesen kedvezőbb, mint amit az oroszországi finnugor népek körében tapasztaltunk. Am a szilárdnak hitt falon megjelentek az első komoly repedések. Nem véletlen, hogy Szombathelyen 2007-ben megrendeztük a *Veszélyeztetett nyelv-e a magyar?* (előadásait lásd Pusztay 2007 [szerk.]), a NH-Collegium Fenno-Ugricumban 2009-ben pedig *Esélyek és veszélyek. A magyar nyelv az EU-ban.* című konferenciát (NH-CFU 2010).

Politikai feltétel: Magyarországon a magyar államnyelv, hivatalos nyelv, ha kimondja ezt a törvény, ha nem. Ennek ellenére a magyar nyelvnek ez a kedvező státusza nem érvényesül maradéktalanul. Példaként az akadémiai és kutatási gyakorlatot említhetem. Bizonyos tudományterületeken nem fogadják el tudományos publikációként a magyar nyelven írott munkákat. Ennek az lehet a következménye, hogy az adott szakterületek magyar szakszókincse nem fog fejlődni, és egy idő után lehetetlen lesz ezeken a területeken magyar nyelvű előadást tartani. Ez nemcsak a nyelv erőzóját indítja el, hanem alapvető ember-nyelvi jogokat is sért, mégpedig azt a jogot, hogy az állampolgár az anyanyelvén juthasson hozzá az információkhoz. De említhetem a kutatási pályázatokkal kapcsolatos gyakorlatot is, tudniillik több területen már csak angol nyelven lehet pályázatokat beadni. A magyar nyelv helyzete a határon túli magyarság körében szinte országoként változik, ám közös vonás a körülmények itt nem részletezendő kedvezőtlen volta.

Társadalmi feltétel: Mind az anyaországban, mind a határon túli magyarság körében agaszto a lélekszám csökkenése. A többség negatívan viszonyul a kisebbséghez.

Lélektani feltétel: A határon túli magyarság esetében csökken a magukat magyarnak vallók száma is. A vegyes házasságok szinte kivétel nélkül többségi egynyelvűvé válnak. Már a magyar egynyelvű családok között is nő azok száma, amelyek a többségi nyelvű iskolába íratják gyermekeiket.

Szakmai feltétel: A magyar nyelv alkalmas arra, hogy az élet minden területén, a hétköznapoktól a leginkább terminológiaigényes tudományos területig használható legyen. A terminológiafejlesztés képes kielégíteni minden szakterület igényeit. (Ezért is sajnálatos a politikai feltétel pontban említett gyakorlat.) Gyakran azonban megfeledezünk arról, hogy a magyar nyelvterület több országra terjed ki. A kisebbségben élő magyarság nyelvére – így a terminológiára is – az adott többségi nyelv (a szlovák, az ukrán, a román, a szerb, a horvát, a szlovén, a német) van erőteljes hatással. Ha csak nem veszik át egy-egy terminológiaigényes területen a Magyarországon használatos terminológiát (és ez a gyakorlat tekinthető kivételnek), a határon túli magyarság körében a terminológia a többségi nyelv hatására alakul, többnyire tükörfordítások révén. A terminológia szempontjából tehát szétágazó magyar nyelvről kell beszélnünk. A kialakult helyzet előbb-utóbb gátolni fogja a szakmai megértést, és ezt meg kell akadályozni. Célszerű volna célzott támogatással elősegíteni az elképzelt megvalósítását.

SZAKIRODALOM

- Ferguson, Charles A. 1968. Language Development. – In: J.A. Fishman, C.A. Ferguson, J. Das Gupta (eds.): *Language Problems of Developing Nations*. Wiley, New York, 27–36.
- Gál, Noémi 2009. Veszélyeztetett nyelvek és a nyelvészet. – *Korunk* 2: 12–8.
- Galinski, Christian – de V. Cluver, August D. – Budin, Gerhard 1999. Terminologieplanung und Sprachplanung. In: Hoffmann, Lothar – Kalverkämper, Hartwig – Wiegand, Herbert Ernst (Hrg./eds.): *Fach-sprachen / Languages for Special Purposes* 2. Halbband / Volume 2. de Gruyter, Berlin–New York, 2207–15.
- Gordon, Raymond G., Jr. (ed., 2005¹⁵). *Ethnologue: Languages of the World*. Dallas, Tex.: SIL International. Available in an online version at the URL: <http://www.ethnologue.com/>.
- Haarmann, Harald 1998. Nyelvi tervezés egy általános nyelvelmélet fényében: módszertani kísérlet. In: Tolcsvai Nagy, Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés*. Universitas, Budapest, 67–78. (Im Original: Haarmann, Harald [1990]: Language planning in the light of a general theory of language: a methodological framework. *International Journal of the Sociology of Language*, 103–26).
- Haugen, Einar 1966. Linguistics and Language Planning. In: Bright, W. M. (ed.): *Sociolinguistics*. Mouton, The Haag, 50–71.
- Krauss, Michael 1992. The world's languages in crisis. *Language* 68/1: 4–10.

- Maffi, Luisa 1999. Linguistic Diversity. In: Posey, Darrell Addison (ed.): *Cultural and Spiritual Values of Biodiversity: A Complementary Contribution to the Global Biodiversity Assessment*. Nairobi: United Nations Environment Programme (UNEP), 21–35.
- Neustupny, J. V. 1970. Basic Types of Treatment of Language Problems. *Linguistic Communications* 1: 77–100.
- NH-CFU 2010. A magyar nyelv helyzete és jövője az egységesülő Európában. NH – Collegium Fenno-Ugricum, 2010, 56.
- Pusztay, János 2006. *Nyelvével hal a nemzet*. A Magyarisztudomány Könyvtára XXVIII. Teleki Alapítvány, Budapest.
- Pusztay, János 2013a. *Пустай, Янош: Анализ словарей школьной терминологии мокшанского языка*. Terminologia scholaris – Analysis. NH-Collegium Fenno-Ugricum, Badacsonytomaj, 517.
- Pusztay, János 2013b. *Пустай, Янош: Анализ словарей школьной терминологии эрзянского языка*. Terminologia scholaris – Analysis. NH-Collegium Fenno-Ugricum, Badacsonytomaj, 538.
- Pusztay, János 2014. *Пустай, Янош: Анализ словарей школьной терминологии коми языка*. Terminologia scholaris – Analysis. NH-Collegium Fenno-Ugricum, Badacsonytördemic, 441.
- Pusztay, János 2015a. *Пустай, Янош: Анализ словарей школьной терминологии марийского языка*. Terminologia scholaris – Analysis. NH-Collegium Fenno-Ugricum, Badacsonytördemic, 509.
- Pusztay, János 2015b. *Пустай, Янош: Анализ словарей школьной терминологии удмуртского языка*. Terminologia scholaris – Analysis. NH-Collegium Fenno-Ugricum, Badacsonytördemic, 427.
- Pusztay, János 2015c. *Terminologie in finnisch-ugrischen Sprachen der Russischen Föderation. Ergebnisse des Projekts*. Terminologia scholaris. Terminologia scholaris – Analysis. NH-Collegium Fenno-Ugricum, Badacsonytördemic, 133.
- Pusztay János (szerk.) 2007. A magyar mint veszélyeztetett nyelv? *Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai* 12. Szombathely, 289.
- Tauli, Valter 1998. A nyelvi tervezés elmélete. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés*. Universitas Kiadó, Budapest, 51–66. (Im Original: Tauli, Valter: The Theory of Language Planning. In: J. A. Fishman [ed.]: *Advances in Language Planning*. Mouton, The Haag, 1974, 49–67).
- UNESCO 2003a. *Education in a multilingual world*. – *UNESCO Education Position Paper*. Paris, UNESCO.
- UNESCO 2003b. *Language Vitality and Endangerment. UNESCO Intangible Cultural Heritage Unit's Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages*. Approved 31 March 2003 by the Participants of the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safe-guarding of Endangered Languages. UNESCO, Paris-Fontenoy, 1012 March 2003.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest.

Pusztay János
professzor
UKF FSS, Nitra

Horváth Gizella: Túlélőkészlet az esztétikához. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, Partium Kiadó, Nagyvárad, 2012. 268 oldal

Útikalauz az esztétika dzsungelében

Megismerés, esztétikum, kommunikáció, stílus, ízlés, játék, nyelv, nyelvi játék, kidolgozott és korlátozott kód – érintkező fogalmak, sok esetben egymásra vannak utalva. Ezért ajánlom a nyelvészeti kérdések iránt érzékenyeknek Horváth Gizella, elsősorban egyetemistáknak írt esztétikai bevezetését.

Túlélőkészlet szélsőséges, rendszerint háborús körülmények között szükséges. Egyik legfontosabb eszköze a mindenre használható túlélőkés. De miért ez a háborús metafora az esztétikával kapcsolatban? Miért van szükség esztétikai túlélőkészletre? Horváth Gizella könyvének kézbevételekor először arra gondoltam: túlélőkészlet az esztétikavizsgálathoz. Például szoktak hozzá használni: puskát. Végeredményben a vizsga is harc, küzdelem, túl kell élni. De azért többről van szó: esztétikai túlélőkészletről: az esztétika mint tudomány segítség az ember túléléséhez. Mert a művészet nélkül nincs ember. A művészet értésével kapcsolatban pedig vannak problémák. Igazából erről szól ez a könyv, amelynek a műfaja (a háborús metafora lebontása után) leginkább az lehetne: bevezetés az esztétikába.

Korunk nagy esztétikai kérdései: ki a művész (hiszen bárki közzétehet bármit), mi a művészet, hol vannak a művészet határai (amikor bármi műalkotás lehet), hogyan ragadható meg a műalkotás, miként értelmezzük (vannak-e egyáltalán az értelmezésnek objektív kritériumai, vagy mindig mindent belemagyarázunk és túlértelmezzünk)?

Mindezekre az esztétika hivatott választ adni. Baumgarten, az „esztétika keresztapja” latin nyelven írt *Aesthetica* című művében (1750–1758) a filozófia részeként határozta meg az esztétikát mint „az érzéki megismerés tudományát”. A megismerés, a megértés csak látszólag egyszerű folyamat. Valamikor még közvetlen kapcsolat volt az alkotó és a befogadó között, ez az időszak volt az ősi esztétikai szinkretizmus, amely a legutóbbi időkig a népművészetet (folklórt) is jellemezte. Am idővel az alkotó és befogadó személye, szerepe, tudása szétvált; de manapság mintha ismét mindenki lehetne „művész”; ki képes eligazodni a művészeti dzsungelben? (Talán egy túlélőkészlet kellene hozzá.) A maga módján mindenki alkot, így akár művésznek is tekinthető, de a hivatásos művész formanyelve messze eltávolodott az alkalmi, naiv művésztől, sőt a befogadók többségétől. A szakadékot a sznobok parvenü magatartása igyekszik áthidalni. Valamint megjelent a giccs: amely formájában vonzó, közérthető, tartalmában viszont álságos, esetleg hazug. Társadalomtörténeti háttere is van:

„a kapitalizmus, a sztálinizmus és a fasizmus egyaránt hajlamosak a giccset felhasználni, mégpedig azért, mert a giccsre jellemző a kommunikáció hatékonysága... (...) A giccs a hatást maximalizálja... (...) A kereskedelem és a totalitárius rendszerek egyaránt keresik a kontrollált információ maximális hatását, ezért a giccs kultúráját igénylik” (132–3).

Másik oldalról az avantgárd (neoavantgárd, posztmodern) formakísérletei bizonytalanítják el az embert.

„A természetes dolgok artefaktummokká válnak [...] Egy farönk is lehet műalkotás, ha egy művész kiemeli a környezetéből és falra akasztja vagy beviszi egy kiállításra” (143). A tárgyak transzfiguráción (színeváltozáson) esnek át (148).

És tegyük hozzá: a posztmodern irodalom arra a premisszára épít, hogy a nyelv nem is alkalmas eszköz a kifejezésre, ezért folyamatosan újra kell teremteni. Ennek stilisztikai eszköze: a jelentésjáték, nyelvi játék.

A műalkotás megközelítéséhez, (lehetséges) megértéséhez az esztétika, az esztétikai nevelés igyekszik hozzájárulni. De mivel a művészet sokszintű (szép és rút, magas-populáris, pl. a zenében nehezen definiálhatóan: komoly- és könnyűzene), valamint sokféle „csatornán”, formában, műfajban közlekedő stb., egyetlen esztétikai rendszerrel megközelíthetetlen. Almási Miklós ezt ismerte fel „antiesztétikájában” (alcíme: Séták a művészetfilozófiák labirintusában). Horváth Gizella esztétikát és művészetfilozófiát tanít a nagyváradai Partiumi Keresztény Egyetemen, és az esztétikai megközelítések sokféleségéből állított össze – saját szavaival – „túlélőkészletet”. Túlélőkészletébe – egyfajta kommunikációs láncba szervezve – a következők tartoznak: az esztétikai tapasztalat, az ízlés, az esztétikai tulajdonságok (értékkategóriák), a művészetfogalom és megközelítései, a művészs, a műalkotás, az előadás, az értelmezés, a kritika és a művészeti ágak.

Az esztétika egyik kulcsfogalma: az ízlés. Érdekes, hogy a legtöbb nyelvben az ízlésre, ízre és az ízlésre ugyanaz a szó vonatkozik (33), vagyis valamikor közvetlen tapasztalat volt (lehetett) a fizikai és a szellemi befogadás között. Ez ma talán csak a konyhaművészetben vagy a szerelem „művészetében” maradt fenn. Az esztétikai mezőn belül az érzelmek dinamikája (pozitív-negatív érzelmek) a fő kérdés. Az esztétikai értékkategóriák közül elsőnek mindig a szépet emeljük ki, esetleg az „élvezetet” hangoztatjuk, ám további fontos kategóriák: a fenséges, a tragikum, a komikum, a folyamat eredménye pedig a katarzis (a megrendülés, megtisztulás). A műalkotás (és persze minden esemény) megragadható freudi alapon is: a feszültségkeltés és -oldás (tenzió-detenzió) jelenségével. Fontos kiegészítés, hogy ezek a lélektani hatások nemcsak kanonizált műalkotások esetében, hanem az emberi élet minden eseményében kiváltódnak, kiválthatók. Vagyis létezik mindennapi, nem művészi katarzis is. Nincs okunk megkérdőjelezni azt, hogy egy borzalmas tömegfilm nem ugyanazt a hatást váltja ki rajongójában, mint amikor valaki kifinomult érzékkel egy művészfilmet néz.

A művészet eredetileg mesterségbeli tudást, hozzáértést jelentett. A művészeti ágak csak később specifikálódtak. A művészetelmélet az utánzáselmélettel (mimézis) kezdődött, majd következtek a különféle formalista megközelítések. A *mit* helyett a *hogyan?* A formális, strukturális vonások a következők: arány, szimmetria, metrum, szórend, szín, alakzat, kompozíció, amelyek szignifikáns formában (esztétikai emóció, percepció) öltenek testet. Talán más megközelítésekkel univerzálisnak (antropológiai megközelítések) vagy prototipikusnak (kognitív megközelítések) is mondhatnánk. S valahol itt ragadható az esztétikai nevelés lényege:

„a szignifikáns forma elkülönül az élettől, egy külön esztétikai érzékkel ragadjuk meg, ami a legtöbb embernél nincs kinevelve. A szignifikáns formát közvetlenül, intuitív módon, nem-inferenciálisan ragadjuk meg. Az esztétikai percepció ezen közvetlensége erős koncentrációt igényel. Látjuk a színeket és az alakokat, de koncentrálnunk kell a köztük lévő viszonyokra ahhoz, hogy megragadhatassuk a szignifikáns formát. A kritikus feladata, hogy hangsúlyozza azokat a formális minőségeket, amelyek odavezetik a nézőt, hogy tapasztalja a szignifikáns formát” (130).

Hogy mennyire felhasználható az esztétikai tapasztalat az irodalmi mű megértéséhez, szolgáljon egy szép példa: „az irodalmi formákra jellemző a jelentés és a szemantikai sűrűség/vastagság mintáinak összenövése, amit különböző módokon lehet elérni: metafora, ironia, a témák sokszoros összekötése, szempont alkalmazása, érzelmi jelentés” (137). A retorikában, irodalomelméletben használt fogalmak átvihetők minden műalkotásra, ezt Arthur C. Danto így fogalmazza meg: a művek a metaforákhoz hasonlatosak, „retorikai struktúrájuk van, nem kell szó szerint olvasni őket, és azért használjuk, hogy megváltozassuk az emberek attitűdjét bizonyos dolgok iránt” (149). Látható itt az esztétikai nevelés értelme, vagyis az, hogy az embert jobba tegye. És akkor mi a műalkotás Danto szerint: „ha rendelkezik egy témával, amire valamilyen attitűdöt vagy szempontot vetít ki (azaz van stílusa), a retorikai elliptikus szerkezetek segítségével (ezek elsősorban metaforikus szerkezetek), amely elliptikus kifejezés a befogadóak arra hívja fel, hogy kitöltse a hiányzó részt, és ha a mű, illetve interpretációja művészettörténeti kontextust követel meg” (149).

A műértelmezés kulcskérdése: mennyire objektív, kizárható-e a szubjektivitás. A korábbi irodalomtörténeti oktatásban nagy súllyal szerepelt a szerző szándéka, a korszak aktuális kérdései, ezeket viszonylag könnyű ráhúzni a műre. Mindezt én ma sem zárnam ki az esztétikai értékelésből,

hiszen a művek nem légüres térben születnek. Ám elég nagy esztétikai hiányosságunk, hogy a szöveg értelmezésének szempontjait nem tanítjuk eléggé világosan. Wimsatt és Beardsley 1946-os (!) csoportosítása ma is megállja a helyét: belső, külső és kontextuális bizonyítékok. Különösen a belső bizonyítékok az érdekesek, hiszen azokat a műből magából bonthatjuk ki – alapos, „sűrű” olvasással, és amelynek lényege: „bármilyen részlet, amellyel a mű szolgál. [...] Minden olyan bizonyíték belső, amely fizikailag jelen van a műben” (191). A mai világban, amikor a többség gyorsolvasással igyekszik utolérni magát és a világon folyó robbanásszerű esztétikai termelést, amikor rohamosan csökken a szövegértés, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a szöveg belülről érthető meg, és minden állításunkat magából a szövegből kell bizonyítani (és ez csak alapos, ahogy említettem: „sűrű” és persze lassú olvasással érhető el).

Érdekes és vitatható jelenség és kérdés: a szerző halála, azaz pontosabban: személyének negligálása. „A strukturalizmus, a formalizmus, a hermeneutika, mind a szerző jelentőségének csökkenése irányába mutatnak. Másrészt az automatikus írás, a szürrealizmus tudattalanból eredő impulzusa, a readymade műfaja, a strukturálisan nyitott művek, amelyek a befogadó aktív közreműködését igénylik – mind olyan jelenségek, amelyek a szerző-demiurgosz háttérbe szorulását jelzik” (166). Ellentétben áll ezzel az örök emberi egyéniségkultusz, a szerző személyével való érzelmi azonosulás, a szerző személyiségén keresztül való akaratlan értelmezés. Az igazság valahol közepén lehet: a szerzőt nem lehet eltemetni, mert – mondjuk – Az apostol esetében eléggé fontos Petőfi Sándor személye, és úgy beszélni a műről, hogy Petőfit nem ismerjük, elképzelhetetlen. A kizárólagos műközpontúság vezetett oda, hogy bizonyos irodalomtudományi megközelítések kiiktatják a szerzőt, és így elveszik az azonosulási lehetőséget a befogadótól. Ennek a törekvésnek az ellenhatásaként bukkant fel a legutóbbi időben és lett nagyon sikeres az irodalmi bulvár: írók-költők (titkos) magánélete (gondoljunk Nyáry Krisztián ez irányú munkásságára). Ez természetesen nem esztétikai, értelmezési kérdés, de igény van rá, és egy út lehet a mű megközelítéséhez.

A művész személyén túl a legfontosabb talán a kifejezési mód, a kód kérdése. A művészet története egészen a romantikáig főleg ismétlésből-ismétlődésből állt, vagyis (nyelvészeti kategóriával) „kidolgozott kódot” használt. Azóta érték kategóriává vált az eredetiség, a magas művészetben elvárt, hogy ismételni tilos (mert az epigonizmus), minden művésznak meg kell újítani a kódot – és ez (ismét nyelvészeti kategóriával) növelte a „korlátozott kódot” számát, és így folyamatosan megnehézteti, sőt esetleg meggátolja a művek befogadását.

Elgondolkodtató jelenség: az eredetiség. Biztosak lehetünk abban, hogy egy festmény kapcsán a laikus nem tudja megmondani (sokszor a művészettörténész sem), hogy eredeti-e vagy hamisítvány. A laikus, az átlag műkedvelő egy Van Gogh-poszternek, másolatnak, utánzatnak pontosan annyira tud örülni, mintha eredetiben látná az amszterdami Van Gogh Múzeumban. Persze az eredetinek van mágiikus hatása, például az, hogy tudjuk, hogy eredeti, vagy az, hogy látjuk: fegyveresen őrzik, és egyébként meg sem tudjuk közelíteni. Míg a szobánkban akár meg is érinthetjük a másolatot. Aligha lenne helyes elítélni a lakását művészeti posztterekkel kirakó műélvezőt és arra sarkallni, hogy csak egy méregdrága eredeti festménynek van művészi értéke.

Horváth Gizella idézett szerzőivel egyetértőleg helyesen állapítja meg: az esztétikum iránti érzék antropológiai alapokon áll (pl. Gadamer nyomán, 151), és szoros kapcsolatban van olyan jelenségekkel, mint a játék, a nyelvben értelemszerűen a nyelvjáték. Ahogy Wittgenstein is gondolja:

„a szavak használatának egész folyamata azoknak a játékoknak az egyike, amelyek segítségével a gyermekek az anyanyelvüket megtanulják. Ezeket a játékokat »nyelvjátékok«-nak fogom nevezni, és egy-egy primitív nyelvről olykor mint nyelvjátékról fogok beszélni. [...] Az egészet is – a nyelvet és azokat a tevékenységeket, amelyekkel a nyelv összefonódik – »nyelvjáték«-nak fogom nevezni” (Ludwig Wittgenstein: Filozófiai vizsgálódások. Neumer Katalin ford. Atlantisz, 1998, 21).

Ennélfogva az esztétikai érzék minden embernek a sajátja, valamilyen szinten használja is, de hogy valóban emelkedett (Lukács György nyomán: „nembeli”) lény lehessen, ahhoz szükség van nevelésre, azon belül ízlésnevelésre és szüntelen gyakorlásra is. Ezért kell esztétikával ismerkedni, esztétikát tanulni – föltehetőleg mindenkinek. Ilyen szempontból az esztétikai nevelés „túlélőkészlete”

valójában az ember túlélésének a lehetősége is. Ehhez kínál egyfajta útikalauzt Horváth Gizella gazdag szakirodalmi anyagot felvonultató és művészi kiállítású (színes fényképes illusztrációk), valamint logikus szerkezetű, akár esztétikavizsgára szakirodalom vagy puska gyanánt szolgáló könyve.

Balázs Géza
egyetemi tanár
ELTE BTK

Magyari Sára: A nyelvi világgép a magyar és a román nyelvben. Partium Kiadó, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015. – Oradea: Partium; Cluj Napoca: Societatea Muzeului Ardelean, 2015. 164 oldal

Milyen a román élet és milyen a magyar élet? Közös abban, hogy idő és tér (*egy pillantás az élet; életút*), továbbá a magyarban felbukkan benne a nő princípiuma (*életet ad*), románban viszont a harc (*az ember élete folyamatos harc*). Hogyan áll a munkához a román és a magyar ember? Sok a közös vonás: pozitív-negatív értékek kapcsolódnak hozzá (*dolgos ember; aki nem dolgozik, ne is egyék*). A munka a magyarban több doménhez kapcsolódhat, árnyaltabb: *tiszta munka* (szubsztancia), tér/hely (*munkahely*), személy (*elmenne a dolog – én úgy ismerem: a munka – temetésére*). És hogyan viszonyul a román és magyar ember az időhöz? Közös az idő értéként való felfogása (*az idő pénz*), a madárhoz való hasonlítás (*röpill az idő, az idő szárnya*), a gyógyítás képe (*az idő mindent meggyógyít*), a szubsztancia (*húzza az időt*). De különbözik a magyar idősörny (*idő vasfoga*) a román személydoménban található gyilkos időtől (*az idő olyan tanár, aki sajnos megöli a tanítványát*), illetve a kis állat képében megjelenő idő (*az idő megszökik a résen, ha nem szorítod eléggé a kezeden*).

Ilyen és ehhez hasonló finom mikroelemzésekből fakadó tanulságokkal szolgál Magyari Sára kutatása és könyve: *A nyelvi világgép a magyar és a román nyelvben*. Hogy milyenek vagyunk mi és milyen a másik (rendszerint a velünk szomszédos vagy kapcsolatban lévő) nép, régóta izgatja az embereket. Ezek a vélemények a nyelvben is rögzülnek (konceptualizálódnak), szavak és kifejezések jelentésében. Különösen megmutatkoznak ezek az állandósult szókapcsolatok (frazémák) képi jelentésében. A nyelvben kódolt tapasztalat, tudás nyelvészeti közhely, de hogy ezek valamiféle értékékképzetek, világgépek, és így befolyásolják a világunkat, csak a nyelvi relativizmus sokat vitatott, de egészen el nem utasított nézete, az úgynevezett Sapir–Whorf-hipotézis fogalmazta meg. A nyelvi relativizmus enyhébb változatát általában elfogadják: a nyelv szabta kategóriák befolyásolnak bennünket, motiválják cselekedeteinket, de arról talán nincs szó, hogy mindent determinálnának, és teljes mértékben a „nyelv foglyai” lennénk. Nem ez a hely, hogy ezt a kérdést eldöntsük. Mindenesetre, aki több nyelvet ismer, pontosan érzi ezt a jelenséget. Legelőször például azt vesszük észre, hogy nem lehet mindent szó szerint fordítani, az egyik nyelv másként fedi le a valóságot, a szavak nem feleltethetők meg pontosan egymásnak.

Az izgalmas kérdést korunk egyik vezető irányzata, a kognitív nyelvészet tovább boncolgatja. Abból indulnak ki, hogy a szavak jelentésében egyfajta „világ” (világlátás) van kódolva, ez összefügg megismerési-gondolkodási kategóriákkal, és ezek nyomán a nyelvtanéhoz hasonló szabályokat lehet megállapítani. A magyar nyelvtudományban Karácsony Sándor már rámutatott ezekre a jelenségekre, majd Szilágyi N. Sándor és kolozsvári iskolája jelölte ki az utat (pl. Szilágyi N. Sándor: *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 1996). Tőle kapta az indíttatást Magyari Sára, témavezetője pedig Péntek János volt (aki a mostani kötet lektorálását is elvállalta Balázs Lajos mellett). Az indíttatást követően Magyari Sára továbbment: és nem egyszerűen nyelvi világgépet akart rekonstruálni, hanem a nyelvi világgépek összehasonlítására vállalkozott. A magyar kognitív nyelvészetben párhuzamosan, néhol összekapcsolódóan több megközelítés, irányzat is létezik. Bańczerowski Janusz a magyarországi kognitív nyelvészet egyik bevezetőjének tekinthető, számos példamutató tanulmányában foglalkozik a nyelvi, tudományos és kulturális világgéppel. Kövences Zoltán a kognitív metaforaelméletből indul ki. Bárdosi Vilmos és Bańczerowski Janusz a magyar frazeológiából kibontható világgépet elemzi, és végez több nyelvre kiterjedő összehasonlító elemzést. Magyari Sára kutatása ebbe a vonalba illeszkedik.

A magyar–román nyelvi világgép elemzését Magyari Sára alapvető, mélyen meggyökerezett fogalmakon végzi el: ezek között tizenegy főnév és két ige található. A tizenegy főnév az emberi

valójában az ember túlélésének a lehetősége is. Ehhez kínál egyfajta útikalauzt Horváth Gizella gazdag szakirodalmi anyagot felvonultató és művészi kiállítású (színes fényképes illusztrációk), valamint logikus szerkezetű, akár esztétikavizsgára szakirodalom vagy puska gyanánt szolgáló könyve.

Balázs Géza
egyetemi tanár
ELTE BTK

Magyari Sára: A nyelvi világgép a magyar és a román nyelvben. Partium Kiadó, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015. – Oradea: Partium; Cluj Napoca: Societatea Muzeului Ardelean, 2015. 164 oldal

Milyen a román élet és milyen a magyar élet? Közös abban, hogy idő és tér (*egy pillantás az élet; életút*), továbbá a magyarban felbukkan benne a nő princípiuma (*életet ad*), románban viszont a harc (*az ember élete folyamatos harc*). Hogyan áll a munkához a román és a magyar ember? Sok a közös vonás: pozitív-negatív értékek kapcsolódnak hozzá (*dolgos ember; aki nem dolgozik, ne is egyék*). A munka a magyarban több doménhez kapcsolódhat, árnyaltabb: *tiszta munka* (szubsztancia), tér/hely (*munkahely*), személy (*elmenne a dolog – én úgy ismerem: a munka – temetésére*). És hogyan viszonyul a román és magyar ember az időhöz? Közös az idő értéként való felfogása (*az idő pénz*), a madárhoz való hasonlítás (*röpill az idő, az idő szárnya*), a gyógyítás képe (*az idő mindent meggyógyít*), a szubsztancia (*húzza az időt*). De különbözik a magyar idősörny (*idő vasfoga*) a román személydoménban található gyilkos időtől (*az idő olyan tanár, aki sajnos megöli a tanítványát*), illetve a kis állat képében megjelenő idő (*az idő megszökik a résen, ha nem szorítod eléggé a kezeden*).

Ilyen és ehhez hasonló finom mikroelemzésekből fakadó tanulságokkal szolgál Magyari Sára kutatása és könyve: *A nyelvi világgép a magyar és a román nyelvben*. Hogy milyenek vagyunk mi és milyen a másik (rendszerint a velünk szomszédos vagy kapcsolatban lévő) nép, régóta izgatja az embereket. Ezek a vélemények a nyelvben is rögzülnek (konceptualizálódnak), szavak és kifejezések jelentésében. Különösen megmutatkoznak ezek az állandósult szókapcsolatok (frazémák) képi jelentésében. A nyelvben kódolt tapasztalat, tudás nyelvészeti közhely, de hogy ezek valamiféle értékékképzetek, világgépek, és így befolyásolják a világunkat, csak a nyelvi relativizmus sokat vitatott, de egészen el nem utasított nézete, az úgynevezett Sapir–Whorf-hipotézis fogalmazta meg. A nyelvi relativizmus enyhébb változatát általában elfogadják: a nyelv szabta kategóriák befolyásolnak bennünket, motiválják cselekedeteinket, de arról talán nincs szó, hogy mindent determinálnának, és teljes mértékben a „nyelv foglyai” lennénk. Nem ez a hely, hogy ezt a kérdést eldöntsük. Mindenesetre, aki több nyelvet ismer, pontosan érzi ezt a jelenséget. Legelőször például azt vesszük észre, hogy nem lehet mindent szó szerint fordítani, az egyik nyelv másként fedi le a valóságot, a szavak nem feleltethetők meg pontosan egymásnak.

Az izgalmas kérdést korunk egyik vezető irányzata, a kognitív nyelvészet tovább boncolgatja. Abból indulnak ki, hogy a szavak jelentésében egyfajta „világ” (világlátás) van kódolva, ez összefügg megismerési-gondolkodási kategóriákkal, és ezek nyomán a nyelvtanéhoz hasonló szabályokat lehet megállapítani. A magyar nyelvtudományban Karácsony Sándor már rámutatott ezekre a jelenségekre, majd Szilágyi N. Sándor és kolozsvári iskolája jelölte ki az utat (pl. Szilágyi N. Sándor: *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 1996). Tőle kapta az indíttatást Magyari Sára, témavezetője pedig Péntek János volt (aki a mostani kötet lektorálását is elvállalta Balázs Lajos mellett). Az indíttatást követően Magyari Sára továbbment: és nem egyszerűen nyelvi világgépet akart rekonstruálni, hanem a nyelvi világgépek összehasonlítására vállalkozott. A magyar kognitív nyelvészetben párhuzamosan, néhol összekapcsolódóan több megközelítés, irányzat is létezik. Bańczerowski Janusz a magyarországi kognitív nyelvészet egyik bevezetőjének tekinthető, számos példamutató tanulmányában foglalkozik a nyelvi, tudományos és kulturális világgéppel. Kövences Zoltán a kognitív metaforaelméletből indul ki. Bárdosi Vilmos és Bańczerowski Janusz a magyar frazeológiából kibontható világgépet elemzi, és végez több nyelvre kiterjedő összehasonlító elemzést. Magyari Sára kutatása ebbe a vonalba illeszkedik.

A magyar–román nyelvi világgép elemzését Magyari Sára alapvető, mélyen meggyökerezett fogalmakon végzi el: ezek között tizenegy főnév és két ige található. A tizenegy főnév az emberi

élet legalapvetőbb határkövei, némelyek (Freud által alaposan elemzett) ősi ellentétek: *barát-ellen-ség, nő-férfi, élet-halál, férj-feleség*, valamint: *munka, pénz, idő*, valamint a két alapige: *áll, csinál*. (A munka, pénz és idő kapcsolata is bonyolult, egy tréfás mondás szerint: *Aki dolgozik, annak nincs ideje pénzt keresni*, de föltehetőleg nem ez a szólás motiválta Magyarai Sára fogalomválasztását.)

Amikor a nyelvben kódoltan, rejtetten létező világot fejtegetjük, valójában személyiségünk és kultúránk mélyére kukkantunk be. A pszichológia, a szemitika, a kultúraelmélet stb. régóta vallja, hogy a felszíni, látható világ mögött van egy láthatatlan, ám jelentésekkel bíró világ, amelyek jeleken, szövegeken (különösen mítoszokon), de egyes szavak jelentésén keresztül is üzeneteket hordoznak. A jelekből, szövegelemlekből rekonstruálható ez a másik, jelentéshordozó világ. Ezt ki-ki másként teszi: a pszichológusok a mitológiakutatókkal közösen gyakran beszélnek ősképekről, archetípusokról vagy kollektív tudatalattiról. Ennek kapcsán idézi Magyarai Sára Gilbert Durand-t, aki három fő archetípust különböztet meg: vertikális tömb (jogar, kard), horizontális jelleg (kehely), ritmikus/ciklikus tömb (kirügyezett bot/fa vagy kör/kerék). Továbbgondolkodásra ösztönző az ennek alapján alkotott következtetése: „Úgy gondolom, hogy a diskurzusokban rögzült nyelvi képek szemantikailag ehhez a három archetípushoz köthetők, s talán nemcsak szemantikailag, hanem grammatikailag is – például az irányhármasság révén” (129). A magyar nyelv agglutináló jellegéből fakadó térbeli irányhármasság (bennlevőség, mellettség, felületiség) azonban a világban való tájékozódás kiindulópontja, sőt az időre is vonatkoztatható: *férjhez megy, elveszik feleségül, kihordja gyermekeit, elvállik*. „Arra a következtetésre jutottunk – írja Magyarai Sára –, hogy az egyes fogalmak révén a világ nyelvi képének megteremtésében megközelítőleg ugyanolyan eljárásokat használnak a beszélőközösségek a jelentések megalkotásában, mint ahogyan az archetípusok különböző szimbólumait alakítják rendszerré. Ennek értelmében a képi világ [pl. ősképek, álmok, mítoszok stb. B. G.] többsikön is rekonstruálható, nemcsak a művészetekben vagy a pszichológiában, hanem olyan tudományok által is, amelyek a nyelv és kultúra kapcsolatát vizsgálják” (129–30).

Ebből a kiindulópontból, párhuzamos korpuszokra alapozva vizsgálja meg Magyarai Sára a magyar és román nyelvi világkép egy részletét. A két nyelv eredetében és típusában különbözik egymástól, ám elemzéssel kimutathatók univerzális (antropológiai) megoldások, a több évszázados együttélés pedig erős areális kapcsolatot jelentett, ami szemantikai hatásokkal járt együtt (különösen az erdélyi magyarság és a vele együtt élő románság nyelvében).

Az egyes kiválasztott fogalomköröket aprólékosan és több szempontból vizsgálta meg Magyarai Sára. Minden biztonnal példái és következtetései még árnyalhatók további nyelvjárási vagy éppen irodalmi nyelvi anyag bevonásával. A szerző összegzései azonban biztonnal megállják a helyüket. A kiválasztott kulcsszavak segítségével rekonstruálta azokat a képzeteket, amelyeket a beszélők előhívnak (rekonstruálnak) az adott szavak használatakor. E tekintetben a két beszélőközösség között több az egyezés, mint a különбözés. Olyan finomságokra is fény derült, mint hogy a főnevek esetében a profilokban több az eltérés, a igék esetében pedig abban, hogy a magyar ige a folyamatot, a román ige a cselekvés eredményét kódolja (136). Bizonyítható volt az általános kognitív nyelvészeti alaptétel, hogy minden, amit érzünk, tapasztalunk, a testünk által történik, ahhoz viszonyítva beszélünk róluk, és annak alapján kódoljuk. Ezt nevezzük másként antropomorfizációnak. Kövecses Zoltán a metaforikus jelentés „megtestesüléséről” beszél (A metafora. Gyakorlati bevezetés a metaforaelméletbe. Typotex, Budapest, 2005. 32 és továbbiak), Magyarai Sára megtestesítéséről (136).

Vegyük szemügyre közelebbről egy konkrét fogalom – jelen esetben a *munka* – világképének leírását. A szerző azt vizsgálja, hogy a magyar nyelvi korpusz alapján (ez mindig a kiindulópont) hogyan viszonyulnak a beszélők a munkához, miként minősítik az egyes cselekvéseket munkának vagy nem munkának. Az elemzés a szó történetével (közismert szláv jövevényszó), majd szótári jelentésével, származékaival (*munkanap, kényszermunka*) indul. Ezután a kapcsolódó *dolog* lexéma bemutatása következik (*dolgozat, dologtalan*). Mindkét esetben a legfontosabb frazémák is előkerülnek: *jó munkát!*, *sok munkája van, fekete munka, a dolga után néz, biztos a dolgában, végzi a dolgát*. Nem feledkezünk meg a szerző a kapcsolódó szövegtípusokról: munkadal, népmese, szólás és közmondás. A magyar nyelvi korpusz alapján a munkáról való vélekedés legfontosabb összetevői: érték, anyagi érték: ennyivalószzerű fizetség, pénzszzerű fizetség, egyéb haszon kategóriájába tartozó fizetség. Hiányolom a munka eredményeként megjelenő jó érzést, boldogságot, például: *munka után édes pihenés*. Idődomén: *jó munkának idő kell* (én úgy ismerem: *jó munkához idő kell*), szubsztancia: *tiszta munka*. A tér kognitív tartományában: lakótér, a munka maga mint konkrét hely. (Ide bevehető lehet az a modern

mai megnevezés: *dolgozóba megy ~ dolgozni megy*, ám ez föltehetőleg Erdélyben nem ismert.) Ezután hasonlóképpen következik a román nyelvi anyag jellemzése. Az összegzés pedig a következő: „A *munka* és *munca* lexemapár mindkét nyelvben összetett jelentéshálójával rendelkezik. Viszonylag sok kognitív bázissal ellátott domént hívnak elő. Konceptuális metaforáik nagyon gyakran egységes képet mutatnak. Sok a közös vonás a két nyelvi korpusz adatai alapján a vizsgált fogalmak percipiálásában, például az érték doménben a pozitív–negatív emberi tulajdonságokra vonatkoztatható képek révén [...] Az eltérések kisszámúak ugyan, de lényegesnek tűnhetnek: a szubsztanciaként (*tiszta munka*), térként/helyként (*munkahely*) és személyként (*Elmenne a dolog temetésére*) konceptualizált munka a magyar nyelvben árnyaltabb képet mutat a román nyelvi korpuszhoz képest [...] Ennek oka lehet, hogy jelen dolgozatban az összevetés a magyar nyelvi anyagból indul ki, és ehhez viszonyul a román nyelvi korpusz, semmiképpen nem minőségi eltéréseket jelöl” (101), adja meg a magyarázatot, és egyben megjelöli az értelmezés határait a szerző.

Magyarai Sára kutatásainak, nyelvi anyagának további finomságait nem mutatom be. Annál inkább az általam gondolt (rejtett és kinyilvánított) cél értékelését, a munka hasznosságát, a belőle levonható további következtetéseket. Különösen azért tartom értékes munkának, mert:

- rávilágít arra, hogy a mindennapi, sokszor elcsépelet nyelvhasználatunk mélyén további jelentések, mondhatni titkok vannak, és ezek hatással vannak ránk akkor is, ha nem tudunk róluk;
- tehát jó, ha alaposabban megismerjük nyelvünket; erre alkalmas a nyelvtan, mindenféle nyelvi búvárlat, nyelvi ismeretterjesztés és a lassú olvasás;
- még jobb, ha tudatosan tanulunk idegen nyelvet, valójában mindegy, hogy melyiket, mert bármely más nyelv tudatos ismerete önmagunk és a világ jobb megismerését szolgálta;
- a nyelvi világgép boncolgatása, rekonstrukciója arra is jó, hogy rájövünk, a nyelvhasználat tett bennünket emberré, ugyanis ez gyorsította fel a kulturális evolúciót, és ha a nyelvet elhanyagoljuk, ha elfordulunk tőle, akkor elveszünk (erre is utal Wittgenstein, akit a kognitív nyelvészek egyik előfutárának tarthatunk: Nyelvem határai, világom határai);
- végül mindenféle alkalmazott nyelvészeti hasznosság mellett az efféle kutatások segíthetik egymás jobb megismerését, elfogadását, aminek egyre inkább „szűkében” van az emberiség.

Balázs Géza
egyetemi tanár
ELTE BTK

Kemény Gábor: Krúdy körül. Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2016. 240 lap (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 187.)

1. A könyv a szerző az utóbbi fél évtized alatt született dolgozatainak zömét tartalmazza, amelyeknek nagyobbik része egészen új megírású, amint maga Kemény Gábor is megjegyzi a bevezetőjében (7). A viszonylag rövid idő és a tanulmányok sokaságának összevetése arra utal, hogy Keménynek a stilisztika körében végzett több évtizedes munkálkodása nemcsak a feldolgozható kérdések meglátása tekintetében, hanem a kidolgozásában is olyannyira beérett, hogy érdemes írásokat tehet le a tudományosság asztalára. Ezért érvényes itteni tanulmányaira is az, amit a Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába című kötetéről írtam (némi más vonatkozásban): „Ez azonban nem jelenti azt, hogy könyv ne kapcsolódnék szervesen korábbi munkáihoz (Kemény 1974, 1991, 1993). A tudós kutató vizsgálatainak homlokerében főként Krúdy Gyula képalakítása állott, de mindenkor az elemzéshez szükséges elméleti háttérrel összekapcsolva” (Büky 2003: 492). Mostani kötetében is – jelzi a főcím is – Krúdy Gyulával kapcsolatos nyelvi-stilisztikai kérdések köré van építve a többi tanulmány. A kötet szerkezete három egységből áll: Hangok és képek; Krúdy Gyuláról; Kortársak és utódok.

2.1. Az első egységben egyebek mellett a művészi hangfestés, a körülírások és körülíró metaforák, az antonómaziák, a nyelvi kép fajtáinak kérdésköre szerepel. A művészi hangfestés kapcsán Kemény nem a thesis és a physis kérdését kívánja eldönteni, hanem három Krúdy-regény 325 148 N terjedelmű

mai megnevezés: *dolgozóba megy ~ dolgozni megy*, ám ez föltehetőleg Erdélyben nem ismert.) Ezután hasonlóképpen következik a román nyelvi anyag jellemzése. Az összegzés pedig a következő: „A *munka* és *munca* lexémápar mindkét nyelvben összetett jelentéshálójával rendelkezik. Viszonylag sok kognitív bázissal ellátott domént hívnak elő. Konceptuális metaforáik nagyon gyakran egységes képet mutatnak. Sok a közös vonás a két nyelvi korpusz adatai alapján a vizsgált fogalmak percipiálásában, például az érték doménben a pozitív–negatív emberi tulajdonságokra vonatkoztatható képek révén [...] Az eltérések kisszámúak ugyan, de lényegesnek tűnhetnek: a szubsztanciaként (*tiszta munka*), térként/helyként (*munkahely*) és személyként (*Elmenne a dolog temetésére*) konceptualizált munka a magyar nyelvben árnyaltabb képet mutat a román nyelvi korpuszhoz képest [...] Ennek oka lehet, hogy jelen dolgozatban az összevetés a magyar nyelvi anyagból indul ki, és ehhez viszonyul a román nyelvi korpusz, semmiképpen nem minőségi eltéréseket jelöl” (101), adja meg a magyarázatot, és egyben megjelöli az értelmezés határait a szerző.

Magyari Sára kutatásainak, nyelvi anyagának további finomságait nem mutatom be. Annál inkább az általam gondolt (rejtett és kinyilvánított) cél értékelését, a munka hasznosságát, a belőle levonható további következtetéseket. Különösen azért tartom értékes munkának, mert:

- rávilágít arra, hogy a mindennapi, sokszor elcsépelet nyelvhasználatunk mélyén további jelentések, mondhatni titkok vannak, és ezek hatással vannak ránk akkor is, ha nem tudunk róluk;
- tehát jó, ha alaposabban megismerjük nyelvünket; erre alkalmas a nyelvtan, mindenféle nyelvi búvárlat, nyelvi ismeretterjesztés és a lassú olvasás;
- még jobb, ha tudatosan tanulunk idegen nyelvet, valójában mindegy, hogy melyiket, mert bármely más nyelv tudatos ismerete önmagunk és a világ jobb megismerését szolgálta;
- a nyelvi világgép boncolgatása, rekonstrukciója arra is jó, hogy rájövünk, a nyelvhasználat tett bennünket emberré, ugyanis ez gyorsította fel a kulturális evolúciót, és ha a nyelvet elhanyagoljuk, ha elfordulunk tőle, akkor elveszünk (erre is utal Wittgenstein, akit a kognitív nyelvészek egyik előfutárának tarthatunk: Nyelvem határai, világom határai);
- végül mindenféle alkalmazott nyelvészeti hasznosság mellett az efféle kutatások segíthetik egymás jobb megismerését, elfogadását, aminek egyre inkább „szűkében” van az emberiség.

Balázs Géza
egyetemi tanár
ELTE BTK

Kemény Gábor: Krúdy körül. Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2016. 240 lap (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 187.)

1. A könyv a szerző az utóbbi fél évtized alatt született dolgozatainak zömét tartalmazza, amelyeknek nagyobbik része egészen új megírású, amint maga Kemény Gábor is megjegyzi a bevezetőjében (7). A viszonylag rövid idő és a tanulmányok sokaságának összevetése arra utal, hogy Keménynek a stilisztika körében végzett több évtizedes munkálkodása nemcsak a feldolgozható kérdések meglátása tekintetében, hanem a kidolgozásában is olyannyira beérett, hogy érdemes írásokat tehet le a tudományosság asztalára. Ezért érvényes itteni tanulmányaira is az, amit a Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába című kötetéről írtam (némi más vonatkozásban): „Ez azonban nem jelenti azt, hogy könyv ne kapcsolódnék szervesen korábbi munkáihoz (Kemény 1974, 1991, 1993). A tudós kutató vizsgálatainak homlokterében főként Krúdy Gyula képalakítása állott, de mindenkor az elemzéshez szükséges elméleti háttérrel összekapcsolva” (Büky 2003: 492). Mostani kötetében is – jelzi a főcím is – Krúdy Gyulával kapcsolatos nyelvi-stilisztikai kérdések köré van építve a többi tanulmány. A kötet szerkezete három egységből áll: Hangok és képek; Krúdy Gyuláról; Kortársak és utódok.

2.1. Az első egységben egyebek mellett a művészi hangfestés, a körülírások és körülíró metaforák, az antonomáziák, a nyelvi kép fajtáinak kérdésköre szerepel. A művészi hangfestés kapcsán Kemény nem a thesis és a physis kérdését kívánja eldönteni, hanem három Krúdy-regény 325 148 N terjedelmű

anyaga alapján az úgynevezett kemény és lágy mássalhangzók számát és százalékos arányait vizsgálja Fónagy idevágó kutatásaira építve. A részleteket itt mellőzve Kemény Gábornak (mint mondja: „óvatos”) következtetésével egyet lehet érteni: „[...] Fónagy Iván hipotézise és hangstatistikai módszere alkalmazható szépprózai szövegek vizsgálatára is, különösen, ha azok nyelvi világa nem áll távol a költészetétől” (20). Hangstiliztikai vizsgálatok során nem csupán óvatosságra, hanem fölkészültségre is szükség van, ezt az is jelzi, hogy Kemény Gábor részletesen foglalkozik az *m* hangnak a vizsgálati anyagában észlelt relatív gyakoriságával, amelynek okát több szempont szerint igyekezik magyarázni.

A nyelvi képek rendszerezésével kapcsolatos tanulmány (Újabb törekvések a nyelvi kép fajtáinak csoportosítására, 29–40) kiindulásul Szikszainé Nagy Irma egyetemi tankönyvének a nyelvi képről szóló fejezetét, majd Domonkosi Ágnes és Nemesi Attila László csoportosítását tekinti át és egészíti ki. A nyelvi kép fajtáit a tárgy és a kép szemantikai viszonya alapján ágrajzon ábrázolja. Világossá teszi, hogy a nyelvi kép és a trópus nem azonos egymással: „[...] a nyelvi kép [...] magában foglalja a hasonlatot is, a trópus azonban nem” (33), mivel a trópus csak azonosításon alapul, viszont a nyelvi kép lehet hasonlósági és azonosítási megoldású. Fontos, hogy a metafora alá rendeli (a hagyományoknak is megfelelően) a szinesztéziát, a metonímia alá a színekdoché, vagyis két szóképfajta van (36). A nyelvi kép fajtáinak rendszerét részletező kifejtéssel és példatárral igazolja. Nem csupán a felsőoktatásban lenne kívánatos illetően fölfogásban tanítani ezt a kérdéskört, amelyre ugyan egyelőre nincs sok kilátás, az új, osztatlan képzésben jelentéstan és stilisztika címen egy szemeszteren át van heti két óra előadás, más semmi.

Jól kapcsolódik a képrendszerezéshez az antonomáziáról szóló tanulmány (41–61), ez ugyanis a fogalmi tisztázás mellett az egyszerű metaforával, metonimiával vagy színekdochéval kifejezett fajtákat mutatja be, illetőleg a fogalomfelidező fajtájukat (*Arisztarkhosz* ’pártatlan kritikus’). Az antonomázia alakzat végül is a körülírás és a hasonlat mellett a (körülíró) metaforával és a (körülíró) metonimiával (~ színekdochéval) van kapcsolatban, e kapcsolatviszonyok okán van vagy lehet stiláris szerepe. A Stílusirányzatok a Nyugat első korszakában című tanulmány (62–71) a klasszikus modernség időszakában kibontakozó korábbi és későbbi stílusokat tekinti át a legfontosabb nyelvi-stiláris szinteken a verstantól a szókincs jellegzetességein át (például) Ady egyik motívumának (elő?) életéig („Ne félj hajóm, rajtad a Holnap hőse”). (E tanulmány előzményének megjelenési adataiból kimaradt Szikszainé Nagy Irma szerkesztő neve: 229. Igaz, hogy a kiadvány borítóján és címlapján sincs feltüntetve, de – a tényeknek megfelelően – szögletes zárójelben pótolni lehetett volna.)

2.2. A kötet második részében Krúdy Gyuláról olvasható hat tanulmány (73–158). Ezek egyikének tárgya az előzőleg a Nyugat stílusa kapcsán már érintett tárgyiasság-jellemzőit a tér- és időviszonyok, a mondat-szerkesztés, a szófajok arányainak és a nyelvi képek gyakoriságának adataival bizonyítja. Ugyanakkor Kemény Gábor kutatásának statisztikai adatait ismét óvatosan kezeli, a kiválasztott Krúdy-szövegműveket és Krúdyt ezek alapján nem tartja a tárgyiasság stílus kimondott képviselőjének, hanem „[...] különféle stílusfejlődési tendenciák vegyítőjének, szintetizálójának” – Krúdy Gyula impresszionizmusának kérdéséhez (118–35) úgy járul hozzá a tudós szerző, hogy miután összefoglalja az impresszionista stílus kutatásának eddigi eredményeit (Herczeg Gyula és Szabó Zoltán nyomán), egy impresszionistának minősíthető stílusú Krúdy-tárcát szövegét elemzi. Az elemzés szintaktikai része Deme László (1971) módszerével történik (mondategység, a mondategység szószáma, mondategység-hossz, szerkesztettség stb.). A statisztikai adatokkal Kemény jól bánik, összeveti nemcsak a Deme-féle megállapításokkal, hanem más kutatási eredményekkel is. Nagyon is elfogadható a végeredmény: impresszionista is, szeccsiós is, tárgyiasság-intellektuális is Krúdy; inkább a kismesterek szövegművei sorolhatók valamely stílusirányzat (mondhatni) tiszta képviselői közé, ez az oka például annak, hogy az Így írtok ti Karinthyja többnyire őket parafrazálta tökéletesen. (Effele esetet Kemény is említi könyvében: Kemény Simonnak két eredeti sorát beépíti a róla írt anyagba Karinthy.) Az említett módszerrel Krúdy és Márai Szindbád-regényeit is elemzi a szerző (82–90). Pontosabban a kiválasztott szövegmintát szintaktikai, szófaji és képsűrűségi szempontból dolgozza föl. Az első szempontból Márai szinte „krúdysabban” ír, mint maga Krúdy (85), a másodikból nézve „Márai határozottabban idomul Krúdy stílusához” (87), a harmadik szempontból a Márai-pastiche szembeötlően meghaladja az eredetét (87). Márai tehát (mondjuk így:) Krúdy stílusába öltözve mondja el, hogy „Szindbád hazamegy”.

A mondat szerkesztési sajátságoknak Deme Lászlótól eredő vizsgálata lehet stíluslemző módszer, hiszen ő eleve különféle szövegtípusokat vizsgált. Egyik beszélgetésünkben szóba is jött ez. (Demének még nyugdíjba vonulása, 1981 előtt a szegedi egyetemen beosztott munkatársa voltam, közös egyetemi szobánk volt, l. Büky 2016: 138.) Deme maga is tudta, hogy vizsgálati módszere alkalmas szövegstilisztikai különbségek kimutatására. Így adódott, hogy arra kért, tartsak egy speciális képzésű hallgató számára szemináriumot, amelyen a mondat szerkesztési sajátságok vizsgálati módját használjuk Füst Milán-versszövegekre. Évtizedek múltán – bizonyos szövegnyelvészeti háttérrel – magam nem a mondategészt és mondategységet használtam, hanem a szövegmondategészt és szövegmondategységet, mivel a mondategész és a mondategység a grammatikai mondattal (rendszermondattal) azonosak, ezért nem mindig azonosak a szövegmondattal (Büky 2004: 7–8; Károly 1980–1981). Annak a szövegmondategésznek, amelyet Kemény Gábor elemez – *Éjjel – alvó, panoráma-képű, holdas, népmese-szomorúságú magyar falvak mentén mendegélt a vonat; álmos, halottas-kocsi mögött bölongató vasutasok lépkedtek el az állomások előtt, mint [...]* – már ez a része is mutatja, hogy a *mendegélt a vonat* szerkezet egységzáró, a szövegalkotási technikája jóvoltából, amellyel mintegy a megnyilatkozást kívánja írásban rögzíteni „laza, mellérendelő konstrukció” révén (124), ahogy Kemény Gábor mondja is. A Károly Sándor által bevezetett kategóriák közelebb állnak a nyelvi valósághoz, ám ettől függetlenül a Kemény Gábor által elvégzett vizsgálat relevánsnak tekinthető, mint ahogy méterrel és yarddal is mérhető a távolság; lényeg a következetesség, mint a természettudományokban a vizsgálati eszköz, műszer azonosságában és használatában, amely egyaránt látható volt Deme László és látható Kemény Gábor kutatásaiban. (Megjegyzendő: élőnyelvi – hangtechnikával rögzített – szövegekre egyáltalán nem jó a rendszermondattal alapú vizsgálat – ámbár erre is van példa –, hiszen azokban csak a legkisebb beszédegység, a megnyilatkozás szerepel.)

Filológiai pontosságú és fontosságú a Krúdy Gyula önéletrajzi regényének szöveg- és címváltozatai című dolgozat (91–117), amely kimutatja, hogy az *Urak, betyárok, cigányok* kiadásai nem teljesen megbízhatók; a megfelelő, javított szöveget a szerző felajánlja az új kiadás(ok) számára.

Krúdy Gyula vadszólólevelei a címe az ellentét szövegszervező funkcióját tárgyaló dolgozatnak (145–58). Ebben három novellát a Szabó Zoltán által globálisnak nevezett módszerrel elemez, amely szerint: „A szövegszervező elv tulajdonképpen egy olyan átfogó sajátosság (pl. ellentét, fokozódás, párhuzam), amely az irodalmi mű észérezése és valamennyi rétegére, alkotóelemére, a legnagyobbra és a legkisebbre, köztük a stílusra is érvényes” (Szabó 1988: 100–1). Szabó ugyanitt azt is elmondja, hogy a szövegszervező elv mint olyan csupán a művet befogadó, az elemző szempontjából alaptényező, a szövegalkotó szempontjából nem. Erre Kemény Gábor utal is (154). Az elemzési keret mindhárom novella stilisztikai szövegelemzésében példásan érvényesül.

Szikszainé Nagy Irma (1999: 323–5) úgy véli: „A legkülönbözőbb elemek gyakoriságukkal szervezhetik meg a szöveg stílusát szövegszervező elvvé: a szöveg egészét átfogó sajátossággá válva”, és ugyanitt példákat is bemutat, így Weöres *Infinitivus* című versét, amelyben szerinte a főnévi igenevek folytán tapasztalhatni a szövegszerkesztő elvet. A *Most kéne ébredni* szövegmondat kezdés után sorjázó tucatnyi igenévből bele lehet látni-gondolni a szöveg nyelvisége mögött mindazt, amit Szikszainé elmond, de voltaképpen csupán egy nyelvtechnikai bravúrról van szó. *A kellene valamit csinálni* grammatikai szerkezet van tizenkétféle, a *csinálni* ige partalan jelentésével szemben tényleges jelentésű szavakkal kicserélve (*ébredni, elaludni, változni* stb.); más grammatikai alapszerkezetekkel hasonló népdalokból idézheti: *Szeretnék szántani, | hat ökröt hajtani, | ha a rózsám jönne | az ekét tartani* (Kodály 1960: 125). Az efféle fölfogás szövegre való kiterjesztése bizonyos egyszerűsítés az efféle elemzésekben: „integráló erejű mondat” van (a kifejezést Mayenowától veszi át Szabó i. h. 102, amint Kemény utal is rá) a Szalonkabát című szövegében, „amely a szöveg kohéziójának alapjául szolgál” (153). Szövegnyelvészeti szempontból a kohézió és a koherencia olyan kategóriák, amelyek a szövegesség megvalósításához tartozó tekhnek, és mint ilyenek nem függenek össze a szöveglemző által megtalált vagy megtaláltni vélt – ósdi (?) kifejezéssel szólva – eszmei mondanivalóval.

2.3. A könyv utolsó része vegyes anyag (Kortársak és utódok, 159–227). A Kemény Zsigmond regényének [A rajongók] és Móricz átdolgozásának összehasonlítása kvantitatív módszerrel című írás (161–86) a szótagtól a bekezdésig terjedő mennyiségi adatokat nagy minuciozitással taglalja (szó-

tagszám, mondategész stb.). Kemény megállapítja, hogy Móricz Zsigmond valamennyire közelítette a maga stíluseszményéhez az eredetit, de különösen regénypoétikai szempontból sikertelenül. Talán olvashatóbb lett a szövegmű, „[...] de azon az áron, hogy megszűnt igazi Kemény Zsigmond-regény lenni.” – A már említettem filológiai pontosság és fontosság jellemzi az Egy fiatalkori Kosztolányi-novella két változata című tanulmányt (187–98). Meggyőző a következtetés, miszerint Kosztolányi az átdolgozással remekművé alakította írásának első változatát. Ugyancsak meggyőző A szöveganyag nyelvisége – plusz valami más... című elemzés (199–205) Weöres Sándor Via vitae című verséről. Ebben a költemény gondolatiságát és ennek nyelvi megvalósítását boncolgatja, bevallottan eltekintve a külső forma elemeitől (204).

A már megismert kvantitatív módon Mándy-írásokat is tárgyal Kemény („Cetlik” a Mándy-stílushoz, 206–17). Mándy és Krúdy között stílusbeli hasonlóságok vannak – egyes irodalomtörténeteszek szerint is –, ezeket tárja föl kutatása, amelyben új vonásként sikerrel használja föl a Krúdy-, a Márai- és a Móricz-vizsgálatok adatait, ezáltal valószínű meg a főtebb mondott vizsgálati műszerazonosságot.

Tudománytörténeti érdekességgel indul az utolsó dolgozat („Áldassék a lektor!”, 318–26), amely egy Lőrincze Lajos-cikk nyomán támadt vitát ismertet. Tersánszky Józsi Jenő prózájának a művelt nyelvhasználat normájától való eltéréseiről volt szó, ezeket nehezményezte Lőrincze, és ezek volnának lektorral, irodalmi szerkesztővel kiküszöbölhetők. A kérdés bonyolultságát jól látó Kemény Gábor néhány, a nyelvi normát már a maga korában is sértő jelenséget mutat be példaképp Kemény Zsigmond nyelvhasználatából és a közelmúlt irodalmából is (Dragomán György egyik regényéből). A példák valóban áldásos lektort igényelnének.

2.4. A szerző közli a már megjelent tanulmányok eredeti lelőhelyét (229), majd tüzetes pontosságú név- és tárgymutatót mellékel (231–8).

3. Kemény Gábor a rá jellemző fölkészültséggel, áttekintéssel és alapossággal megírt könyvet tett le a magyar stilisztikai tudományosság asztalára. A tanulmányok korábbi megjelenési helyei (folyóiratok, év- és emlékkönyvek, előadások) azt is mutatják, hogy a szerző a stílus kutatásban, a stílus-elemzésben és a műelemzésben folyamatosan jelen van. Együtt olvasva újabb tanulmányait látható, hogy ez a jelenlét hasznos és értékes, mert példát kínál, további kutatásra, gondolkodásra serkent azon kívül, hogy nemegyszer a Krúdy körüli irodalmat is meglátja.

SZAKIRODALOM

- Büky László 2004. *Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából szótárszerű feldolgozásban*. Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Büky László 2003. Kemény Gábor 2002: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 227 lap. *Magyar Nyelv* 99: 492–5.
- Büky László 2016. Emlékezés Deme Lászlóra. In: Balázs Géza (szerk.): *A péceli kiskastélyos világ*. Magyar szemiotikai Társaság – IKU – Inter Nonprofit Kft., Budapest. 135–9.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1980–1981. Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25: 49–63.
- Kemény Gábor 1974. *Krúdy képkalkotása*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 86.)
- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között*. A Magyar Tudományos Akadémiai Nyelvtudományi Intézete, Budapest. (Lingustica. Series A. Studia et dissertationes 7.)
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kodály Zoltán 1960. *A magyar népzene*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Sziksainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest. (Osiris Tankönyvek.)

Büky László
ny. egyetemi tanár
Szegedi TE